

Nitzan, Jonathan; Bichler, Shimshon

Book — Published Version

דיחיה ונילעה לאה תויסנכו חוכה ירנשמ לע :הזעל ךרדה

Provided in Cooperation with:

The Bichler & Nitzan Archives

Suggested Citation: Nitzan, Jonathan; Bichler, Shimshon (2024) : דיחיה ונילעה לאה תויסנכו חוכה ירנשמ לע :הזעל ךרדה, ISBN 9798339698531, The Bichler & Nitzan Archives, Toronto, <https://bnarchives.net/id/eprint/841/>

This Version is available at:

<https://hdl.handle.net/10419/305373>

Standard-Nutzungsbedingungen:

Die Dokumente auf EconStor dürfen zu eigenen wissenschaftlichen Zwecken und zum Privatgebrauch gespeichert und kopiert werden.

Sie dürfen die Dokumente nicht für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, öffentlich zugänglich machen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Sofern die Verfasser die Dokumente unter Open-Content-Lizenzen (insbesondere CC-Lizenzen) zur Verfügung gestellt haben sollten, gelten abweichend von diesen Nutzungsbedingungen die in der dort genannten Lizenz gewährten Nutzungsrechte.

Terms of use:

Documents in EconStor may be saved and copied for your personal and scholarly purposes.

You are not to copy documents for public or commercial purposes, to exhibit the documents publicly, to make them publicly available on the internet, or to distribute or otherwise use the documents in public.

If the documents have been made available under an Open Content Licence (especially Creative Commons Licences), you may exercise further usage rights as specified in the indicated licence.

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

הדרך לעזה

על משטרי הכוח וכנסיות האל העליון היחיד

יהונתן ניצן ושמשון ביכלר

הדרך לעזה

על משטרי הכוח וכנסיות האל העליון היחיד

The Bichler & Nitzan Archives

Jonathan Nitzan and Shimshon Bichler

The Road to Gaza

On Modes of Power and Supreme-God Churches

יעוץ ועריכה : גיורא נוימן

CreativeCommons 2024
by Jonathan Nitzan and Shimshon Bichler
Montreal and Jerusalem
The Bichler & Nitzan Archives
<https://bnarchives.net>

ייחוס-לא מסחרי-ללא נגזרות-בינלאומי 4.0
Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>
מסת"ב: 9798339698531 ISBN:

לאנשי התחתית

תוכן העניינים

פרק ראשון: אחוזות המלוכה-עבדות 11.....

פרק שני: מדוע מדינה? 15.....

א. תועלת חברתית ואבולוציה מול השתלטות אוליגרכיה ומיסוד אופי כוח.....15

ב. מדוע אופי-הכוח המדיני בקע לראשונה דווקא במסופוטמיה? 17.....

ג. המזון כבסיס השליטה בנתינים.....18

פרק שלישי: הכנסיות המדיניות.....23

א. פולחני האיום על הנתינים.....23

ב. המלחמה כאיום מדיני מרכזי על הנתין.....25

ג. שלוש כנסיות האל העליון היחיד.....27

פרק רביעי: שלוש הכנסיות המדיניות בגלגולן החדש 35.....

א. זיכיונות הכנסייה הרבנית.....35

ב. זיכיונות הכנסייה האיסלמית.....38

ג. זיכיונות הכנסייה הנוצרית.....40

פרק חמישי: שלוש הכנסיות המדיניות החדשות לקראת

המשטר הקפיטליסטי.....43

א. ההיסטוריה המדינית של הכנסייה הנוצרית.....43

ב. הכנסייה הנוצרית-רפורמית.....47

ג. הכנסיות הנוצריות והשלטת הבערות.....56

ד. הכנסייה הרבנית: הזיכיון הבלעדי.....58

ה. הכנסייה הרבנית: השלטת הבערות.....64

ו. הכנסייה הרבנית ופולחן תורת הגזע.....67

72.....	ז. הכנסייה הרבנית והטקסים לסימון הנתינים
78.....	ח. הכנסייה האיסלמית וההיסטוריה המדינית במזרח
82.....	ט. צמיחתן של כנסיות איסלמיות חדשות ותולדות הקוראן
87.....	י. הכנסייה האיסלמית והאימפריות התורכיות
91.....	י"א. יסודות נשכחים בפולחן הכנסייה האיסלמית: המילה וכבוד המשפחה
94.....	י"ב. יסודות נשכחים בפולחן הכנסייה האיסלמית: העבדות

פרק שישי: המשטר הקפיטליסטי.....199

99.....	א. תחילתו של משטר ההון
101.....	ב. על אופי הכוח הקפיטליסטי
104.....	ג. אופי הכוח הקפיטליסטי: פולחן הקפיטליזציה
107.....	ד. אופי הכוח הקפיטליסטי: האמונה בחטא "הפיננסיזציה"

פרק שביעי: אופי הכוח הקפיטליסטי וכנסיות אל-עליון יחיד.....111

111.....	א. גלגולה של אידיאת הכוח: מאלי השמש עד לאלי ההון
116.....	ב. גלגולה של אידיאת הכוח: הכנסייה הליברלית
120.....	ג. כנסיית המודרניזציה הליברלית והמדינה הלאומית
124.....	ד. כנסיית המודרניזציה והמדע המדיני-תאגידי
132.....	ה. הקפיטליזם הגלובלי ונסיגתן של כנסיות האל העליון היחיד
144.....	ו. הקפיטליזם הגלובלי ושיבתן של כנסיות האל העליון היחיד

פרק שמיני: הקפיטליזם הגלובלי ומלחמת הכנסיות במזרח התיכון.....153

153.....	א. התגבשות סדר הנפט במזרח התיכון
155.....	ב. סדר הנפט החדש: קואליציית הנפט-נשק במזרח התיכון
159.....	ג. סדר הנפט החדש: הכל כלול במחיר
161.....	ד. רוחות מלחמה ועלייתן של המיליציות הכנסייתיות
171.....	ה. סיכום: הדרך לעזה

פרק תשיעי: בני אדם חופשיים או הצבר הון.....181

ביבליוגרפיה.....183

רשימת התרשימים

פרק שביעי: אופי הכוח הקפיטליסטי וכנסיות אל-עליון יחיד.....111

תרשים 1.ז. אומדנים לחלוקת הכנסה ועושר בארה"ב, 1871-2023.....140

תרשים 2.ז. אמונה לעומת רציונליות: השכיחות (באחוזים) של הז'רגון התנכי

והז'רגון הכלכלי במאגר קבצי גוגל באנגלית, 1650-2019.....147

תרשים 3.ז. לפיתת הכנסיות: חלקו באחוזים של הז'רגון התנכי בסך השכיחויות של

הז'רגון הכלכלי והתנכי, בספרים שבמאגר קבצי הגוגל באנגלית, 1650-2019.....149

תרשים 4.ז. חלוקת ההכנסה והעושר בארה"ב ולפיתת הכנסיות, 1860-2019.....151

פרק שמיני: הקפיטליזם הגלובלי ומלחמת הכנסיות במזרח התיכון.....153

תרשים ח.1 יצוא הנפט של אופ"ק והרווח הנקי של קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים,

1950-2023.....158

תרשים ח.2 רווח דיפרנציאלי למניה של תאגידי הנפט והגז והמחיר היחסי של נפט

גולמי, 1962-2024.....160

תרשים ח.3 דם ונפט במזרח: מלחמות נפט והרווחים הדיפרנציאליים של תאגידי

הנפט המרכזיים מול 500 הגדולים ברשימת פורצ'ן 500, 1966-2023.....173

תרשים ח.4 חלקן של שתי הקואליציות – הנפט-נשק וההייטק – בסך הרווח הנקי

הגלובלי של כלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסה בעולם, 1973-2024.....177

פרק ראשון

אחוזות המלוכה-עבדות

ילידי המזרח התיכון היו הראשונים בהיסטוריה האנושית שזכו להתקיים כנתינים כנועים במשטרים מדיניים. המשטר הקפיטליסטי במאה ה-21 הוא בינתיים האחרון במשטרי הכוח שנכפו על החברה האנושית.¹

משטרי הכוח המדיניים החלו במסופוטמיה באלף הרביעי לפני הספירה. עד אז החברה האנושית התקיימה במגוון רחב וססגוני של צורות קהילתיות שבהן הכוח היה מבוזר והארגון החברתי היה פשוט ולא נטה להיררכיה. במקום אלה עלתה המדינה שבה הערך העליון היה חתירה לכוח אבסולוטי המרוכז בידי קבוצה צרה ומבוצרת, והמגוון התרבותי והלשוני של החברות הקהילתיות נמחק למען אחידות לשונית ומכניזציה חברתית. שני המוסדות הדומיננטיים באופי הכוח החדש היו: **המלוכה השושלתית ופולחן האל העליון.**²

לפני עליית המדינה, בחברות הקהילתיות המבוזרות וה"אנרכיות", היו האלוהויות "משפחתיות" ושוות כוח יחסית. כך נראו הדברים במיתוסים היווניים מתחילת האלף הראשון לפנה"ס. האלים אמנם היו מפחידים לעתים, ואף היה צורך להיזהר מפגעייהם ובעיקר לרצותם בקורבנות ובפולחנים, אך הם לא קבעו או תכננו את ההיסטוריה האנושית. אף שהיו בני אלמוות, הם לא יצרו את העולם ולא המציאו את חוקי טבע. הם היו עשויים להתערב בחיי בני האדם, לפתות ולחטוף נשים וגברים, ואף להוליד עמם חצאי אלים, אך כמו בני האדם היו להם גחמות וחולשות, וכמוהם היו נתונים בידי כוחות הגורל.

גם בהמנונים עתיקים שהועלו על כתב בערי-המדינה בשומר בסוף האלף הרביעי לפנה"ס, האלים נראו משפחתיים וקיימו מועצות רוויות בהמולה ובמריבות. יש אף היסטוריונים שראו בכתבים הללו עדות לקיומה של מין "דמוקרטיה פרימיטיבית" בעידן שקדם להתמסדות המלוכה במסופוטמיה.³ באפוסים השומריים שמספרים על בריאת העולם, האלים עדיין התהלכו בארץ והתערבו בבני האדם. אבל כשצצו המלוכות הראשונות, האלים טיפסו לשמיים

1 בהרחבה על תיאוריית משטרי הכוח וההיסטוריה שלהם: ניצן וביכלר (2022); Nitzan and Bichler (2009).

2 במחקר משווה שערכו טורצ'ין ושותפיו ב-414 חברות מ-30 אזורים בעולם, בסריקה של 10,000 השנים האחרונות, הם הסיקו ש"אלים גדולים" (big gods) ריכוזיים נטו להתגלות בעת או לאחר (מעולם לא לפני) צמיחה גדולה במורכבות החברתית (Whitehouse et al., 2019).

3 קרמר (1960); Jacobsen (1943).

והקשר בין בני האדם הארציים והאלים השמימיים נחסם באמצעות היררכיות מתוכות.⁴ האלים הפכו ליצורי עולמות, לחורצי גורלות ולמתכנני ההיסטוריה האנושית, וככל ששולטת המלוכה התבצרו כך הפך התיווך בין רצון האלים לבין הבנתו האנושית למתוחכם ומפותל. "מי יבין מחשבת אלים במעמקי שמים? מחשבות אל כמצולות הן, חֲקֹךְ מִי יֵרֵד?" נכתב באפוס שומרי (מובא מפרנקפורט ושות', 1967: 218). ומאז המשיכו כל כוהני הכנסיות לתהות עמוקות: "עושה גדולות ואין חֲקֹךְ נפלאות" (איוב, ה', 9). "...נסתרה דרכי מיהוה... אלוהי עולם יהוה... לא יֵעָף ולא יֵינָע, אין חֲקֹךְ לתבונתו" (ישעיהו, מ', 28). "כי נגד רצונו מי יתייצב? בן אדם, מי אתה תריב את אלוהים?" (אגרת אל הרומיים ט', 20). "לו מפתחות כל הרזים, אשר לא ידע איש זולתו. הוא יודע את כל אשר כיבשה ובים; לא יפול עלה מהעץ בלי דעתו" (קוראן, סורה 6, 57).

וכך, כדי לנחש נכונה את רצון האלים, הלכו והתפתחו במרוצת ההיסטוריה המדינית פולחנים, טקסים, אתרים מקודשים, תפילות, לחשים, סימנים, אותות, פסלים, קמיעות, וקורבנות לרוב. עדרים של בני אדם מוקדשים להבנת כוונות האלים ולשיכוך חרון אפם במרכזי פולחן ולימוד, החל במקדשים, בתי כנסת, כנסיות ומסגדים וכלה במנזרים, מדרסות, כוללים, קולג'ים ושיבות.

בעוד שאלי האדמה הניאוליתיים היו מושרשים היטב במחזור החיים האנושי שהתבסס על קיום פשוט, אלי השמים החדשים ייצגו סדר קוסמי-מדיני חדש – סדר היררכי סבוך של מלכים, כוהנים, נתינים ועבדים.

קוסמוס זה שיקף את המצב במסופוטמיה בסוף האלף השלישי לפנה"ס: במרכז הסדר נמצאו אחוזות אימפריאליות בהן שררו משטרי מלוכה-עבדות קשוחים, שהופעלו באמצעות ידם האכזרית של המלכים-אלים וצבאותיהם הארציים ובסיוע הצבאות השמימיים. סימן ההיכר המרכזי היה פולחן השמש. באימפריה הפרעונית הארץ והשמיים התאחדו באמצעות המלך הארצי שהיה גם אל השמש, ואילו במסופוטמיה המלך הופיע בדרך כלל ככנו הכל-יכול של אל השמש. מאוחר יותר פולחן אלי השמש הקיסריים הופיע באחוזות המלכותיות בסין, יפן, מקסיקו ופרו.

קיימות תיאוריות אלטרנטיביות שנראות סבירות לא פחות מן התיאוריות הממסדיות, לפיהן בתקופות הפליאוליתית והניאוליתית, באזורים שונים באירופה וסביב הים התיכון, התקיימו תרבויות קהילתיות מפותחות למדי ושוויוניות ביחסים בין נשים וגברים. בתרבויות וקהילות אלה לא שלטה ההיררכיה הפטריארכלית ולעתים קרובות התרבות הייתה מטריארכלית. שם היה נפוץ פולחן האלות הנשיות, בעיקר אלת הפריה והאדמה. לפי תיאוריות אלה, החל מן האלף החמישי לפנה"ס, פלשו עמים הודו-אירופיים שהחריבו את התרבויות

4 לא פלא שכל מייסדי הכנסיות החדשות שברו את מחסומי התיווך הכנסייתיים בני זמנם וניהלו על פי דבריהם יחסים ישירים, בהקיץ או בהזיה, עם האלים. המאמינים, כלומר אלו שמאמינים לדברי המייסדים, כבר נתקלו בחומות תיווך שהלכו וגבהו בדורות הבאים.

הקדומות והשליטו את פולחן אלי השמש והמלחמה כחלק מן המשטר המלכותי-מדיני המיוסד על ההיררכיה הפטריארכלית.⁵

כך או אחרת, הקוסמוס ההיררכי החדש, שבמרכזו ניצבים מלכי השמש, שיקף את תהליכי הקיטוב ביחסי הכוח, בהכנסות ובקניין הארציים. בערי-המדינה השומריות החל השינוי עם התבצרותן של אוליגרכיות וכניסתם ההמונית של עובדים זרים לעבודות הציבוריות. באלף השני לפנה"ס, באימפריות הבבליות והאשוריות, מספר "המושכנו" (העובדים החופשיים) והנתינים בני החורין הלך ופחת ועיקר כוח העבודה מנה עבדים. הנשים נדחקו ואיבדו את שארית זכויותיהן מתקופת הקהילה והפכו לקניין רגיל של הבעל. מצבן של הנשים שבאו ממשפחה חסרת רכוש או ממשפחת עבדים היה חסר תקווה.

5 (1976) Stone; Gimbutas (1982). רוברט גרייבס טען בכל ספריו מאז שנות השלושים של המאה ה-20, שבאירופה הקדומה שרר משטר מטריארכלי אשר בו הונהג פולחן אלת הירח ארטמיס, עד לפלישת העמים הנודדים מן המזרח שהנהיגו את המלוכה הפטריארכלית ואת פולחן השמש (גרייבס, 1959; 2002).

מדוע מדינה?

א. תועלת חברתית ואבולוציה מול השתלטות אוליגרכיה ומיסוד אופי כוח

שאלת המעבר מתרבות קהילתית לציביליזציה מדינית העסיקה חוקרים רבים מתחומים שונים של מדעי החברה וההיסטוריה. רוב התיאוריות מסתכמות במה שאפשר לכנות תערוכת במינונים שונים של תועלת וכוח, ובסופו של דבר הן אינן חורגות בהרבה מעבר להשערותיהם של ג'ון לוק ותומאס הובס.

השערות אלה מלוות בהסברים אבולוציוניים המתארים את התפתחות המדינה כשלב מאוחר בשרשרת התפתחויות חברתיות: ההיסטוריה האנושית מתחילה מחבורות לקטים שסובבות "איש גדול" (big man), עוברת דרך קהילות שבטיות שבראשן עומדים נגידים ונשיאים (chiefdom), עוצרת לרגע בערי-מדינה המונהגות בידי מושלים (כמו בשומר), ממשיכה לשלב של מדינות טריטוריאליזם הנשלטות בידי שושלות מלכים, ולאחר מכן לאימפריות (כמו אכד, מארי, חת ומצרים). משם כבר המדינות המשיכו והתגלגלו לטיפוס המדינות הלאומיות והאימפריאליות בנות ימינו.¹

המניע השכיח ביותר בהסברים על האבולוציה המדינית הוא הדמוגרפיה: קהילות מבוזרות, כמו חברות של לקטים וציידים הזקוקות למרחב גדול, אינן מסוגלות לספק את צרכיהן של אוכלוסיות גדולות המתקיימות ביישובי קבע. לעומת זאת, ארגונים מדיניים מסוגלים לווסת ייצור וצריכה של מזון ומוצרים תעשייתיים בשטח יחסית קטן וצפוף אוכלוסין. כדי להזין אוכלוסיות גדולות בטריטוריות קבועות יש צורך בחלוקת עבודה, בארגון החלוקה ובשמירת הסדר, יש צורך במיסוי כדי להזין את המפקחים, המארגנים ושומרי הסדר – ומכאן הצורך בשלטון היררכי וריכוזי בעל יכולת אכיפה וסמכות רחבה.

הסבר דמוגרפי אחר הוא שהסמכות בחברות קהילתיות קטנות מבוססת על יחסים אישיים וקרבת דם, בעוד שהארגונים המדיניים מסוגלים לשלב המוני אדם אנונימיים לתוך ארגונים ומוסדות שאינם מבוססים על זיקות משפחתיות.² לכך גם קשורה המוסכמה הסוציו-ביולוגית שמוחם של בני האדם, שהיו לקטים-ציידים והתקיימו בקבוצות גמישות של שארות, אינו מסוגל לזהות יותר מכמה מאות בני אדם, בעוד שארגונים מדיניים מסוגלים להניע את בני

1 תיאוריות אבולוציוניות מפורסמות: Sorokin (1957); White (1949). אף התיאוריה המפורסמת של פרידריך אנגלס (1884) בספרו *מוצא המשפחה, הקניין הפרטי והמדינה* מתארת את השלבים העוקבים של ההתפתחות החברתית על פי המתווה המטריאליסטי.

2 Turchin and Gavrillets (2009)

האדם להזדהות עם סמלים וזיקות אנונימיות מופשטות וללא מגבלות גודל, כמו אומה, מולדת, צבא לאומי, ארגון תאגידי ומפלגה פוליטית. מוסכמה זאת קיבלה ביטוי כמותי, המכונה "מספר דנבר" (Dunbar's number), המסמן את הגבול לממדי הקבוצה האנושית "האורגנית".³ המספר משמש כמעט בכל ספרי האנתרופולוגיה הצדקה ברורה מאליה לקיומה של ההיררכיה הארגונית בחברה המדינית.⁴

בקצרה, התיאוריות והאידיאולוגיות המקובלות מייצגות השלמה, ולרוב הצדקה, לקיומו של מוסד המדינה. הן רואות במדינה מוסד שהתפתח מטעמי תועלת, בעיקר כדי לענות על צרכים אנושיים בסיסיים של יחידים וקבוצות כמו שירותי הגנה, חוק, משפט ואספקת מזון. מנקודת מבטו של נתין מצוי מתחתית ההיררכיה, נראה שראוי להפוך את סדר הדברים: עליית המדינה אינה עניין של תועלת חברתית כלשהי למין האנושי, ואין כאן התפתחות הדרגתית או "טבעית" כתוצאה משינויים דמוגרפיים או טכנולוגיים.

מדובר במהפכה שחוללה סדר כוחני חדש ולא מוכר עד אז למין האנושי. טיפוס המדינה לא היה "שלב" כלשהו באבולוציה האנושית, אלא כנראה התחולל במהלך תקופה קצרה יחסית ונבע מהשתלטות מהירה של קבוצה מאורגנת אשר הצליחה להשתמש בהזדמנות שנקרתה בדרכה – לבזוז משאבים, לתפוס אדמות, להשתלט על אוכלוסיות מגוונות, לכופף למסגרת אחידה ולהפעילן למען הגדלת כוחה.⁵

מה טיבה של אותה הזדמנות? קשה לדעת, משום שדרי תחתית ההיררכיה המדינית לא כתבו את ההיסטוריה. "התועלת" הועילה לקבוצה צרה בלבד. ניתן לשער שאירע שבר קשה, אולי אקולוגי, אולי פלישה הרסנית שהקרתה את ההזדמנות. מכל מקום, במאות השנים הבאות הקבוצה המאורגנת הידקה את אחיזתה, צופפה את שורותיה, שינתה את פני החברה, עיצבה אותה מחדש לצרכיה וקידשה את שליטתה.⁶

שושלת בית סרגון כנראה ייסדה את המדינה הטריטוריאלית הראשונה על יסודותיהן של ערי-המדינה השומריות. אימפריית חמורבי אחריה, בתחילת האלף השני לפנה"ס, סיימה למסד את דגם אופי-הכוח החדש שהושלט במסופוטמיה באלף השנים הבאות – **אחוזות מלוכה-עבדות.**⁷

3 Dunbar (1992)

4 דיימונד (2015); Turchin and Gavrillets (2009).

5 אחד התיאורים הממצים על השיטות לעיצוב האדם לתבנית מכנית מצוי בספרו של אייטמטוב (1994): פרקים 10, 6.

6 היו גם שטענו כי משברים הנובעים מפלישות, ממלחמות פנימיות, ממגפות או מאסונות אקלימיים מביאים בתקופה ראשונה לפיזור יחסי בחלוקות הקניין, המשאבים וההכנסות בחברות הללו (Scheidel, 2017). גם אם התופעה נכונה, הטענה שלנו היא כי שינוי יסודי במשטר כתוצאה מהתמוטטות, משמעותו, אליטה חדשה המכתיבה יחסי כוח חדשים. אלה עשויים למסד משטר חדש, כפי שאירע באלף הרביעי לפנה"ס, כפי שאירע עם התמוטטות האימפריות העתיקות במאה החמישית לספירה הנוצרית, וכפי שאירע עם התמוטטות המשטר הנסיכי-פיאודלי באירופה במאות ה-14-16.

7 אופי הכוח הזה כה התמסד, עד שסופר אנאלים בבלי, מין היסטוריון מטעם, הגדיר כבז שבוטים נודדים ופולשים כעמים "שאינן להם מלך" (קונטנו, 1964: 88). מעניין שבדמוקרטיה בפוליס היוונית נהגו לראות במוסד המלוכה סימן היכר לעמים נודדים לא מפותחים.

מאז הלכו והתפתחו משטרי הכוח. האחרון והמשוכלל ביותר הוא המשטר הקפיטליסטי, שאף בו משמשים מוסדות המדינה והפולחן הריכוזי כאמצעי שליטה מרכזיים. גם שיטות השליטה במשטר ההון אינן שונות במהותן ממשטרי הכוח הקודמים. כיום, יליד המשטר נתון כמו בעבר לכמה איומים בסיסיים: האיום על קיומו באמצעות הלחץ המתמיד על תעסוקתו, האיום על מזונו, האיום בהגבלת תנועתו ובכליאתו ולבסוף האיום על תודעתו.⁸

ב. מדוע אופי-הכוח המדיני בקע לראשונה דווקא במסופוטמיה ?

אזור הדלתא, שפך נהרות החידקל והפרת בדרום מזרח מסופוטמיה, הינו מישורי ושחון אולם רווי במי הנהרות. היה ניתן לגדל בו דגנים, בעיקר חיטה ושעורה, בסדרות ייצור גדולות. אך לשם ייצור כזה היה צורך בחפירה מתוכננת של תעלות השקיה, בייבוש הביצות והטיית המים אל השדות. משום כך, הדעה המקובלת היא שהמדינה המסופוטמית החלה את דרכה ממפעלי ההשקיה הגדולים, אשר דרשו ארגון היררכי וחלוקת עבודה מסודרת.⁹

על פי הגישות המקובלות, ביות החיטה והשעורה באלף התשיעי לפנה"ס, יחד עם התפתחות כלי מתכת, נראה כשלב ברור בהתפתחות ייצור המזון, ובעיקר עודפי מזון גדולים. אלה צמחים קשיחים ועמידים יחסית, קל לגדלם, אינם דורשים האבקה חיצונית, מבשילים תוך מספר חודשים, מכילים כמות חלבון גבוהה (עד 15%) והחשוב ביותר – הם נושאים עודפים גדולים של זרעים.¹⁰

מכאן נראה שהחיבור בין ביות הדגנים לבין מפעלי ההשקיה הגדולים בדלתות הנהרות הינו כמעט מובן מאליו. הוא שאפשר את גידולן המהיר של אוכלוסיות מסופוטמיה ומצרים, והוא שהוביל להתפתחותן ולאחזקתן של ההיררכיות המדיניות כדי לארגן את המפעלים הגדולים הללו למען ייצור מזון וקיומן של אוכלוסיות כה גדולות.¹¹

ממבט היסטורי של הנתין איש התחתית נראה סדר הדברים הפוך: הקהילות הניאוליתיות שבייתו בין השאר דגנים וקטניות ופיתחו כלי עבודה, לא נזקקו לארגון היררכי סבוך. הן ניזונו ממגוון עשיר של חלבונים ולא נזקקו לדיאטה המבוססת על חיטה ושעורה. הן אכן גידלו לעתים חיטה מבוייתת, אולם לא הוכרחו להיכנס לגידול שיטתי הכרוך בחריש וזריעה בכמויות מתוכננות. קדמו להן אנשי התרבות הנטופית שהתקיימה לפני כ-15,000 שנה. אלה אמנם לא עסקו בחקלאות, לכל היותר גידלו דגנים וקטניות בלתי מבוייתת, ובכל זאת בנו בתי קבע, יצרו כלים חדשים ומתוחכמים, חפצי אמנות, קישוטים ותכשיטים.

כלומר, רובה של האנושות לא נזקקה ל"מהפכה חקלאית" כדי להתיישב במבני קבע ולא היה לה צורך בעודפים. בקצרה, למרבית בני האדם אז לא היה צורך במדינה.

8 ניצן וביכלר (2022) : פרק 13).

9 Wittfogel (1957)

10 אפילו דגני בר מפיקים יבולים של טונה זרעים ל-10 דונם, שנותנים 50 קילו קלוריות של אנרגיית מזון לקילו קלוריה אחת בלבד של עבודה (דיימונד, 2002 : 108).

11 סיכום: Scott (2017).

נראה אם כן, כי "המהפכה המדינית" החלה מלמעלה והתמסדה בתקופה קצרה על ידי קבוצות שליטה מאורגנות. ייתכן שבמישורי הדלתות שבמסופוטמיה היה ניתן בקלות יחסית לאיים, ללכוד ולשעבד נתינים, ולהכריחם לעבוד למען צרכי הקבוצה השלטת. השליטים החדשים הצליחו בתקופה קצרה לכפות על הנתינים לייצר מכסות של חיטה ודגנים, לכלכל צבא פרטוריאני, לבנות ארמונות, מקדשים, מחסנים וביצורים, לקיים את הפקידים, הסופרים וגובי המס של הארמונות והמקדשים ולעבוד באחזקותם. המדינה נוצרה אם כן לא למען תועלתם של יושביה אלא למען מיסוד השליטה של האוליגרכיה על נתיניה.

ג. המזון כבסיס השליטה בנתינים

אופי הכוח המדיני החדש נשא עמו שינוי גדול באופי ייצור המזון, שהפך למאורגן ולמתוכנן מלמעלה במתכונת של ייצור בסדרות גדולות.¹² ייצור זה הפיק עודפים שנצברו כקניין המלוכה וניצב כאיום נגד הנתינים.

שינוי מהפכני היה גם באופי התזונה: את המגוון הרחב של המזונות הקהילתיים החליף המזון המדיני הדל, הסטנדרטי עד ימינו – הלחם מחיטה ומשעורה (ושאר מיני בצקים וסוכרים שהמזון של האדם המדיני רווי בהם). התזונה החדשה הסטנדרטית והעבודה הקשה המאורגנת שינו את האופי האנושי, את אורח חייו של האדם, את הפיזיונומיה שלו, ובעיקר ערערו את בריאותו.

האדם המדיני זכה אמנם במנת לחם יציבה לקיומו הדל, אולם חיטה ושעורה אינם מספקים את מגוון החלבונים הנדרש. אף שהשליטים המדיניים, בעזרת הכנסיות השונות, קידשו את הלחם ואת העבודה להפקתו, הלחם אינו בריא לאדם, אינו מתאים למערכת העיכול שלו ולאורך זמן פוגע בסביבתו ובבריאותו.¹³

בהמשך ההיסטוריה האנושית, עם התפתחות אופי-הכוח הקפיטליסטי, הגבירו השליטים את ההאבסה המאורגנת של בצקי החיטה בעזרת שילובם במינון גבוה של סוכרים.

בקצרה, יש להפוך את סדרי הסיבה-תולדה. טכנולוגיות ביות החיטה וההשקיה לא הפיקו עודף שהצטבר והוביל לייסוד ארגון מדיני היררכי, אלא ההפך: ההיררכיות השולטות השתמשו בידע קהילתי כדי להפכו לטכנולוגיות ייצור ולעודף כוחני.¹⁴ השליטים החדשים שינו את אופי הטכנולוגיות הקהילתיות, המירו אותן לצרכי שליטתם והשתמשו בהן כדי להרוס את הקהילות, לכפות על הנתינים המדיניים מס ועבודה, למען ייצור עודפים הנצברים נגד הנתינים, למען חיזוק מכונת המדינה שהלכה והתמסדה במהירות.

12 "לוח גזר" מראה כיצד תכנתו את הנתינים לטכנולוגיה המכנית של ייצור הדגנים. תיאור ופענוח לוח גזר: Albright (1943).

13 Larsen (2006). ביקורת מסוימת על מסקנות אלה: Dufour and Piperata (2018).

14 התפתחות היררכיות בקהילות נאוליתיות הן סימן היכר להתפרקותן הקרבה, כתוצאה מצמיחת אי שוויון או חלוקה-מחדש לא שוויונית בתפוקה וצבירת קניין פרטי (רונאל, 2019). ביטוי מובהק להתפתחות ההיררכיות הוא בניית ראוות כגון ביצורים חסרי משמעות צבאית (Ashkenazi, 2020) או מבנים מגלומניים (דיימונד, 2008; פרק 2).

מראשיתן של האחוזות המלכותיות המקודשות במסופוטמיה, המזון שימש כאחד המכשירים המרכזיים לשליטה בבני האדם. האימפריות שצמחו בְּדִלְתוֹת הנהרות שלטו בייצור ואספקת גרעיני הדגנים. מלכי השמש שלטו באדמות, במי ההשקיה ובעבודות העבדים, וכך גם שלטו בעודפים גדולים של מזון למען תחזוקת השילוש – ארמון המלך, מקדשי האלים ומנהל המיסים והצבא. ההיררכיות המדיניות העתיקות מוסדו וקודשו, בין השאר, באמצעות האיום בהרעבה, בהפקעת האדמה ובנישול הנתינים ממקורות המזון.

חשיבות המזון והאיום במניעתו ניכרת בתבליטים ובציורים על קירות הארמונות המלכותיים במסופוטמיה ובמצרים, שם מוצגים השליטים כדמויות ענקיות בעלות מסה גדולה והנשלטים הכנועים הכורעים בפניהם נדמים כקטני קומה ומצומקים.

גם באלף הראשון לספירה, המשטרים הנסיכיים (הפיאודליים), משטרי הח'ליפיות והקיסריות ברחבי העולם היו מאורגנים סביב ייצור המזון ואיומי הרעב, ההפקעה והנישול של הנתינים ממקורות המזון.

הקפיטליזם שינה את מבנה יחסי הכוח, ואת מקומו של האיכר העצמאי, האריס או הצמית ירשו היחיד העירוני שהתנתק מייצור ישיר של מזון ומעט החוואים הקשורים בעבודות לתאגידים השולטים באספקת המזון. מכשיר השליטה העיקרי עבר אל המחיר, כלומר אל היכולת לקבוע ולשנות את מחירי המזון, את מחירי הזרעים והמכשור החקלאי, ודרכם את ייסות רשת קווי הייצור והצריכה.

בקפיטליזם המוקדם, בתקופה שמאז המאה ה-14, שימשו ייצור ואספקת המזון מכשיר שליטה מרכזי בנתינים, והתנודות המחזוריות של רעב, תת תזונה ומחסור במזון היו סימן ההיכר של המשטר, לפחות עד סוף המאה ה-19. כלכלנים פוליטיים של אותה תקופה – ריקרדו, מלתוס ומרקס – העמידו במרכז התיאוריות שלהם את ייצור המזון, האיום ברעב, הגירוש, הגידור וההרחקה מן האדמות, ואת היחס בין מחירי המזון לבין שכר העבודה. הסופרים הבולטים של אותה תקופה – בלזק, דיקנס, הוגו וזולא – כתבו על הרעב והדלות כמניעים המרכזיים העומדים מאחורי מעשיהם של גיבורי סיפוריהם.

השינוי הגדול במבנה ייצור ואספקת המזון החל בצפון אמריקה. ארה"ב נחשבה במאות השנים האחרונות בקרב דרי התחתית בעולם לארץ התקווה והחופש. "החלום האמריקאי" קרא לנתינים המדוכאים ברחבי העולם לבוא למרחביה הפורייה והריקים לכאורה של אמריקה ולייצר בעצמם את מזונם, ללא אדונים המחזיקים באדמותיהם, ללא ברונים הגובים דמי הגנה, וללא איומי מושלים ומזיקים אחרים.

שינויים אחרים ביחסי הכוח אירעו במאה ה-20. אז עלו משטרים קומוניסטיים חדשים ברוסיה, בסין, בווייטנאם ובקמבודיה, בעקבות מהפכות שנישאו על כתפי האיכרים. אלה קיוו להשתחרר מן הרעב ולזכות בשלל אדמותיהם של הבעלים החומסים את מזונם. לשליטי המשטרים החדשים היו כמובן תוכניות אחרות למען נתיניהם, אולם מלכתחילה הן נסובו אודות פתרונות לייצור המוני של מזון וחלוקתו, כדי להתמודד עם גלי המחסור במזון שאיימו על יציבות משטריהם. השיטות למימוש תוכניות אלה לא פיגרו ואף עלו לעתים על אלה של משטרי העריצות אשר נגדם קראו השליטים החדשים להתקומם. אף חלק חשוב במלחמה הקרה בין שני הגושים התנהל סביב התחרות על עליונות שיטות ייצור ואספקת המזון לנתינים.

המשטר בברית-המועצות היה מלכתחילה רווי בבעיות קשות בייצור ובצריכת סחורות בכלל, שהביאו בסוף המאה ה-20 לקריסתו. דווקא המשטר הקפיטליסטי במערב שלאחר מלחמת העולם השנייה נראה כשינוי מבטיח יחסית לתנאי הקיום העלובים של הנתינים העובדים במאה ה-19. המהפכה הירוקה וההזולה המתמדת במחירי המזון ביחס לשכר הממוצע במערב תרמו רבות לצינון הלהט הרדיקלי שהיה אמור לקנן בהכרתם של אנשי התחתית, בעיקר "העובדים היצרניים". הגידול המהיר באספקת המזון וסחורות הצריכה ההמונית היה אחד המרכיבים החשובים במה שכינו אז "חברת השפע".

במקביל לשחרור העולם הקולוניאלי, התחוללה התארגנות מחדש בשליטה על רשת ייצור המזון והסחר הבינלאומי בסחורות חקלאיות, שבסופה, בשנות השבעים של המאה ה-20, השתנה מבנה יחסי השליטה בעולם במזון. רשתות השיווק הקמעוניות והסופרמרקטים השתלטו על שרשרות ייצור ואספקת המזון בעולם. הן החדירו מותגים חדשים, הכתיבו נורמות, שיטות ותקנים של ייצור ושיווק וקבעו מרווחים ומחירים.¹⁵ בתחילת המאה ה-21 הן ניכסו כ-40% מכלל הרווחים מעסקי המזון בעולם.¹⁶

מנגד, בתהליך הקפיטליזציה של המזון קיים צד בלתי נראה. העוני בקרב דרי התחתית אינו מתבטא תמיד ברזון אלא עשוי להיראות דווקא **בהשמנת-יתר**, הנובעת בין היתר מזלילת מזון קלוקל וסביאות משקאות מזיקים ותרופות ממכרות.

במורשת העבר, מנת חלקם של העניים ואנשי התחתית היו רעב, רזון, מגפות מדבקות ותוחלת חיים קצרה. לעומת זאת במשטר ההון, אנשי התחתית נולדו לתוך תשלובת קפיטליסטית המלעיטה אותם במזון תעשייתי זול, סמי הרגעה בשפע, חומרים כימיים נגד סוכרת, הסתיידות עורקים ותקשורת המונית רעילה. **התופעה הנסתרת הפכה לאיום גלוי על החברה האנושית, על בריאותה ואיכות חייה בכל מקום שהקפיטליזציה של המזון חדרה אליו.**¹⁷

ברור שקיים הבדל מהותי בין תת-תזונה לבין השמנת-יתר. שהרי המין האנושי התפתח כצייד-לקט ומוחו בנוי לשחר תמיד אחר מלח, סוכר ושומן. תאוות אלה, אשר שמרו על שרידותו בעידן הפליאולית הקשה, הפכו למזיקות בעידן השפע הקפיטליסטי.¹⁸ אם לרשותו של האדם עומדים מנגנוני הגנה נגד רעב ומחסור בחלבונים ובמינרלים, הוא כמעט חסר אונים נגד הלעטה בסוכרים, מלחים, בצקים ושומנים רוויים. כל אלה נראים מבטיחים כסבוטז' רווחי עוד יותר מן האיום ברעב ובתת-תזונה. מכאן, אף שתת-תזונה והשמנת-יתר נראים כמנוגדים מבחינה ביולוגית, הם שותפים מבחינה חברתית: שניהם משמשים כמכשיר שליטה חשוב באופי-הכוח הקפיטליסטי. שניהם ניתנים להיוון.

Gereffi (1994) 15

16 ניצן וביכלר (2022) : 474, (תרשים 6.ג). נתונים ותיאור התהליכים בעסקי המזון הקפיטליסטי כיום : Baines (2013; 2015; 2017).

Albritton (2009) 17

18 האריס (1980 : פרקים 14-15). דיימונד (2015 : פרק 11).

לראשונה בהיסטוריה האנושית יש יותר בני אדם הסובלים מהשמנת-יתר מאשר מתת-תזונה.¹⁹

2006 הייתה שנת המפנה. ב-2016 כבר כמעט 14% מבני האדם בעולם סבלו מהשמנת-יתר, לעומת 9% שסבלו מתת-תזונה, ועל פי המגמה עתידה של השמנת-היתר נראה מבטיח, עם מגוון התחלואים הנלווים לה. ההבדל ביחסי הכוח בקפיטליזם מתבטא גם בהבדלים בין נשים לגברים. הנשים סובלות יותר מתת-תזונה, ובאופן ניכר עוד יותר מהשמנת-יתר. גידולי החיטה, האורז, התירס, תפוחי האדמה והסויה, היו הגידולים שעליהם התבססו יחסי השליטה באימפריות השמש העתיקות שבדלתות הנהרות. מהם התמסד אופי-הכוח המדיני.

גידולים אלה הינם הבסיס למהפכת השמנת-היתר הנוכחית שעליה נשענת שליטה תאגידית-מדינית מסוג חדש. את מקומם של העבדים, האריסים והאיכרים הנתינים המאוימים גם כיום בנישול וברעב, תופסים בהדרגה אנשי התחתית הדחוסים בערי הענק והמואבסים במזונות מעובדים מגידולים אלה, המלווים ברכיבים כימיקליים ותוספי תודעה. באמצעות יחסי השליטה החדשים ניתן ביתר קלות לשעבד ולווסת התנגדות של נתיני ההון החדשים.

19 ניצן וביכלר (2022 : 476, תרשים י"ג).

פרק שלישי

הכנסיות המדיניות

א. פולחני האיום על הנתינים

האבולוציה האנושית המוכרת של ההומו סאפינס התפתחה באיטיות במשך כמאה וחמישים אלף שנים, אולם אופי-הכוח החדש שצץ במסופוטמיה בתחילת האלף הרביעי לפנה"ס התפשט כנגיף והועתק במהירות. הבולטות בקיסריות המקודשות שצמחו בעמקי הדלתות של הנהרות הגדולים היו במצרים, בהודו, בסין ובהודו-סין (במקסיקו ובפרו הן נוסדו כמה אלפי שנים מאוחר יותר).¹ בכולן הופיעו ארמונות, מקדשים, צבאות, מבצרים, מחסנים ועבודות כפייה. בכולן, הפנתיאון עבר תהליך ריכוזיות והשליטים ושושלותיהם קודשו על ידי כת כוהנים באמצעות פולחן אל השמש.

הפולחן שימש בתחילתו את השליטים והכוהנים בארמונות ובמקדשי מסופוטמיה כמכשיר לדיכוי ולהפחדת הנתינים והעבדים המבוססים בשדות המושקים של החיטה והשעורה. מאז התפשטו אימפריות השמש וצאצאי הנתינים מבוססים עד ימינו בשדות האורז, הסויה, התירס, הפרג והקוקה בשירות האימפריות התאגידיות הגלובליות.

תוצאות החתירה לאלמוות של מלכי השמש שרדו עד ימינו: הקברים המגלומניים של הפרעונים, של הקיסרים האשוריים, הסיניים, בני המאיה, האצטקים והאינקה. כל אימפריות השמש הללו יזמו מסעות מלחמה עתירי תהילה וטקסים של הוצאות להורג המוניות, שנועדו לסלול את דרכם של מלכי השמש אל עבר חיי הנצח.²

מאז התמסד הדגם שבו שלובים בחוזה המדינה האימפריאלית והפולחן לאל-עליון יחיד. כל המדינות המלוכניות ביססו את הלגיטימיות שלהן על פולחנים לאל-עליון מאיים ובלתי צפוי (בעל-מרדון-זאוס-אל-אתון-יהוה-ישו-אללה-אינטי-איצאמנה).

ככל שאופי-הכוח המדיני התמסד בקיסריות המאוחרות יותר, באלף הראשון לספירה הנוצרית – בבזונץ, באירופה ובמזרח התיכון – כך התחזק פולחן האל הריכוזי היחיד ונציגו המלך הארצי שכונה בשמות שונים (מלך, קיסר, צאר, ח'ליף, סולטן ועוד).

בכל הכנסיות המדיניות בנות ימינו, הכוהנים מתווכי האל אמנם מטיפים בשם החסד, החמלה והנדיבות – אולם בכל הפולחנים חוזרת הסיסמה: בעולם הזה תפחדו ותשלמו. מחילה ונדיבות? – בעולם הבא. מבחינה זאת, צדק תורסטיין וּבֶלֶן בכותבו כי הדתות, ללא יוצא מן

1 מגד (1996).

2 משום מה על פי צווי האופנה האנטי פוסט-קולוניאליסטית יש לבכות את כיבושן של האימפריות הרצחניות הללו על ידי אימפריאליסטים רצחניים חדשים.

הכלל, הן עסקי ביטוח משוכללים: הן גובות פרמיה עכשיו ומראש ובאכזריות – ואינן מעניקות מאומה מלבד הבטחות לעתיד (וממילא בהגיע תור ההחזר, הכוהנים מסבירים למאמין הפתי כי הוא לא השכיל לקרוא את האותיות הקטנות).³

כדי לשמור על יציבות יחסי השליטה הללו, המיוסדים על צפיפות האוכלוסייה, עבודה למען השליטים וילודה גבוהה של נתינים חדשים, היה צורך לקדש את הסדר בתודעת הנתינים ולהכניעם למרות האמונות החדשות של הסדר. ואכן, כל הכנסיות המדיניות שיצאו ממסופוטמיה (הכנסיות הרבניות, הנוצריות והאיסלמיות על פלגיהן ומסדריהן) מאיימות על הנתינים בעונשים בעולם הזה ובעולם הבא **לבל יעזו לבלום את הילודה של הנתינים עבדי האל**. הן אף דורשות מן הנתינות ללדת צאצאים רבים כדי לרצות את האלים המדיניים.

אחת ההצלחות החשובות של המהפכה הליברלית-חילונית באירופה הייתה הפחתת הילודה בקרב שכבות הביניים העירוניות (הבורגניות). הישג זה היווה איום על משטרי הכוח הישנים ומהווה אף היום בקפיטליזם החדש, איום על סדר יחסי השליטה. בלימת הילודה מאמצת את השליטים לתור ברחבי העולם אחר קבוצות גדולות של עובדים טריים, בעיקר מאזורים בהם יש שפע ילודה של נתינים זולים, נטולי תודעה אינדיבידואלית וחסרי זכויות. כל הכנסיות המדיניות משמשות מכשיר לדיכוי ולהפחתת הנתינים למען יעבדו ויציינו לארגוני-העל הקוסמיים והארציים. **כולן מקדשות את העבודה הקשה וממריצות את הנתינים לעבוד יותר כדי לרצות את האלים, בדרך כלל כדי לכפר על חטא קדום כלשהו תוך הבטחה למחילה בעתיד לנתין הצייתן.**⁴

על פי הכנסיות המדיניות, גורלו של הנתין הוא לעבוד בעולם הזה, וגורל זה נחרץ משום שבסדר המדיני החדש שנוצר באלף הרביעי לפנה"ס הוא נברא מחדש למען שירות המלכים-אלים באימפריות הישנות. באפוס בבלי קדום המתאר בין השאר את סוד בריאת האדם נכתב: "יִישָׁא נָא הָאָדָם בְּנִטָּל עֵמֶל הָאֱלִים לְמַעַן יִוָּכְלוּ הָאֱלִים לְנִשְׁוֹם לְרוּחָהּ" (פרנקפורט, 1967: 71).

מסתבר, לפי האפוס, שלאליים נמאס לעבוד למחייתם, ומשום כך הם המציאו את האדם ועיצבוהו ככהמת עבודה כנועה. אנליל, אחד האלים המבטיחים בפנתאון, החל ביוזמה ופילח במעדר את קליפת האדמה (בדומה ליהוה, מחקוהו הירושלמי המאוחר) כדי שבני אדם יוכלו לנבוט מתוכה כצמחים.⁵ האלים האחרים הסתופפו סביב הזים והפצירו בו שיקצה גם להם עבדים מקרב בני האדם הצצים ועולים בהמוניהם מן האדמה. מכאן החלו ההצהרות הברורות מאליהן בנוסח:

3 (Veblen (1923: 319-325

4 בניגוד לנתינים הכנועים, רק בני אדם חופשיים (חילוניים) יודעים כי "האדם לא נועד לעבודה, ולראיה – היא מעייפת אותו" (קולט, 1932: 136).

5 "וייצר יהוה את האדם עֶפֶר מִן הָאָדָמָה" (בראשית, ב', 7). כוהני אללה, ממשיכיהם של כוהני יהוה מספרים: "והתחיל מטין את בריאת האדם... ואת זרעו מזרע וממים רעים" (סורה 32, 7-9). הסיפור נועד מלכתחילה להציג את נחיתותו של האדם. אצל הפרוטסטנטים הוא כבר הפך לסיפור חטא: "כולנו עשויים מבוך, והבוץ הזה אינו מרוח רק על שולי בגדינו או על סוליות נעלינו, אלא אנו מלאים בו. אין אנו אלא בוץ ורפש, בתוכנו ומחוץ לנו" (מכתבי ז'אן קלווין, מובא אצל: Delumeau, 1990: 27).

”כי אדם לעמל יולד ו[לעומתו] בני רֶשֶׁף יגביהו עוף” (איוב, ה' 7).
 בהמשך ההיסטוריה, בסדר המדיני-תאגידי שהחל במאה ה-14 לספירה, האדם עוצב מחדש לשירות מפרך למען אלי ההון באימפריות ההון החדשות.⁶
 השליטה בקניין ובעודפים ההולכים וגדלים, ובעיקר באוכלוסיות הנתינים המתרבות, חייבה תוספות ושינויים מבניים בהיררכיות הכוח, ולכך התלווה איום הולך וגדל בהתמוטטות פתאומית כתוצאה ממשבר, פלישה או מרד. וככל שגדל העושר המרוכז מול אוכלוסיית תחתית רוחשת רעות, גבר הסיכון להתמוטטות המשטר. עם אלה הלך הפולחן הכוהני והסתבך, התפתחו שיטות ענישה אלימות לכפיית הסדר, התקדשו פולחנים אלימים רוויים בדם אדם, והאלים הפכו לאכזריים וצמאי דם קורבנות. כל אלה נועדו להרחיק מן המלכים האלים את אימת המוות.⁷

ב. המלחמה כאיום מדיני מרכזי על הנתיין

אחד המגננונים המרכזיים שהניעו את אימפריות הדלתא היה המלחמה. היא הייתה תמצית חיותן של המדינות הראשונות אשר הוקמו במסופוטמיה ובמצרים, ונותרה כזאת גם באימפריות החדשות שצמחו באופי הכוח הקפיטליסטי. מלכי השמש הנציחו על קירות ארמונותיהם את מסעות מלחמותיהם. הם תיארו בקפדנות כיצד החריבו ערים, השמו ארצות וקרוו בדם אויביהם את צימאון אליהם. הם הותירו רשימות מפורטות של השלל שבזזו והמנחות שהעלו המנוצחים, הכל למען חיי הנצח של המלכים-אלים.

המלחמה הייתה גם איום קיומי שהבעית את הנתינים והכניעם לסדר המדיני-כנסייתי החדש. נתיני המדינות המסופוטמיות עברו במרוצת ששת אלפי השנים הבאות מחזורים בלתי פוסקים של מלחמות אימפריאליות המלוות בהרג המוני, הרס, שוד, ביזה, רעב והגליה. הם גויסו לעבודת כפייה ולשירות צבאי, הם נלקחו לעבדות, התקיימו בסבל כאריסים ולעתים מעט רכושם הוחזרם על ידי נושים. הם נאלצו לסגל שפות שליטות חדשות, כתבים וסימנים חדשים, להעריך אלים עריצים מתחלפים, לקיים פולחנים של כנסיות שליטות מיובאות ולאמץ תרבויות אימפריאליות כובשות.

הלך והתהווה קשר הדוק בין הגידול במספר העבדים לבין העלייה בתדירות המלחמות. בשיא התמסדותה, באלף השני לפנה"ס, הפכה המדינה המסופוטמית לזוללת כפייתית של שטחים ונתינים-עבדים. השושלות המלכותיות, הבבליות והאשוריות, העילמיות והכשדיות יצאו באופן שיטתי ומקודש למסעות מלחמה וביזה להשתלטות על אזורים חדשים, ובעיקר למען שביית מלאי עבדים טרי. כל זאת נעשה, ככתוב על גבי האנאלים בארמונות, למען הגדלת תהילתו של האל הראשי המולך באותה עת.

6 גם האתוס הפרוטסטנטי-קלוויניסטי מקדש את מוסר העבודה הסגפנית והכניעות המוחלטת לאל, אם כי ללא הבטחות בורות למחילה בעתיד.

7 Mumford (1967; 1970)

לעתים, בעת שקיעה זמנית של האימפריות המרכזיות, צצו בשוליים המדבריים שלהן שליטים מקומיים קטנים, שניסו לחקות את המלכים-האלים האימפריאליים במרכז. אחד הידוענים שעלה לגדולה היה עברין נמלט בשם דוד, ראש כנופיית שודדי דרכים שהטיל חיתתו על תושבי הספר בפלשת. לעתים הוא וכנופיותו שימשו כשכירי חרב בשירות שליטים מקומיים. אבל בדרך כלל עסקו בגביית דמי חסות מן הכפריים הדלים. פרסומו של דוד החל כשחטף את אשתו של ראש עיירת כרמל לאחר שהאחרון סירב לשלם לו דמי הגנה על קניינו. מאוחר יותר הוא הצליח בעזרת תככים, מזימות ורוצחים שכירים לחסל את יריביו השליטים וצאצאיהם ולהכתיר עצמו במקומם כמלך. כדי ללגטם את מלוכתו הוא דאג לקחת בכוח הזרוע מבעלה האוהב את בתו של המלך הקודם שאת משפחתה חיסל. לשיא תהילתו הגיע לאחר שהשתלט בפשיטת בזק על העיר האוטונומית ירושלים והכריז עליה כבירתו הקדושה. כדי לבצר את שליטתו הוא גייס מיד עם כניסתו לארמונו החדש משמר פרטוריאני של שכירי חרב זרים והכתיר עצמו כמלך-על. מכאן הוא דאג לקדש ולהנציח את שושלתו באמצעות ברית שכרת עם משפחת כוהנים שהחזיקו במקדש מקומי.

באותו מקדש התנחל אל בשם יהוה אשר דרש באימים, בהבטחות ובחרפות זיכיון בלעדי הנקי מאלים מתחרים, וזאת בתמורה לשמירת שושלת המלוכה בארמון והכהונה במקדש. וכך, המדינות הראשונות בהיסטוריה החלו בתחילת האלף הרביעי לפנה"ס לבוסס דרכן בִּטְיִן של מסופוטמיה באמצעות הכנסיות שקידשו את הכנעת הנתינים והפיכתם לעבדים העמלים למען תשלוּבת הארמון-מקדש. כעבור כשלושת אלפי שנים, הדרך לשעבוד כבר הייתה סלולה היטב, ובמקדש הירושלמי הכוהנים ניהלו בביטחון רב את כניעתם המוחלטת של עבדי יהוה.⁸

בדומה לאנאלים בארמונות מלכי אשור, מתוארים מסעות המלחמה של מלך-העל מירושלים לכיבוש שטחים ושעבוד האוכלוסיות הכופרות, כמלחמות מצווה למען תהילתו של יהוה. אף רישומי המסעות, ההרס, הביזה והשלל על פי פקודות מפורטות של יהוה, המופיעים בספרי "מלכים" ו"דברי-הימים", כתובים על פי מתכונת האנאלים של מלכי אשור. מסתבר שמודל זה של הכנעת הנתינים הצליח היטב משום שבתחילת המאה ה-21, חלק ניכר מן היהודים (ואף חלק מהמאמינים הנוצרים והמוסלמים) מותנים להאמין שגלגולו של

8 "כי לי בני ישראל עבדים, עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים, אני יהוה אלוהיכם" (ויקרא, כ"ה, 55). התירוץ לעבדות היה ונותר עד היום, שיהוה חילץ את "בני ישראל" אי פעם ממלכות עבדות למלכים-כוהנים של מקדשי מצרים. משום כך הוא תובע מהנתינים זכויות בעלות, כלומר הפיכתם לעבדי מלכים-כוהנים של המקדש הירושלמי. שחורר מן העבדות? תשכחו מאשלויות. במקומות אחרים בתנ"ך "בני ישראל" זהו כאשתו של יהוה, שמבחינות רבות זה היה מצב גרוע מעבדות: "וארשתך לי לעולם... וידעת [באופן תנכי] את יהוה" (הושע, ב, 21); "כה אמר יהוה: זכרתי לך חסד נעורך, אהבת כלולותיך, לכתך אחרי במדבר" (ירמיהו, ב', 2-1). אם אירעו כישלונות במלחמות וחורבן שהמיטו המלכים המקודשים על הנתינים – המאמינים הואשמו בנאיאופים עם אלים-גברים אחרים, תוארו כעוסקים בשירות זנות, וכמובן זכו לעונשים כבדים, על שפגעו ב"ברית" [הנישואין] עם יהוה, על שביוז את "כבוד המשפחה" ועל שהפרו את חוזה הבלעדיות החד-צדדי שחתמו בשם כוהני המקדש (הושע, א-ג). כל זאת כמובן בהנחה שאכן היה מין מלך בשם דוד שניהל במאה העשירית לפנה"ס מיני-אימפריה מארמונו בירושלים המעטירה (פינקלשטיין וסילברמן, 2003).

אותו מלך ירושלמי ישוב במהרה בדמות מין "מלך משיח", "האדון" או "המהדי" (כמובן לאחר מסעות מלחמה אפוקליפטיים נוטפי דם כופרים).⁹

ג. שלוש כנסיות האל העליון היחיד

אין זה פלא שבמזרח התיכון התפתחו שלוש כנסיות של אל עליון יחיד, שהרי באזור זה נוצקו לראשונה יחסי השליטה המדיניים והילידים כבר הוכנעו והותנו מזה דורות. אמנם האל עליון היחיד נשא שלושה מותגים מתחרים, אולם הוא נותר בעל אותן תכונות צמאות דם ושאיפות אימפריאליות. שלוש הכנסיות התגבשו באלף הראשון לספירה והותאמו ליחסי השליטה באימפריות ששררו ברחבי אירופה והמזרח באלף השנים הבאות. הן המשיכו אל הקפיטליזם הגלובלי של המאה ה-21, שינו צורתן וסיגלו עצמן לדרישות האימפריות החדשות. ולמרות השינויים והתפניות, הן נותרו מבוססות על יסודות משותפים: בכל כנסיות האל-העליון היחיד מוחדרים בנתיבים רגשות פחד, אשמה ואפסות. כולן מבוססות על איומים גלויים וסמויים על הנתונים למרותן לבל יעזו להינתק מסמכותן. משום כך כוהני יהוה היו נחרצים: "לא יהיו לך אלוהים אחרים על פני, אשר בשמים ממעל בארץ מתחת ובמים מתחת לארץ..." (שמות, כ, 5-2). "כה אמר יהוה מלך ישראל: אני ראשון ואני אחרון ומבלעדי אין אלוהים" (ישעיהו, מ"ד, 6).

דרישתם היא לבלעדיות מוחלטת, בליווי אזהרה מידית לטווח ארוך: "כי אני יהוה אלוהיך אל קנא פוקד עוון אבות על בנים ועל שילשים ועל ריבעים" (שמות, כ', 5-4). הלשון הינה עבריינית אופיינית: אל תתעסקו איתנו. כי אנחנו, כוהני הכנסייה הרבנית, גרועים יותר מברוני סמים. הם מתנקמים עכשיו ואנחנו מתחשבים גם ארבעה דורות... מתווכי האלים מציגים עצמם כמתווכים, ושכדי לרדת אל עומק כתביהם נדרשות שנות לימוד רבות, אך בסופו של דבר הם בסך הכל מנפיקים איומים וציוריים ("מצוות") בשפה של כנופיות פשע כדי לאכוף את הכללים בשכונה: "וכל איש אשר ימרה את פיך ולא ישמע דבריך לכל אשר תצוונו – יומת. רק חזק ואמץ" [הקטע מצווה בפשטות על המתנחלים: אל תעזו לרחם על הילידים יושבי כנען, אחרת גם אתכם נוציא להורג] (יהושע, א, 18). פרק שלם שנכתב עלי ידי כוהני יהוה מוקדש לפירוט מלא של עונשים על הפרת הבלעדיות. מופיעים בו תפריטים מגוונים של עינויים, מחלות, מגפות ואסונות מכל השפע שהמזרח התיכון יכול לספק:

9 סיכום ממצה על ניהול יחסי הציבור והחדרת פולחן יהוה הכרוך בשושלת המלוכה הירושלמית, אשר נוהל בידי קסטת פקידים ארמונות המלוכה והמקדש בירושלים במאות השמינית והשביעית לפנה"ס: בן נון (2017). ספר ביוגרפי של אחד משירי הליכוד בממשלת בגין פותח בתכונה החשובה ביותר של כישרונו: השר נולד "נימול" ומכאן שהוא פוטנציאלית "יהיה מלך בישראל... רבים מגדולי האומה כמשה דוד המלך נולדו נימולים" (אבנרי, 1983: 11). גם נחמי הכנסייה הנוצרית שכרתו "ברית חדשה" עם יהוה מותנים להאמין שגלגולו של אותו דוד מן "הברית הישנה" הוא ישו, המלך המשיח שעתידי לשוב לאחר מלחמה קוסמית כלשהי. ספר מתי פותח בפסוק: "זה ספר תולדות ישוע המשיח בן דוד" (מתי, א', 1) וממשיך בפירוט אילן היוחסין 14 דורות "מן אברהם עד דוד", 14 דורות "מן דוד עד גלות בבל", "ומגלות בבל עד המשיח 14 דורות" (שם, 17). סיכום התפתחות מוצאו של ישוע כמשיח מבית דוד: פרדריקסן (2021: 86-99).

"ואם [חלילה] לא תשמעו לי, ואם בחוקתי תמאסו... אף אני אעשה זאת לכם והפקדתי עליכם בהלה... שחפת... קדחת... דבר... והבאתי עליכם חרב נוקמת... ונתתי את עריכם חרבה... והשמתי אני את הארץ... והרקתי אחריכם חרב... ואכלתם בשר בניכם ובשר בנותיכם... והייתה ארצכם שממה... [ועוד קינוחים]... [על החתום:]... אני יהוה אלוהיכם" (ויקרא, כ"ו, 14-45).

ישו, שהחל את חייו כשליח וסיימם כמשיח, מודיע ללא גינונים מיותרים לספקנים: "אזהיר אתכם מפני מי לירוא: [מאלוהים] שסמכות בידו להרוג ואחר כך להשליך לגיהנום" (לוקס, י"ב, 5).

ואת המתעקשים להמרות את פיו: "את אויבי אלה, אשר אינם רוצים כי אמלוך עליהם, הביאו אותם הנה והרגו אותם לפני..." (לוקס, י"ט, 27). לא רע עבור כנסייה שהוציאה לעצמה מוניטין ככנסיית החמלה והמחילה. כך למשל, כחלק מאסטרטגיית הדו-חושב מבטיח ישו: "[כאשר] יעונה המשיח ויקום לתחייה מן המתים ביום השלישי – בשמו תוכרו תשובה וסליחת חטאים לכל הגויים החל מירושלים" (לוקס, כ"ד, 46-47). אבל מצד שני, הוא מזהיר מפני אשליות: "אל תחשבו כי באתי להטיל שלום בארץ. לא באתי להטיל שלום כי אם חרב" (מתי, י', 34).

ישו היה במקורו ראש כת גלילית המורכבת מקשי יום קנאים ובורים שתיעבו עשירים ירושלמיים ועולי רגל זרים. בניגוד לסיפורים של שליחי הכנסייה שהפיצו את בשורתו עשרות שנים לאחר הריגתו המשפילה, הוא ראה עצמו כנושא שליחות ליהודאים בלבד, אשר בעיניו נדמו כגזע עליון המתנשא על הנוכרים. וכך הוא הדריך את שליחיו הנאמנים היכן לדוג מאמינים חדשים: "אל הגויים אל תלכו ואל עיר השומרונים אל תבואו [חבל על הזמן]. לכו אל הצאן האובדות אשר לבית ישראל" [אל העניים והבורים] (מתי, י', 5-6). באחת מהופעות הרהב שלו בגליל, הוא סירב לרפא את בתה של "אישה כנענית" אשר לקתה בנפשה משום שלא השתייכה "לצאן האובדות מבית ישראל". בסופו של דבר הסכים לרפאה רק לאחר שהאם השפילה עצמה וקיבלה את ההיררכיה הגזעית שהכתיב ישו: ישראל הם עם האדונים והנוכרים הם "צעירי הכלבים" (מתי, ט"ו, 22-28).

גם כוהני הכנסייה האיסלמית דורשים בלעדיות: "הוא האלוהים אין עוד מלבדו. הוא חי וקיים לעד. הוא גילה את הכתב באמת, לקיים את אשר כבר גילה" (סורה 3, 1-2). יתר על כן, מוטב שלא יהיו אי הבנות: אללה הוא המותג המקורי. הכנסיות המתחרות מנפיקות חיקויים: "אל תדברו על שילוש. מוטב לכם להימנע מזה, כי אללה הוא אחד ויחיד. חלילה לו להוליד בן. לו כל אשר בשמים ואין הוא זקוק לעוזר" (סורה 4, 162-163). מוחמד מצא עצמו בתחילת דרכו נחנק שלוש פעמים באמצע הלילה בידי מלאך בשם גבריאל (חיקוי סיפור החלום על מאבק יעקב והמלאך) עד שניאות להצהיר כי אללה הוא האחד והיחיד. לאחר שנכנע, גבריאל הודיע לו: "קרא בשם אדונך אשר ברא קול. קרא בשם אדונך הנשגב, המלמד לאדם לכתוב ומורה לו את אשר לא ידע" (סורה 96, 1-5). ובכך מוחמד הפך באחת מאנאלפבית לכתבן הקוראן הקדוש, ישירות מפי האל, ללא מתווכים זיפנים.

ברור שהתחלה מאיימת כזאת אינה מבשרת טובות למאמינים ועוד פחות לסרבנים. ואכן, הכוהנים לא טרחו להסוות את האיומים:

"אכן למכחשים באותות אל עונש גדול, כי אל גיבור ונוקם הוא" (סורה 3, 3). "ואת מקללי אללה ושלוחו [מוחמד], אלוהים יארר בעולם הזה ובעולם הבא, ועונש גדול הכין להם" [ראו הוזהרתם] (סורה 33, 57). "כל החולק על אללה, הנה אללה מענישו קשות" (סורה 59, 4). "ואני [אללה] נתתי שהות לכופרים, אך לבסוף הכיתי בהם, ומה נורא היה עונשי" (סורה 13, 32). "אללה ישבור את כוח אלה אשר כפרו [בו ובנביאו היחיד שקיבל זיכיון הפצה בלעדית], כי אללה חזק מהם והעונש שלו קשה יותר" (סורה 4: 84). ובשורה התחתונה: "הרגו את הכופרים באשר תמצאום, אחזו וצורו אותם וארכו להם בכל הדרכים" (סורה 9, 5). העונשים לסרבנים מובטחים באחריות: "ולמכחשים באלוהים ובשליחו, הכנו את אש הגהנום" (סורה 13, 48).

למעשה, הקוראן על 114 הסורות מוצף באיומים והזהרות מפני פגיעה בבלעדיות ואי דבקות בפולחן הכנסייתי, וכמובן בציוויים להשמדת הכופרים (הכוללים כתות מוסלמיות מתחרות).

צוויי הרצח ההמוני מכוונים בעיקר אל "הכופרים", אם כי לעתים, תלוי בתקופה ובאופנות החשיבה-הכפולה, אפשר להסתפק בהשפלת ובחמיסת מאמיני הכנסיות הנוצריות והרבניות, ה"ד'מי".

כל כנסיות האל עליון יחיד ללא יוצא מן הכלל דורשות כניעות וצייתנות להיררכיה הממוסדת ולסדר השליט – המשפחה הפטריארכלית, הפולחן הכנסייתי והארגון המדיני.

הכנסייה הנוצרית, בניגוד לתדמית הרדיקלית שהעניקה לעצמה, הצטיינה מלכתחילה בהתרפסות לסדר המדיני השורר: "כל אדם ייכנע לרשויות השלטון, שהרי אין שלטון אלא מטעם אלוהים, והשלטונות הנוכחיים נתמנו על ידי אלוהים. ולכן כל המתקומם נגד רשות השלטון ממרה את פי האלוהים" (פאולוס, האיגרת אל הרומיים, י"ג, 1-2).

באופן דומה התנהלו העניינים בכנסייה האיסלמית. השכבה הקדומה בקוראן משקפת את התקופה הראשונה של התגלות מוחמד במכה, כאשר הוא וקבוצת מאמיניו (בדומה לישו וחבורתו בירושלים) נחשבו למין כת הוזים בשולי החברה. בשכבה זאת מוצאים פסוקים והיגדים על חופש בחירה והטפה למען זכות ההתנגדות של היחיד. אלא שעם התבצרות שלטונו של מוחמד, לאחר שנת 622 באל-מדינה, הקוראן שולל את רצון היחיד וכופה עליו את הסמכות הכנסייתית-מדינית.¹⁰

ממשיכי הנביא שליטי דמשק, ניסו לקדש את שושלת מלכי אומייה, אף שהם נחשבו בעיני רבים מנתיניהם כמשתלטים "לא חוקיים", כאויבי משפחת הנביא וכמרצחים של רבים ממשפחתו. לשליטים החדשים היה צורך דחוף לחזק את אמונת הנתינים לבל ילכו אחר רעיונות הבל של כיתות מרדניות. משום כך דאגו האומיים להחדיר בקרב ההמון את האמונה בגזירת הגורל הקדום.

השלטון בא מידי אללה ויש לברך עליו, משום שמעללי השליטים, אף שנדמים כמזיקים בשעתם, למעשה מתוכננים בידי התוואי האלוהי. ואכן, משוררי חצרות הח'ליפים מבני אומיה היו מהללים את שליטיהם "אשר דבר שלטונם נגזר מימות עולם בעצת אללה".¹¹ גם אם מעשי השליטים נתפסים כעוול, על הנתיני הצייתן להכיר ב"אמיר המאמינים והפצעים שהוא פוצע בנתינים [הנתפסים כמעשי עריצות] כגזירת הגורל ואסור לאדם לתת דופי בפעולתו".¹² שמירת הסדר הפטריארכלי ודיכוי האישה להיררכיה השלטת מופיעים לא רק במציאות השלטת שבקיסרויות הנוצריות ובמעשי הכוהנים הנוצריים, אלא כתובים כבר בהטפות הכנסייה הנוצרית הקדומה: "כן גם אתן הנשים, הכנענה לבעליה, וכך אם יש [בעלים] שאינן מצייתים לדבר, ייקנה ליכם לא על ידי דיבור אלא על ידי התנהגות [כנועה] של הנשים..." (אגרת פטרוס הראשונה, ג, 1).

בתיאולוגיה הנוצרית למן ראשיתה, האישה נחותה בהיותה אשמה בכל חטא אפשרי. קיומה מהווה הוכחה חיה לגלגולו של חטא הגירוש מגן עדן ופיתויי הבשר של האדם האלוהי.¹³

באופן מעשי, ספר החוקים של הכנסייה הקתולית (Corpus Juris Canonici) בעת היותה שליטת אירופה במאה ה-13 קבע באופן מוחלט כי: "האישה לא נבראה בצלם אלוהים... ולכן ברור כי הנשים חייבות להיות נתונות למרות בעליהן ולהיות לאמיתו של דבר לשפחותיהם" (מצוטט מלופז, 1996: 376).

כך גם גורלם של העבדים בהיררכיה השוורת. הם חייבים לציית ולהיות דרוכים לרצון האדון: "אשרי אותם העבדים אשר האדון כבואו ימצאם עומדים על המשמר... אשרי העבד ההוא אשר אדוניו יבוא וימצאהו עושה כן... [מנגד] העבד אשר ידע את רצון אדוניו ולא הכין ולא עשה כרצונו יוכה מכות רבות" (לוקס, י"ב, 47).¹⁴

גורלה של האישה בקרב עובדי יהוה המתנחלים כנען היה אף גרוע מאישה שחייה באימפריות השמש: "ויצא אליהם האיש בעל הבית ויאמר להם: אל תרעו נא אחרי אשר בא האיש הזה אל ביתי, אל תעשו את הנבלה הזאת [שהרי ידוע שיש כבוד במזרח לאורח הגבר]. הנה בתי הבתולה ופילגשהו אוציאה נא אותם וענו אותם ועשו להם הטוב בעיניכם אבל לאיש הזה [האורח הגבר] לא תעשו דבר" (שופטים, י"ט, 23-25).

"ואם [לא עלינו] לא נמצאו בתולים לנערה – הוציאו את הנערה אל פתח בית אביה וסקלוה אנשי עירה באבנים ומתה, כי עשתה נבלה בישראל לזנות בית אביה" (דברים, כ"ב, 20-22).

11 מצוטט מגולדציהר (שם: 73).

12 גולדציהר (שם).

13 Ellerbe (1995: 115)

14 "העבדים היכנעו לפני אדוניכם בכל יראה, לא רק לפני טובים וענויים, אלא גם לפני העיקשים" (פטרוס, אגרת ראשונה, ב', 18).

אין מה לדבר על "...בת כהן כי תחל לזנות – את אביה היא מחללת – באש תשרף" (ויקרא, כ"א, 9).¹⁵

בכנסייה האיסלמית טורחים להסביר למאמינים את סוד ההיגיון האלוהי: "בעליהן [של הנשים] עולים עליהן בדרגה, ואללה הוא העוזז החכם" (סורה 2, 228). "הגברים הם השומרים על הנשים בהכוונתן ובדאגה לצרכיהן, מפני שאללה העדיף אחדים מהם על אחרים... אותן הנשים שאתם [הגברים] פוחדים שתמרודנה, הטיפו להן מוסר, והימנעו מביאה אליהן במגע, והכו אותן קלות [תהיו עדינים], ואם הן תשמענה בקולכם, אל תמשיכו ללחוץ עליהן [הרי הן זקוקות לאילוף בלבד]..." (סורה 4, 34).

ואכן הנשים זקוקות לאילוף: "נשי הנביא [הנשים המוסלמיות]: אל תחיינה כנשים אחרות [הכופרות]. אם אתן יראות אלוהים, אל תדברנה עזות ודברו בצניעות. נשי הנביא: אישה מכן כי תעשה זימה גלויה, תיענש כפליים [מאשר כופרת]. ואישה מכן [המוסלמיות] כי תלך בדרך אלוהים ושלוחו [מוחמד], ניתן לה שכר כפליים" (סורה 33, 30-32).

באופן מעשי הגדיר משפטן מצרי בן המאה ה-13 את מקומה של האישה במשטר האיסלמי: "וכבר אמרו האבות המייסדים [של הכנסייה האיסלמית] רצון אללה עליהם, כי על האישה במשך כל חייה לצאת לרשות הרבים שלוש פעמים בלבד: אחת לבית בעלה כאשר תובל אליו, [שנייה] במות הוריה להלוויותיהם, [ולבסוף] לקברה שלה" (אבן אל חג' אל עבדרי, אל מדח'ל, מהדורת קהיר, כרך א': 246; מצוטט מחוראני, 1996: 143).

כל הכנסיות מציגות עצמן כמגינות העניים, שונאות נכסים ומתעבות מלווים בריבית. אך כאשר מדובר בעסקים, או יותר נכון בנכסים של כוהני הכנסיות – שם מוסרים הכיסויים והמסכות נשמטות.

כוהני יהוה תוקפים בשצף קצף את המאמינים באלים היריבים, אולם בעיקר עיניהם כלות לנוכח המתנות שזורמות למקדשי הכוהנים המתחרים.

בלשון הדו-חושב האופיינית, יהוה אינו נזקק חלילה לקורבנות למזבחיו ותשורות להיכלו. וכי כיצד מעזים להשוות אותו לשליט חמדן הזקוק לשוחד? לקטורת סיגרים? וכי מה חשבתם? שאם הוא רעב, הוא צריך אתכם? "כי לי כל חיתו יער, בהמות בהררי אלף. ידעתי כל עוף הרים... אם ארעב לא אומר לך כי [ממילא] לי תבל ומלואה" (תהילים, נ', 12-15). אבל מה – מטעמי כבוד לסנדק, גלו קצת הכרת תודה למען העתיד: "יָבַח לאלוהים תודה וְשָׁלַם לעליון נדריך. וקראני ביום צרה, אחלצך ותכבדני" (שם). ובכלל, "הירצה יהוה באלפי אילים, ברבבות נחלי שמן?" ממש לא! "...כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלוהיך" (מיכה, ו', 6-8).

15 הכנסייה הרבנית המשיכה את המגמה. אחת מן השיטות המתוחכמות לבדיקת בתולין נקט אחד המומחים, רבן גמליאל: הוא הושיב את הנערה החשודה בפיסוק רגליים על חבית יין פתוחה, על חבית שניה הושיב אישה נשואה והורה לשתיהן לנשוף. בשיטה זאת, על פי השוואת ריח הבל פיהן, יוכל כל כהן יהוה מצוי לאבחן את מצב הבתולים (כבלי, כתובות, י', א-ב).

מנגד, מסתבר שלמען שלומו של המאמין, מוטב שלא ישגה באשליות ויתפתה לחשוב שהוא נפל על איזה אל פתי: [אל תתחכם]: "מזבח תעשה לי וזבחת עליו את עולותיך ואת שלמך, את צאנך ואת בקרך בכל המקום שאזכיר את שמי, אבוא אליך וברכתיך" (שמות, כ', 20). כי תשלומי פוליסה יש להסדיר במועד. חינוך יש רק במבצע בעולם הבא.

בספר ויקרא, שנכתב בידי כוהני יהוה, מוגש למאמין תפריט מגוון המכיל את סוגי המזון והתשורות שעליו לנפק למקדש הירושלמי. כבר בפתיחה נאסר על תחליפים וזיופים טבעוניים. יהוה וצבא כוהניו אוהבים בשר אדום טרי ונוסף דם: "כי יקריב מכם קורבן ליהוה – מן הבהמה, מן הבקר ומן הצאן תקריבו את קורבנכם... מן הבקר וזכר תמים... ושחט את בן-הבקר לפני יהוה. והקריבו הכוהנים את הדם, וזרקו את הדם על המזבח סביב... ואם מן הצאן קורבנו – מן הכבשים או מן העזים לעולה וזכר תמים יקריבנו... ואם מן העוף עלה קורבנו ליהוה – והקריב מן התורים או מבני היונה... והקריבו הכוהן אל המזבח ומלק את ראשו... [ועוד תיאורים מפורטים שאינם מביישים זבח אצטקין]" (ויקרא, א', 2-15).

למעשה, רוב ספר ויקרא עוסק בלהיטות גרגרנית חסודה בעסקי המתנות והמנחות לכוהני המקדש. אך גם ספר במדבר, שנכתב כנראה על ידי מתווכי יהוה מתחרים, לא חוסך בדרישות: לפחות בכשליש מפרקי הספר עסוקים הכותבים בפולחן מפורט של המתנות שיש להביא למקדש. הדרישות לדמי החסות מסוכמות בקצרה: "באכלכם מלחם הארץ – תרימו תרומה ליהוה..." (במדבר, ט"ו, 19). לא מעט מקום בפרקי הספר מוקדש לסיפורים ותיאורים צבעוניים על המקרים שבהם העזו הנתינים לא להפריש את דמי החסות.

גם הכוהנים בכנסייה האיסלמית לא מסתפקים בפחות מ-20% דמי הגנה. "ודעו כי חמישית מכל השלל שתיקחו מהאויב שייך לאללה ולשליח ולקרובי המשפחה" (סורה 8, 41).¹⁶ עיקר פרסומו של ישו הגלילי נבע ממלחמתו המיוחצנת בכוהני המקדש הירושלמי, מוקד הקרבות שלדבריו הוא וקבוצת חסידיו ניהלו היה נגד המתעשרים מפולחן הקורבנות, הכוהנים והספסרים במקדש.¹⁷ הטפותיו נגד העשירים ואיומיו על צוברי הנכסים הקנו לו על פי כתבי שליחיו המוני אוהדים. כתבי הכנסייה הנוצרית מלאים בהכרזות בנוסח: "אשריכם העניים כי לכם מלכות אלוהים... אך אוי לכם העשירים כי כבר קיבלתם את נחמתכם... אוי לכם השבעים כעת כי תרעבו..." (לוקס, ו', 20-24).

כפולחן לעומתי הוא ציווה על חסד, רחמים ושותפות בקניין: "אהבו את אויבכם, היטיבו עם שונאיכם, ברכו את מקלליכם, והתפללו בעד הפוגעים בכם... הלוקח את מעילך אל תמנע ממנו את כותנתך..." (לוקס, ו', 27-30). ואכן זאת המציאות האלטרנטיבית שניסו להפיץ מאמיני הכת החדשה.

על פי כתבי הכנסייה, הקהילות הנוצריות הקדומות חיו חיי שיתוף, והמצטרפים החדשים נצטוו למכור את כל רכושם ולהעבירו לראשי הקהילה. "כל בעלי השדות ובעלי הבתים מכרו

16 יש הטוענים כי האישיות הפסיכופטית של ח'ומייני נגזרה ממותו של אביו "הסייד", כוהן הדת שנרצח באחת התגרות השכיחות באזורים העניים בשולי אירן, כשהסתבך עם בעל אדמות שלא העביר לו לדעתו את כל מכסת ה"ח'ומס" (חמישית) מהיבול המגיעה לו על פי הדין השיעי (טאהירי, 1985: פרק א').

17 פרדריקסן (2021: פרקים 1-2).

את נכסיהם והביאו את הכסף מחירם. הם הניחוהו לרגלי השליחים" (מעשי השליחים, ד', 36-37).

אלא שפרק אחד לאחר מכן בספר, מסתבר שבני זוג שהצטרפו לקיבוץ החדש לאחר שמכרו את רכושם, העזו שלא להעביר את מלוא הכסף לפטרוס "השליח". [ופטרוס המרומה זועק: "למה מילא השטן את ליבך לשקר לרוח הקודש ולטול לעצמך ממחיר השדה?" (מעשי השליחים, ה', 4), "למה התאחדתם שניכם לנסות את רוח האלוהים?" (שם, 9) ומיד באו על עונשם והוצאו להורג. והלקח ברור: "פחד גדול נפל על כל הקהילה ועל כל השומעים את הדברים האלה" (שם, 11).

במלים פשוטות: חסד ושיתוף הם סיפורי נחמה לנתינים, אבל בענייני כספים ותשלומים לאדון – מוטב שלא תנסו את מזלכם עמו ועם שליחיו.

כל שלוש הכנסיות המסופוטמיות של אל עליון יחיד נטו בתקופות שגשוג והתפשטות להצמיח בתוכן פלגים, כיתות, כנסיות ומסדרים המתחרים על המותג המקורי, בהאשימם את האחרים בשחיתות ובויוף. כולן, למרות הכיסויים המליציים ולשון הקטיפה, שוררת גזענות חשוכה מרפא, שנאה לנשים, איבה לכופרים ולמתחרים. כולן, למרות המליצות והמסכות, מעוררות בקרב הנתינים בערות ואטימות, מפיצות איבה לאוטונומיה, פחד ממחשבה חופשית ורתיעה ממדע חדשני.

כולן מנפיקות כתבים, פרשנויות, הצהרות וציוויים סותרים בלשון דו-חושבית רב משמעית. כגון: יש להפיץ את חוכמת הכנסייה בלשון רכה ובדברי נועם, אך באותה עת יש לבוז, לשעבד ולהשמיד ללא פשרות את המתנגדים לכנסייה. כל בני האדם נוצרו כשווים על ידי האל הכנסייתי, אך חברי הכנסייה המגלים כניעות וצייתנות לכוהני הכנסייה שווים יותר. כידוע, הכל ידוע ומתוכנן מראש על ידי האל הכנסייתי, אם כי המאורעות השוטפים תלויים במעשיהם ובתכנונם של המאמינים ואויביהם, ואלה הרי ידועים ומתוכננים מראש על ידי האל הכנסייתי, וההיפך. מעשים טובים בעיני הכנסייה יזכו לתגמול, אך ייתכן גם שלא בהכרח, תלוי בתוצאות ובפרשנות הכוהנים לאחר מעשה (בדומה לאנליסטים בשוק ההון). האל-העליון היחיד רואה הכל ויחד עם זאת הוא עוצם עין. ואף על פי כן, כל המשפטים הללו ניתנים לסתירה והבנה אחרת מחדש, תלוי בנסיבות ובתקופות השונות, בהצלחות ובכישלונות של הכנסייה.

אבל הסתירה הבולטת ביותר היא ששלוש כנסיות האל-העליון היחיד מטיפות נגד מעשי העוול, כולן החלו דרכן במחאה נגד דיכוי השליטים ובתביעות לשינוי המציאות השלטת, אך כולן השתלבו היטב במשטרי הדיכוי וראשיהן ניצבים איתן בעמדות שליטה בהיררכיה התאגידית-מדינית של ימינו.

שלוש הכנסיות המדיניות בגלגולן החדש

א. זיכיונות הכנסייה הרבנית

מאז מסעות המלחמה של האימפריות המסופוטמיות ואל-מלכי השמש על אימפריות חדשות שאף הן ניהלו מסעות מלחמה מפוארים ובכולן, איך לא, השתלבו היטב שלוש כנסיות האל-העליון היחיד.

הראשונה הייתה הכנסייה הרבנית, שנאלצה להסתגל לאימפריות החדשות שכבשו את המזרח.

על פי טענת כוהניה, היא הממשיכה האותנטית של פולחן כוהני יהוה מהמקדש הירושלמי. אף אם נקבל את טענת יגאל בן נון, לפיה כנסייה זאת הצליחה להשתלט על נתיניה-מאמיניה, לאלפם ולעצב את זהותם כ"יהודים", רק לאחר התבססותן של הכנסיות האיסלמיות והנוצריות בסוף האלף הראשון לספירה¹ – אין ספק שעמדו לרשותה תפריטים עשירים מוקדמים יותר, ממורשת הכנסיות המדיניות במזרח, שכללו כיבוש טריטוריות, הרג כופרים, שביית עבדים, חטיפת נשים ויבוא שלל לארמון ולמקדש.

לקט קצר מכתבי הקודש "היהודיים" מדגים את מיטב הפולחן. לא נותר אלא לעבדו ולהסב אותו לצרכים המשתנים של שליטים חדשים:

"ויחרימו את כל אשר בעיר מאיש ועד אישה מנער ועד זקן ועד שור ושה וחמור לפי חרב... והעיר שרפו באש, ורק הכסף והזהב וכלי הנחושת והברזל נתנו לאוצר בית יהוה" (יהושע, ו', 21). "וישרוף את העי וישימה תל עולם שממה עד היום הזה. ואת מלך העי תלה על העץ עד עת הערב וכבוא השמש ויורידו את נבלתו מן העץ וישליכו אותה אל פתח שער העיר..." (יהושע, ח', 28). "וילחמו בו ויכו את הכנעני ויננס [מלכם] אדוני בזק וירדפו ויאחזו אותו ויקצצו את בהונות ידיו ורגליו" (שופטים, א', 4-7). "...ולקחו את [המקדש] אשר עשה מיכה ואת הכוהן אשר לו ויבואו על ליש, על עם שוקט וכוטח, ויכו אותם לפי חרב. ואת העיר שרפו באש ואין מציל כי רחוקה היא... ויבנו את העיר וישבו בה..." (שופטים, י"ח, 25-28). "ויצבאו על מדין כאשר ציווה יהוה ויהרגו כל זכר... וישבו בני ישראל את נשי מדין ואת טפם ואת כל בהמתם בזו. ואת כל עריהם ואת כל טירתם שרפו באש..." (במדבר, ל"א, 7-10). "ועתה הרגו כל זכר בטף, וכל אישה יודעת איש למשכב זכר הרוגו..." (שם, 17). "והכיתם את יושבי יבש

גלעד לפי חרב והנשים והטף... וימצאו מיושבי יבש גלעד ארבע מאות נערה בתולה אשר לא ידעה איש למשכב זכר ויביאו אותם אל המחנה שילה בארץ כנען... (שופטים, כ"א, 10-12).² בקיצור, מזרח-תיכון חדש-ישן. מה שנותר לכוהני הכנסייה הרבנית במאה ה-20 היה לסגל שוב את הפולחן הכוהני הישן לתכתיבי הציונים, השליטים החדשים, כדי לקבל מהם את הזיכיון להמשיך לשלוט בנתינים.

קיימת מוסכמה המקובלת על מרבית הכותבים האקדמאים והלא אקדמיים, הממסדיים והביקורתיים, לפיה יש להבחין בין הפולחן המקראי לבין ההלכה הרבנית.

מי שהדגיש זאת היו המייסדים והאידיאולוגים של המפלגות הציוניות באירופה. טענתם המשותפת הייתה ונותרה עד היום, כי החברה של "בני ישראל" המתוארת בסיפורי התנ"ך הייתה שונה באופייה מן החברה היהודית המשתקפת מן התלמוד וספרי הרבנים של ימי הביניים. החברה של "ימי הבית הראשון" התבססה על חקלאות וחייה חיים ארציים על אדמתה ב"מדינה עצמאית" שבראשה עמדו מלכים. לעומתה, החברה התלמודית, שהתקיימה בעיקר מחוץ לפלסטינה, הייתה עירונית באופייה והיהודים הרבו לעסוק במסחר, בתיווך, בבנקאות ובלמדנות.

התנועות הציוניות, בין אם שאבו את השראתן ממקורות ליברליים, סוציאליסטיים או פשיסטיים של אירופה, התאימו את רעיונות הקולוניזציה בפלסטינה להיסטוריוסופיה הזאת. לפי הגישות האלה, "העם היהודי בגלות" הלך והתנוון כתוצאה מאובדן הריבונות המדינית, וככל שהמודרניזציה או הקפיטליזם התחזקו, כך הוא הפך למיותר ולשנוא על סביבתו. הציונות, לעומת זאת, שואפת לייבא לפלסטינה המוני יהודים וליצור מבנה חברתי "יצרני", אדם מדיני חדש, כדי "לחדש ימיו (התנכיים) כקדם".³

בן גוריון פתח חוג לתנך שחבריו אהבו לעסוק בתיאורי הכיבוש וההתנחלות של "ארץ כנען" ובארכיאולוגיה המקראית של "תקופת המלוכה". ארכיאולוגים מטעם בעת ההיא הירבו להוכיח ש"ממלכת דוד" במאה העשירית לפנה"ס השתרעה על פני שטחים נרחבים במזרח התיכון, וש"מלכות ישראל" במאות התשיעית והשמינית לפנה"ס הייתה כמעט מעצמת-על.⁴

2 ניתן אולי להבין שאקדמאים ציוניים (בעיקר מהזן המתנחלי) הצדיקו את הטבח (קויפמן, 1956), אולם תמוה במקצת (או למעשה לא) שארכיאולוג נוצרי חשוב כמו ויליאם אולברייט כתב בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, בספר יסוד לארכיאולוגיה התנכית: "מנקודת מבט חסרת פניות של פילוסוף היסטורי, נראה שלעמים נחוץ שעם מטיפוס נמוך ביותר יימחק על ידי עם בעל פוטנציאל, משום שקיימת נקודה שמעבר לה עירוב גזעים אינו אפשרי מבלי להביא אסון... למזלה של האמונה המונותאיסטית, בני ישראל הכובשים היו עדיין עם פראי המחונן באנרגיה פרימיטיבית ורצון חסר רחמים להתקיים, מכאן שההשמדה של הכנענים מנעה התמזגות מלאה בין שני העמים הקרובים, דבר שהיה פוגע ללא תקנה בהתפתחות האמונה ביהוה" (Albright, 1943: 214).

3 אלה היסודות המשותפים המצויים בקולוניה הליברלית בספרו *ארץ העתיקה-חדשה* של הרצל, בהתחדשות היצרנית שצפויה בקולוניזציה היהודית בפלסטינה במאמר "לשאלת ציון וטריטוריה" של בורוכוב, וגם בתיאוריו של המנהיג-העל החדש התנכיי-ניצאי בספר *שמשון* של ז'בוטינסקי. (הרצל, 1961; בורוכוב, 1955; כך א'; ז'בוטינסקי, 2007).

4 מזר (1962); ידין (1972); אהרונז (1963); יבין (1964).

כל זה היה מכונן להוכיח את המוסכמה, שלפיה החברה היהודית בעידן התלמוד וההלכה שיקפה תהליך התנוונות של החברה הישראלית המקראית, ונגאלה סוף סוף על ידי הממלכתיות הציונית. המוסכמה הייתה שהמפלגות החרדיות והדתיות-לאומיות אשר צורפו לקואליציות של ממשלות בן גוריון בשנות החמישים והשישים הן נספח זול, "דור מדבר", מין שמורת טבע נוסטלגית מן העבר היהודי, אשר יעבור מן העולם ככל שהמודרניזציה הציונית תדהר קדימה. מוסכמות אלה השתלבו בסיפורים המקובלים על "המאבק בין הכנסייה לבין המדינה" ועל "הפרדת הדת מן המדינה". זאת הייתה ההיסטוריוסופיה שהנפיקו הכותבים הליברלים מאז המאה ה-18. כך גם היו עלילות המאבק של "החברה האזרחית" נגד "המלוכה והכנסייה", שנהגו לתאר ההיסטוריונים הליברלים (ובמידה מסוימת גם המרקסיסטים) את ראשית הקפיטליזם.

לנו נראה שסדר הדברים הוא אחר: כנסיות האל העליון היחיד נוסדו יחד עם המדינות הראשונות במסופוטמיה. כנסיות אלה היו מראשיתן ארגונים מדיניים הכרוכים עצמאות ביחסי שליטה. הן נוסדו לא רק כדי לשרת את שליטי התקופה אלא כחלק חיוני במשטר, למען השליטים וכמובן למען השלטת הסדר בקרב המון הנתינים. משטר מדיני מתחילתו כרוך ומשולב בכנסייה מדינית. גם המדינה הלאומית במשטר ההון שקמה על יסודות המדינה הפיאודלית נזקקה אמנם לכנסייה חדשה ולפולחנים חדשים, בעיקר בקרב שכבות הביניים החדשות, אולם הכנסיות הישנות נותרו מוכנות לשימוש השליטים, במיוחד בקרב אנשי התחתית. המדינה הציונית, הגם שהציגה פולחנים מודרניים, ליברליים ולאומניים, נזקקה מלכתחילה לכנסייה הרבנית.⁵

הכנסייה הרבנית מראשיתה חיפשה חסות מלוכנית יציבה כדי לזכות בשליטה על נתיניה. משום כך היא תרה בקדחתנות אחר מניפולציות של רמייה והפחדת המאמינים מצד אחד, ושיתוף פעולה עם כל כוח מדיני שיאפשר לה להמשיך לשלוט במאמינים באמצעות זיכיון. עוד לפני התגבשות הכנסייה הרבנית בין המאות השמינית עד העשירית לספירה הנוצרית, כבר לאחר שכוהני יהוה איבדו את בעל בריתם, בית המלוכה הירושלמי במאה השישית לפנה"ס, הם שבו והשיגו תוך זמן קצר זיכיון בלעדי משליטי האימפריה הפרסית לניהול מחודש של המקדש הירושלמי מתוך השתעבדות מוחלטת לסדר האימפריאלי החדש.⁶ הכהנים במהדורה החדשה כפו על תושבי פחוות יהודה בכוח הזרוע את הפולחן המחודש במקדש הירושלמי בגיבוי המשטר. בראש ההיררכיה עמד "עזרא הכהן... הוא סופר מהיר בתורת משה אשר נתן יהוה אלוהי ישראל. וייתן לו המלך [ארתחשסתא הראשון] כיד יהוה

5 תפיסה והיסטוריוסופיה אחרת של המדינה במשטר ההון מציגה תיאוריית הון-כוח (Capital as Power) (ניצן וביכלר, 2022).

6 כיבוש ירושלים והחרבת מקדשה על ידי צבא המלך הבבלי (למעשה הכשדי) ב-586 לפנה"ס שכנע את שליטי ירושלים בני שושלת דוד, שיהיה נוצח בידי אלי בבל וכשל בהגנת משכנו ועירו, ולכן ניתן למצוא בספר יחזקאל (ח', 10-12) עדות לנטישת תושבי יהודה את פולחן יהוה וסגירתם לאלים שמש ותמוז במקדש יהוה. "ויביא אותי אל פתח שער בית יהוה והנה שם הנשים יושבות ומבכות את התמוז... והנה פתח היכל יהוה בין האולם ובין המזבח כעשרים וחמישים איש... משתחוים קדמה לשמש" (כל תוכן ההערה לקוח מבין נון, 2023: 47-46).

אלוהיו [זיכיון] על כל בקשתו" (עזרא, ד', 10), ומכאן מתפתח הנקסוס המלוכני-כוהני: "...ברוך יהוה אשר נתן כזאת בלב המלך [הפרסי] לפאר את בית יהוה אשר בירושלים" (שם, 28).⁷

המלך מצדו הקצה לשליחיו הכוהנים את הסמכות למנות פקידים, להקים היררכיה השולטת בנתיני הפחוזה ולגזור עונשי מוות, מאסר, הגליה והחרמת רכוש על המתנגדים והסוטים מפולחן יהוה וממשפט המלך (שם, 25-26).⁸

בתמורה לזיכיון על כפיית הסדר האימפריאלי, הכוהנים המירו את פטרונם הירושלמי הקודם במשיח פרסי חדיש. הם הבטיחו לו שיהיה יפלא את דרכו אל העושר וידריכו בתורת המלחמה והכיבושים: "כה אמר יהוה למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו לרד[ות] לפני גויים ומתני מלכים אפתח, לפתוח לפניו דלתים ושערים לא יסגרו. אני לפניך אלך, דלתות נחושה אשבר, ונתתי לך אוצרות חושך ומטמוני מסתורים, למען תדע כי אני יהוה..." (ישעיהו, מ"ה, 1-5).

שיטה זאת של אימוץ אלים, נביאים וקדושים כובשים הייתה נפוצה בקרב הכנסיות המדיניות למן תחילת דרכן במסופוטמיה. אלים ראשיים של שליטים כובשים התמזגו באלים נכבשים, החליפו אותם בהיררכיות הפנתיאונים, הפכו אותם לבנים נחותים בעלילות המשפחתיות של האלים ועוד פעלולים ותמרונים כנסייתיים.⁹

ב. זיכיונות הכנסייה האיסלמית

גם הכנסייה האיסלמית הצטרפה לשיטת המיזוגים והרכישות: צ'ינגיס חאן היה שליט שבתחילת המאה ה-13 הצליח לטבוח בכ-40 מיליון נתינים ברחבי האימפריה האיסלמית, והביא על הח'ליפים את השואה הגדולה בתולדותיהם. נכדו הולגו (Hulegu), החרב את הח'ליפות העבאסית והשמיד את בירתה בגדד על מאות אלפי תושביה. יש הטוענים שמאז ואילך לא הצליחה להשתקם התרבות הערבית-מוסלמית.¹⁰ בתחילת דרכו במאה ה-13 צ'ינגיס

7 הקטע כולו לקוח משחק (2011: 80).

8 תעתיק הפקודה הרשמית בספר עזרא היה בארמית, השפה הרשמית במערב האימפריה הפרסית ותרגומה לעברית: "כל המעו לא לקיים את דת אלוהיו ודת המלך בהתלהבות, יהיה דינו אם למוות, אם לגלות, אם לעונש כספי ולמאסר".

כך גם הפקודה בשפה ארמית מן המלך דרייווש השני מפרס משנת 419 לפנה"ס, שהתגלתה בפפירוס באלפאנטינ (ייב) שבמצרים העליונה. פקדי המלך, על פי הנחיות כוהני המקדש, הכתיבו הוראות מפורטות לחיל המצב היהודי בייב, כיצד לשמור על הפולחן בפסח: "כעת אתם מנו ארבעה עשר ימים לחודש ניסן, וביום הארבעה עשר בין השמשות עשו פסח... שבעת ימים איכלו מצות... מלאכה לא תעשו... שיכר אל תשתו וכל דבר חמץ אל תאכלו..." [וכר'] (פורטן וירדני, 2020).

9 בציור קיר במדבר ממזרח לעמאן בירדן, כנראה מתקופת השושלת האומיית במאה השמינית לספירה, מתואר ח'ליף היושב על כס מלכותו וששה שליטים כופרים עומדים וחולקים לו כבוד: הקיסרים והמלכים הביזנטי, הוויזיגותי, הפרסי, האתיופי, הסיני וההודי. היה זה בסגנון תבליטי הקיר בארמונות העתיקים במסופוטמיה, שבהם נראו מלכים מנוצחים כורעים ומעלים מנחות בפני מלכי-אלי אמפריות השמש.

10 הטענות מסוכמות בקצרה אצל: לוואיס (2004).

חאן נחשב בעיני המוסלמים ל"מלעון" (מקולל), אולם כבר במאה ה-14 אימצה אותו הכנסייה האיסלמית אל חיקה הגמיש. לפתע הוא הפך לקדוש, שני אחרי מוחמד בדירוג הפנתיאון האיסלמי.¹¹

אמנם בדומה לכורש הפרסי כ-700 שנה לפניו, הוא היה בסך הכל פגני כשר, אולם מנגד עמדה לזכותו אימפריה מנצחת שכדאי היה לכוהני האסלם להשתלב באדמיניסטרציה שלה בתנאים מטיבים, עם זיכיון לשליטה על הנתינים המוסלמים. עד מהרה ראשי הכנסייה מצאו פתרון: ראשית, צ'ינגיס ח'אן הוכרז כמטה זעם שמימי, מין עונש ששילח אללה על מאמיניו בעוון חטאיהם (תרגיל ידוע לאחר מפלות צבאיות בכלל הכנסיות המדיניות בהיסטוריה העולמית).¹²

שנית, המפלה היא חלק מתוכנית ארוכת טווח של אללה לארגון מחדש של העולם לטובת הכנסייה האיסלמית ומאמיניה הנאמנים, ולראיה: חלק מצאצאיו המונגולים והתורכיים כמו המלכים המונגולים בהודו התאסלמו.¹³

שלישית, מה שבטוח הוא הוכתר ל"חניף", מין מונותאיסט גנרי ששוחח ישירות עם אללה, כמו אברהים הנביא מן התנך, שאף הוא היה ידידו ומקורבו של אללה. אחרים אף הוסיפו וייחסו את צ'ינגיס חאן ליפת בן נוח, והיו עוד כאלה שהגדילו לספר על המורה היהודי של צ'ינגיס חאן (שכידוע היה אנאלפבית נטול מורים) אשר ניבא לו שיכבוש את העולם. כל זאת, משום שבח'דיתים נכתב כי היהודים ניבאו למוחמד (אף הוא אנאלפבית)

11 כל הפסקה לקוחה מבירן (2007: 56-71).

12 כבר בעת חורבן ערי שומר נשאו כוהני המקדשים קינה על העונש ששלחו האלים על חטאי המלך שהעז להמרות את דבר אנליל (קרמר, 1960: 292-296; תרגום הקינות: Kramer, 1940). הכנסייה הרבנית התמחתה בפולחן גלגול עונש החטא על הנתינים מאז כוהני יהוה במקדש הירושלמי. כך היה בעת מצור הצבא הבבלי על מקדש יהוה (701 לפנה"ס), שבו פנה רבשקה נציג המלך סנחריב אל העומדים בחומות ירושלים: "כה אמר המלך הגדול מלך אשור [ובבל]: מה הביטחון הזה אשר בטחת? ... וכי תאמרו אלי: אל יהוה אלוהינו בטחנו? ... ואל תשמעו אל חזקיהו כי יסית אתכם לאמור: יהוה יצילנו ... [תחשבו רגע: המבלעדי יהוה עליתי על המקום הזה להשחיתו? [למעשה] יהוה אמר אלי: עלה על הארץ הזאת להשחיתה... (מלכים ב', י"ח, 35-28).

כך גם היה בעת המצור של טיטוס על בית יהוה [מהדורת הורדוס] בשנת 70 לספירה. גרסת הרבנים: "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שחיללו בה שבת... בשביל שביטלו ק"ש שחריט וערבות" (תלמוד, שבת ק"ט, ב', ה'). יוספוס פלביוס המציא נאום שנשא בן-יאיר במצדה: "קיבלנו עלינו שלא לעבוד את הרומאים זולת אלוהים לבדו... והנה הראה לנו אלוהים כי כל מה שבטחנו בו היה הבל ותוהו... אין זה כי אם יד אלוהים גמול חטאותינו הרבות..." (בן מתיחיו, 2009: 396). מסתבר שבדומה לצ'ינגיס חאן, הפך טיטוס לשליח גובה החובות מטעם ההוצאה לפועל של יהוה. בן-נון (2023) סיכם זאת: "אט אט התפשטה העמדה המיסטית שבעצם לא הרומים החריבו את המקדש אלא יהוה בעצמו, שהסיר את שכניתו מעמו ושרף במו ידיו את ביתו... נוצרו מדרשים לא מעטים המשקפים בעיקר את אווירת המשבר הנפשי של מחבייהם. הטירד אותם הספק על עצם קיומו של אלוהים [יהוה] אחרי כישלונם מול הרומים בהגנה על ביתו" (בן-נון, 2023: 52-54).
13 "הסיבה שבגללה רצה אללה לרומם את כוחו של צ'ינגיס חאן, את אבותיו וצאצאיו, ולהעלות את קרנה של משפחה זאת, הייתה כדי לחזק את דת האסלאם ולהפיץ את חוקיה" (רשיד אל-דין [מת בשנת 1318] בג'אמע אל-תואריח', מהדורת כרימי, טהרן, 1959, 1: 16). מצוטט מבירן (2007: 65).

את כיבושיו והיה חשוב להצמיד גם למנצח החדש מורה יהודי. בקיצור, בסופו של הגלגול צ'ינגיס חאן הוסב ממלעון לחנון.

הכנסייה הבודהיסטית, לפחות באגפה הטיבטי, אף היא אימצה את השיטה: מסתבר שהדלאי למה, דמות שנדמית רוחנית ואנטי מדינית, הוא למעשה מוסד שנוצר על ידי אלטאן ח'אן, אחד מצאצאיו הרבים של צ'ינגיס חאן, כדי לייצב באמצעותו את שליטתו במאמינים הבודהיסטים.

וכך הכנסייה הבודהיסטית במונגוליה אימצה את צ'ינגיס חאן בכמה אופנים: ראשית, כמין אל בודהיסטי, כגלגול של הצ'קרוורטין – השליט האוניברסלי המסובב את גלגלי החוק הבודהיסטי. שנית, כצאצא של מלכי הודו וטיבט ואפילו של בודהא עצמו. שלישית, כגלגול של הבודהיסטוא ואז'ראפני (Budhisattva Vajrapani), מין אל רעם לוחם בפנתיאון הבודהיסטי. כמה מאות שנים לאחר מכן, צ'ינגיס הפך למטיף בודהיסטי שהפיץ את הבודהיזם הטיבטי במונגוליה, ומלחמותיו למעשה נועדו לשחרר את העולם ממלכים רעים. רוב מלחמותיו הוצגו כקרבנות אביריים נטולי מרחץ דמים המוני שהוכרעו באמצעות מיסטיקה רוחנית.¹⁴

ג. זיכיונות הכנסייה הנוצרית

אף הכנסייה הנוצרית, מתחילת דרכה הסתגלה במהירות לאימפריות המתחלפות. במרוצת המאה השלישית, הקהילות הנוצריות נרדפו ורבים מכוהני הכנסייה זכו להיכנס לרשימת המרטררים. שיא הרדיפות הגיע בתחילת המאה הרביעית, בה הוצאו להורג המוני נוצרים ברחבי האימפריה הביזנטית. הם הושלכו כטרף לחיות בקרקסים, הומתו בצליבה, הועלו על מוקד או מתו בעינויים אחרים. בתי הכנסיות נהרסו וכתבי הקודש נשרפו בפומבי.

אלא שבשנת 312 התברר שהאל ישו נטה חסד לקיסר קונסטנטינוס, שהימר על חסותו וסייע לו לנצח בקרב מכריע את יריבו הפגני אשר בטח באלי הכוזב הרומיים. וכך אירע שהכנסייה הנוצרית, אשר החלה דרכה ככת מזרחית כנועה באימפריה הרומית, הפכה לפתע לכנסייה אימפריאלית. תוך זמן קצר כוהניה השתלבו באדמיניסטרציה המלכותית ומינו עצמם ליועצי הקיסרים, למחנכים של בני האצולה, ולשולטי התודעה של המון הנתינים.

התיאולוגים של הכנסייה שיכתבו במהירות את ההיסטוריה והפכו את הקיסר לשליח האל. לפי גרסתם, האל הנוצרי רצה שהאימפריה תהיה מאוחדת תחת שלטונו של קונסטנטינוס, ומשום כך אירע הנס והקיסר עבר לפתע לחסות הכנסייה הנוצרית, כדי להביא גאולה לנתיניו החוטאים ולהוליכם בדרך האמת. אמנם היה צורך בהקזת דם ניכרת כדי לקבוע מי מבין הפלגים הרבים בכנסיית ישו יוליך את הנתינים בדרך האמת הבלעדית, אולם בעזרת הקיסר הצליחו בכוח החסד, ובעיקר בכוח החרב, להשליט את כנסיית השילוש הקדוש ולהתגבר על

כנסיות הכוזב המתחרות – האריאנים, הדונאטיסטים, הגנוסטים, המונופיזיטים, הנסטוריאנים ושאר מזיקים.¹⁵

במיוחד הצטיין בכך הקיסר תיאודוסיוס, שפעל בסוף המאה הרביעית בנחישות ובאלימות כדי להפוך את האימפריה הרומית לנוצרית. לשם כך הוא הוציא מחוץ לחוק את כל "המינים", והחריב את כלל המקדשים ואתרי הפולחן הפגניים. בעת שלטונו זכורה במיוחד שנת 391, בעיצומו של מסע לביעור הבערות הפגנית. אז תקף המון מוסת של נוצרים את הספרייה המפורסמת באלכסנדריה והעלה אותה באש. היו בה מאות אלפי כתבים ואוצרות תרבות נדירים שרוכזו במשך דורות ועתה נמחקו ללא זכר. אין להתפלא אם כן, שתיאודוסיוס הוכרז כקדוש על הן ידי הכנסייה היוונית והן על ידי הארמנית. מגיע לו. בהמשך התגלו עוד כוחות קדושה בקרב מלכים וקיסרים אשר העניקו זיכיונות, נכסים והגנה לכהני הכנסייה. מי שזכה לכך היה בין השאר הקיסר הביזנטי הרקליוס, אשר כבש מחדש את ירושלים מידי הפרסים והשיב אליה את הצלב הקדוש, שנלקח כשלל על ידם.

"ברדתו מהר הזיתים, רכוב על סוס המלחמה המלכותי ולבוש בהדר קיסרי, בא [הרקליוס] לעבור באותו שער שבו עבר כריסטוס בדרכו אל ייסוריו, ולפתע נפלו אבני השער מטה ונעמרו מולו לחומה איתנה. ואז הופיע מעל לשער מלאך אלוהים, אוחז צלב בידיו... מיד הכירו האבנים הקשות את כוחו של האל, השער הרים עצמו אל על ופתח דרך מעבר, וריח בושם נפלא, אשר נפוץ למרחקים והתפשט מפרס ועד ירושלים באותו יום ובאותה שעה שבה נלקח הצלב... וכך מעשי הנסים של העבר שבו, מתים אחדים קמו לתחייה, ארבעה משותקים נרפאו, עשרה חולי צרעת טוהרו, לחמשה עשר עיוורים הושב מאור עיניהם, שדים גורשו... [ועוד נסים] ... ואז בנה הקיסר מחדש את הכנסיות והעטיר עליהן מתנות מלכות" (שגריר ואפרת, 2003: 24).

גם כוהני הכנסייה הקתולית המתחרה ברומא ידעו לנהל היטב את עסקיהם. בשנת 754 הגיע במיוחד האפיפיור לחצרו של פֶּפִּין ("הגרוץ") כדי למשחו כמלך הפרנקים, ובתמורה פלש המלך המשוש לאיטליה והעניק את המחוז שכבש כתשורה לאפיפיור למען יוכל להקים את "מדינת האפיפיור". קרל ("הגדול") זכה אף הוא בשנת 800 להימשח על ידי האפיפיור והוכתר כקיסר רומא, ואף זכה לתארים משיחיים בנוסח "דוד המלך" ו"מוכתר בידי אלוהים".¹⁶ אחריו נמשח וזכה לתואר קיסר רומא, אוטו ("הגדול") מגן הכנסייה מפני פלישות הברברים. בימים הטובים ההם, היה ברור לכל מלך כי הוא שרוי בסיכון גבוה אם ינסה לנתק את הכבלים המעיקים שהכנסייה כרכה סביבו.

המקרה הידוע ביותר היה של היינריך הרביעי מלך גרמניה אשר העז ב-1075 לפגוע בהכנסותיו ובנכסיו של האפיפיור ברומא, במנותו לווסלים בישופים ונושאי סמכות כנסייתית מטעמו בהיררכיה המדינית. האפיפיור מיהר להכריז לא רק על הדחת והחרמת המלך על ידי

15 מנשה (2006); אשכנזי (2009).

16 לופז (1996: 100-104). לימור וחן (2003: 166-169).

הכנסייה, אלא אף על הדחת כלל הבישופים בקיסרות גרמניה. ובעיקר, האפיפיור הודיע על שחרור כלל נתיני הקיסר מבריתות הנאמנות הפיאודליות למלך, כלומר הוא פטר את הווסלים ממסים ושירותים למלך. הסוף ידוע מן הסיפור המפורסם של "ההליכה לקנוסה", לפיו המלך עמד שלושה ימים בשלג באחד ממעברי האלפים ליד טירת קנוסה, יחף ולבוש שק, וחיכה למחילתו של האפיפיור. כך גם היה סופו של ג'ון "ללא ארץ" מלך אנגליה, שכמאה שנים לאחר מכן ניסה להתחכם עם האפיפיור ולפגוע בנכסיו.

וכך, תוך כשלוש מאות שנה, מאז שאחד מפלגיה זכה בזיכיון בלעדי, הפכה כנסיית ישו החסודה לכנסייה מדינית, המנהלת דיפלומטיה עתירת נכסים של אלימות, רמיה, מסעות מלחמה וטבח המוני.

שלוש הכנסיות המדיניות החדשות לקראת המשטר הקפיטליסטי

א. ההיסטוריה המדינית של הכנסייה הנוצרית

ככל שהתבצרה אחיזתם של כוהני הכנסייה הנוצרית במשטרים הקיסריים, כך אבדה סובלנותם כלפי סוטים ומיעוטים. כבר במאה החמישית הוטלו בקיסרות הרומית הנוצרית הגבלות על הפגנים ובוטלו זכויותיהם האזרחיות. במאה השישית הוציאה האימפריה הביזנטית את הפולחנים הפגניים מחוץ לחוק. במאה השמינית והתשיעית לא רק שכפתה על הפגנים להיטבל, אלא אף ניהלה מסעות תקופתיים נגד השימוש בתמונות ואיקונות של ישו והקדושים (איקונוקלזם). כמובן, כמה מאות שנים לאחר מכן, הכנסייה הפכה את ההלכה ודווקא עודדה את פולחני הצלמים ושרידי הקדושים ואף קבעה אותם לכלי מרכזי במלחמתה בכנסיות הרפורמה הנוצריות.

חלומם של הכוהנים היה ליצור משטר שבו הנתינים חיים על פי חוק אחד ואמונה אחת, והקיסר יוסטיניאנוס התאים היטב לחלום. הוא מימש זאת בכוח הזרוע, משום שלא כמו נתיניו האומללים, הוא ידע בוודאות את תוכנית האל לסדרו של העולם וראה עצמו כשליח האל שמישמתו היא לממש את התוכנית.¹ התוצאה הייתה שעיר בירתו נשרפה בידי ההמון המתפרע ועשרות אלפים מנתיניו נרצחו בידי צבא הקיסר, אבל הכנסייה המשיכה לדבוק בדרך האמת. כפי שתיאר זאת ביוגרף בן תקופתו: "כל סבלו ומאמציו [של יוסטיניאנוס] היו למען מטרה יחידה: להביא על נתיניו רצף קבוע ויום-יומי של אסונות" (שגריר ואפרת, שם, 29).

גם בכנסייה הקתולית ברומא, פתחו הכוהנים במלחמת קודש למען הכנס אל חיק הכנסייה את עמי מערב וצפון אירופה הפגניים. הם המשיכו בארגון מסעות צלב מחזוריים לכיבוש ירושלים ופלסטינה מידי משטרי הח'ליפיות המוסלמיות, ולא שכחה חמתם עד שכבשו מחדש במסעות הצלב למערב את הח'ליפיות בספרד, שנכבשו במלחמות ג'יהאד כארבע מאות שנים קודם על ידי כמה משושלות המלוכה המוסלמיות.

ככל שהתפשטו כיבושי הכנסייה הקתולית והתרבו נכסיה, כך היא דמתה למשטרי השמש העתיקים במזרח. האל התרחק מנתיניו, ושכבת התיווך להבנת רצונו הלכה והתעבתה ומלאה בהיררכיות של כוהנים ובכתבים גדושים בתיאולוגיה מפולפלת. גם בתי הכנסיות הפשוטים של הקהילות הפכו למקדשי ענק עמוסי תפאורה יקרה, "קתדרלות", ומסוף המאה ה-11 הונהגו

בהם מחיצות גבוהות ואטומות שהפרידו את הכוהנים ומשרתי הפולחן שנצבו על במה בגבם אל קהל המאמינים הדומם.

כנסיית ישו, שבתחילת דרכה הורכבה מקהילות של מאמינים פעילים ושותפים בפולחן, פיתחה מקומה לאוליגרכיה נוקשה ולקייטוב גדל בנכסים ובהכנסות בין הכוהנים הבכירים לבין הנתינים הפאסיביים העניים. הכנסייה באירופה בכללותה סחטה כמיטב יכולתה את ההכנסות מן המעשרות והגדילה בהתמדה את נכסיה. במאות ה-13-14 כבר היה מדובר ברשת אלימה ומבוצרת המנהלת מלחמת קודש להגדלת נכסיה ברחבי אירופה. לרשותה של הכנסייה עמד נשק קטלני דו-ראשי: הנידוי והמחילה.

באיומי הנידוי ועונשי אחרית החיים ניתן היה לגבות דמי הגנה ניכרים הן מנתיני התחתית באחוזות הפיאודליות והן מאדוניהם. מן ההבטחות למחילה ומן האימה מאי-מחילה היה אפשר לסחוט עוד יותר, אפילו מן הסוחרים המתוחכמים בעיר.

האפיפיור קלמנס החמישי ישב בטירתו באביניון שהייתה אחוזה פיאודלית גדולה (הוא לא עבר לרומא בגלל פילגשו הרוזנת פריגור היפה, שסירבה לעזוב את המחוז הפסטורלי), ועסק בלהיטות בסחיטת דמי חסות מרחבי אירופה תמורת מחילה לנשמות החוטאות, וכמובן במכירת משרות כהונה שהתלוו אליהן טובות הנאה וזיכיונות לסחיטת כספים (Beneficium). הכל מכל בכנסייה הועמד למכירה לכל המרבה במחיר. נוסף על כך, נטלו האפיפיורים עמלה מכל המתנות והמענקים שהועלו לכנסיות בכלל. הם לקחו את "מס פטרוס" שהמלכים נאלצו לשלם לאפיפיור מאז המאה ה-11. הם גבו את אגרת מסעי הצלב, בין אם המסעות התקיימו או לאו, שהרי האפיפיורים היו היזמים של סטרטאפ זה. גם מינוי של בישוף כלשהו בשולי אירופה נזקק לאישור האפיפיור, והתעריף עבור המינוי נע בין שליש לבין סך כל ההכנסה משנת הכהונה הראשונה – כל זאת בידיעה שלאחר מותו של הבישוף, האפיפיור הוא שיירש את רכושו הפרטי.

אישורי חטא ומחילות על חטא בעבר ובאשראי היו עניין של תעריף אפיפיורי. הכרה חוקית בילדים "לא חוקיים" של כמרים ובישופים (היה מדובר באלפים מדי שנה) דרשה אגרה. היה תשלום על היתר נישואין בדרגות קירבה אסורות (גובה התשלום היה לפי דרגת הקרבה), תשלום על אישור לסחור בעבדים, תשלום על אישור לקבלת רכוש גנוב ועוד.²

כמובן שעסקי הסחיטה בענפי הנידוי, המחילה, ההיתרים והמינויים לא הצטמצמו לחוג האפיפיור. ברחבי ההיררכיה הכנסייתית למדו את השיטה ובישופים שרכשו את משרתם בתעריף של שנת הכנסה, גלגלו את התשלום על הכפופים להם. עסקי המחילות הגיעו עד רמת הנזירים הקבצנים העוברים מבית לבית וסוחטים מן המאמינים העניים כל דבר אפשרי תמורת כתב מחילה.

2 טוכמן (1995: 44-45). לפי טוכמן, החוק הכנסייתי דרש מן המועמדים לכהונה כנסייתית להיות לפחות בני 25, וזה כמובן פתח הזדמנות להיתרים נושאי רוח. כך למשל בתחילת המאה ה-14 מונה בבוהמיה ילד בן 7 לכומר קהילתי, משרה שהכניסה לו 25 גולדן לשנה. שלא להזכיר היתרים למינויים כנסייתיים של אנשים שלא ידעו קרוא וכתוב או למינוי בישוף שלא ידע לקרוא בכתבי הקודש הלטיניים.

התחרות הקשה בענף הוזילה את התעריפים ולעתים הפוליסה כללה הכל, החל מגרונות וניאוף וכלה ברצח. רוב האפיפיורים באותה תקופה, אף שהתחייבו בפרישות מנשים (להוציא הזיות בהיתר על אישה בשם מריה מהכפר מגדל שעל גדות הכנרת) חיו חיי הוללות, החזיקו בנשים רבות והולידו שפע של צאצאים קדושים. הרבה מהאפיפיורים מתו תוך זמן קצר ובנסיבות חשודות שלא היו מביישות שום שליט ביזנטי או מוסלמי מאותה תקופה.³ חלק מהם מצאו את מותם בייסורים, אם כי משום מה לא נרשמו בכרוניקות כמרטירים.⁴

בחברה המבוססת על ארגון היררכי נוקשה תפסה הכנסייה הקתולית מקום מרכזי. בעוד שמצבם של רוב תושבי אירופה היה עלוב, בעיני הכנסייה נחשבה תקופת הפיאודליזם כתור הזהב. ראשי הכנסייה הגנו בקנאות על משטר האחוזות הפיאודליות והעניקו לו קדושה באמצעות רשת הארגונים הכנסייתית שהכונה פרשו ברחבי אירופה. אנשי הכנסייה שלטו בחינוך, בידע ובמנהל הפיאודלי, בהיותם היחידים שידעו קרוא וכתוב ושהיו מסוגלים לעתים

3 האפיפיור ססניוס מת בשנת 708 אחרי כהונה של 27 יום. תיאודורוס השני הצליח להחזיק מעמד לא פחות משלושה שבועות ב-897. ליאו ה-5 השכיל לחיות חודש שלם לאחר שנבחר כאפיפיור ב-903. אבל לעומתו, סלסטנוס ה-4 ירד לשיא של 17 יום ב-1241. פיוס ה-3 חזר לרמה הנכונה עם כהונה של 26 יום ב-1503, מרסלוס ה-22 שרד 22 יום ב-1555. אורבנוס ה-7 שבר את השיא כשהחזיק מעמד 15 ימים תמימים ב-1590, וליאו ה-11 כיהן 27 יום ב-1605. אבל בשיא המילניום החזיק בוניפקיוס ה-6 שהלך לעולמו לאחר 12 יום ב-896. רובם מתו בעקבות סכסוכים, מזימות ותככים בתוככי מארג הכנסייתי הסבוך, כנראה בעקבות הרעלות, רציחות ומחלות כנסייתיות אחרות. השיאן האמיתי היה ללא ספק סטפנוס ה-2, אלא שלצערו השיא לא הוכר, משום שאמנם הוא נבחר לאפיפיור ב-752 ואף הצליח למות לאחר שלושה ימים בלבד, אך הוא לא הספיק להיות מוכתר רשמית.

4 כך למשל היה אפיפיור ממוצא אנגלי בשם אדריאנוס ה-4 שהחזיק מעמד חמש שנים תמימות אבל מת ב-1159 לאחר שלפי הטענה הרשמית נחנק מזובוב שנפל לגביע היין שלו – ללא ספק סצנת מוות שלא מתאימה לכנסייה הגאה בחיי הדלות של ישו ומרעיו. על פי הכנסייה הישועית, גרגרנות היא אחד מהחטאים שעונשם מוות, אבל האפיפיורים משום מה אהבו, בנוסף לנשים ולגברים, גם לזלזול אוכל טוב ולסבוא משקאות מובחרים. משום כך האפיפיור מרטינוס ה-4 מת ב-1285 מזלילת צלופחים שניצודו באגם בולסנה והושרו בחלב. האפיפיור יוליוס ה-3, שהיה אחד הגרגרנים הגדולים בתקופתו, ספג ללא ספק את עונשו מידו הארוכה של ישו הרחום, משום שהוא מת מרעב ב-1555 לאחר שמרוב זלילה חטף כיב סרטני שחסם לו את הוושט. גם אינוקנטיוס ה-8, אשר יזם והגה מסעות תקופתיים לציד מכשפות, שבהם הועלו למוקד אלפי נשים, שעסקו בכשפים ללא ספק, היה שמן ביותר מרוב זלילה עד שלא יכול היה לזוז ממשכבו. כדי שיוכל לנוע ולזוז מסעות ציד חדשים של מכשפות, הובאו אליו נשים צעירות שהניקו אותו משידיהן הזנותיות, ללא הועיל, כי ב-1492 מת לבסוף הקדוש המעונה, אבל אי אפשר לומר שהוא לא עשה חיים. לעומת זאת נכדו, האפיפיור ליאו ה-10, פירש נכונה את הברית החדשה כאשר הכריז בעת הכתרתו לאפיפיור באמצעות משפחתו, משפחת מדיצי שלטת פירנצה: "אלוהים נתן לנו את האפיפיורות, הבה ניהנה ממנה". וכך, בשבע שנות כהונתו הצליח אותו ליאו ה-10 לצבור 5 מיליון דוקאטים (מאות מיליוני דולר של היום), בעיקר באמצעות הנפקת שטרי מחילה לחוטאים ומכירת משרות כהונה במכרז פתוח. את רוב הכסף הוא השקיע בין ובגברים צעירים ואת השאר בזבו באורגיות להטביות. כהומוסקסואל (שהכנסייה הנוצרית ראתה בכך חטא חמור) הוא החזיק אהוב כנסייתי, קרדינל בן 26. אבל לאחר תקופה הוא מאס בו וחפש דרך להיפטר ממנו ללא שערורייה. לשם כך הוא רקח עלילה לפיה הקרדינל הצעיר שיחד את הכירורג, שהיה אמור לנתח את פי הטבעת שלו, כדי שזיריק רעל באחוריו במהלך הניתוח. לאחר עינויים, הקרדינל והכירורג הודו בכל חטא אפשרי ונידונו למות (הפרטים העסיסיים לקוחים מואן דה לאר, 2014: פרקים 5-6).

לנהל רישום חשבונאי.⁵ הכהונות הכנסייתיות היו כה עסיסיות עד שמיטב ההיררכיה הכנסייתית הורכבה מבני משפחות בעלי האחוזות.

לפי הבישוף אדאלבירון מהעיר לון, שלושת המעמדות בחברה המשולשת – הלורדים הלוחמים, הכמרים המתפללים והצמיתים העובדים – התקיימו בהרמוניה ובסולידריות נוצרית:

”כל אחד בתורו מקבל עליו להקל על הכלל וכך קיבוץ משולש זה, הוא בכל זאת אחד” (לה-גוף, 1993 : 28). מנגד, הוא נאלץ להודות כי אנשי התחתית הם שנושאים על גבם את שני המעמדות האחרים: “[הצמיתים] זרע אומללים זה, אין לו מאומה אלא מכוח עמלו. הצמיתים מספקים לכל את הכל: כסף לבוש ומזון. שום בן-חורין לא יוכל להתקיים בלי הצמיתים” (שם). ואילו גודפרואה מטרואה כתב: “האיכרים [הצמיתים] העובדים בשביל כולם המתייגעים בכל עת ובכל עונה, השוקדים על מלאכות-עבדים שאדוניהם בזים להן, בלי הרף הם עמוסים עבודה, וזאת כדי לפרנס את האחרים, את מלבושיהם ואת משובותיהם... הם נרדפים באש, בגזל ובחרב. הם מושלכים לבתי אסורים ולנחושתיים, ואחרי כן הם אנוסים לשלם כופר נפשם שאם לא כן ימותו ברעב ויתייסרו בכל מיני ייסורים...” (שם, 65).

הצמית היה כבול לאדמת האחוזת, ולמעשה השתייך לאדון האחוזת. מלבד מעבודתו החקלאית, הוא נאלץ לתקן את הדרכים והגשרים בטירת האדון, לספק לו עצים להסקה, לטפל באורוותיו ובאחזקת משק ביתו. על בני משפחת הצמית נאסר, מכוח חוק כנסייתי, להתחתן בבני זוג מחוץ לאחוזתו. אם הצמית נפטר ערירי, הועברו ביתו ורכושו לידי האדון. אמנם היה קיים גם סטטוס של איכר חוכר, אלא שמצבו לא היה טוב יותר משל הצמית. הוא נאלץ לשלם תמורת כל מתקן וכלי עבודה כמו מחרשה או סוס לחרישה השייך לאדון, או תמורת אפיית לחמו בתנור האדון או סחיטת תפוחים במסחטת הסיידר של האדון. כל זאת בנוסף למיסים ולהיטלים, כולל המעשר, שהיה חייב להעלות לכנסייה. ואם האדון, שאהב להשתתף בתגרות האבירים, נפל חלילה בשבי, על האיכר היה להשתתף בדמי הכופר להשבתו לאחוזתו. הוא גם היה חייב להשתתף במימון טקסים כמו נישואי ילדי האדון, או טקסי הטבלתם.

האיכר שהיה נתון תדיר לפגיעתו של האדון על הארץ, היה גם נתון לאיומי האדונים השמימיים. הכנסייה הצהירה בכל הזדמנות כי איכר שאינו ממלא את חובותיו לאדון ואינו מציית לחוקיו, ייענש מידי שמים ויישלח לגיהנום. אין מה להרהר על השתמטות מתשלום מעשר לכנסייה: העברייך פשוט מסכן את נשמתו. הכמרים באחוזת לחצו ללא הרף לקבל את המעשר בכל צורה – דגנים, ביצים, תרנגולת או חזיר ואפילו אם מתאפשר, חפוז זרז – הכל כלול.⁶

הקייטוב שהלך וגדל ביחסי הכוחות בין האצולה והכהונה מחד לבין הצמיתים והאיכרים מנגד, הגיע לעתים לנקודה שבה המאגמה התפרצה ממעמקי שכבות התחתית. במאות ה-13-14 התקבצו המוני מורדים והתחברו לכנופיות, למיליציות, למסדרים ולכתות. הם נשאו

5 פירן (1975 : 22).

6 לקוח מטוכמן (1995 : 178).

כרזות ואמונות שונות, דתיות, אנטי-דתיות ומסטיות ופשטו על מבצרי האוליגרכיה. הם שרפו טירות, שחטו אצילים וכוהנים וחרצו סדק בסדר הפיאודלי.

גם בערים הגדולות היו התפרצויות זעם. כך למשל ב-1326, בהתקוממות נגד שלטון הכנסייה וגובי המס מטעם האפיפיור, כרת ההמון את ראשו של בישוף לונדון והותיר את גופתו העירונית תלויה ברחוב.⁷ האפיפיורים מצדם הכריזו על נידוי הקבוצות המתמרדות ואסרו לסייע להן באיום של עונש מוות. בסופו של דבר המרידות הסתיימו בניצחון כוחות האור. הסדר הכנסייתי הושב עם תמונות ניצחון של גופות רבות מספור של "אנרכיסטים" (אז כינו זאת "אנטי-כריסטוס") התלויות על עצים.

הרעב המתמיד של האצילים והכוהנים לתוספת כספים הביאו את שני המוסדות הדומיננטיים של המשטר לפעולה משותפת. מאחר שסוחרים ובנקאים יהודים רבים התמחו בהלוואות, בגביית חובות ובחכירת מיסים, המלך פיליפ השני בגיבויו הכנסייה, גירש את היהודים מצרפת ב-1306 והחרים את רכושם ושני הצדדים התחלקו בשלל. בנו של פיליפ לואי העשירי, דווקא החזיר את היהודים, בתנאי שישלשלו לכיסו שני שליש מכלל החובות שהם גובים כנשך מן האיכרים והעירוניים.

לאחר שפיליפ והכנסייה מיצו את כספי הבנקאים והסוחרים היהודים, הם עברו להחרמת רכושם של "המינים". כאן הם לטשו עיניהם אל מסדר הטמפלרים, שהיה העשיר ביותר במסדרי האבירים באירופה. המסדר שהוקם בעת מסעי הצלב הראשונים היה פטור ממס וראשיו הפכו לבנקאים של האפיפיור ושל בישופים רבים, בהלוותם כספים בריבית נמוכה מזו של היהודים והלומברדים. בקיצור, הם היו בעלי נכסים עסיסיים שראוי היה להשתלט עליהם. וכאן נכנסה האינקוויזיציה, מוסד חדש שנוצר ביוזמתו של האפיפיור גרגוריוס ה-9 במאה ה-13. המוסד הוכיח עצמו במרוצת הזמן כיוזמה עסקית יעילה. תפקידה של האינקוויזיציה היה לכאורה לתור אחר "מינים", לעוצרם, לשופטם ולהענישם. משום כך כוהני מסדר הטמפלרים נחקרו בעינויים והואשמו במגוון חטאים כמו מעשי כישוף, פולחנים פגניים ואורגיות של מעשי סדום. שופטיהם מונו על ידי האפיפיור, ואנשי המסדר נמצאו אשמים (מלבד אלה שמתו בעינויים ולא הספיקו להתוודות). מאות מהם הועלו על מוקד. אבל הרעיון המרכזי בהקמת האינקוויזיציה היה נעוץ בהחרמת רכוש החוטאים. וכך, נכסיו האדירים של המסדר הועברו אל המלך והכנסייה. מסתבר שגם במשטר הפיאודלי השמרני היו יוזמות עסקיות חדשניות.

ב. הכנסייה הנוצרית-רפורמית

כנסיות האל-העליון הנוצרי הישנות, הביזנטיות והרומיות, שגשגו במשטר הפיאודלי, אבל במאות ה-14-16 נבעו בקיעים במשטר. המגפה השחורה והתמעטות האוכלוסייה זירזו את סופו. משטר המדינה-כנסייה באירופה שקע, ועמו התערערה אחיזתן של האוליגרכיות הנסיכיות-כנסייתיות בנתינים. תקופה זאת הייתה גדושה בסכסוכים בלתי פוסקים בתוך

7 תיאורים ססגוניים על כתות המינות, המרידות ההמוניות ודיכוי מופיעים בספרו של אקו (1987).

ההיררכיות השליטות, בהתפרצות של מרידות מקומיות והתקוממויות המוניות, בריבוי מטיפים ומשיחים שעמדו בראש קבוצות "מינים" למיניהן ובצמיחתם של רעיונות "כפירה" רדיקליים על טיבה האמיתי של חברה נוצרית צודקת.

בסופו של דבר הצליחו להתבצר כמה כנסיות נוצריות חדשות שכותרתן המשותפת הייתה "רפורמציה" (שינוי) או "פרוטסטנטיות" (מחאה). בחלוקה גסה הן נחלקות לשתי כנסיות ראשיות: "לותרנית" ו"קלוויניסטית", על שם שני המטיפים הבולטים במאה ה-16: מרטין לותר וז'אן קלווין.

למעשה שני המטיפים כתבו לעתים דברים סותרים לחלוטין, אולם המשותף להם היה המחאה נגד הכנסייה הקתולית המסואבת וארגוניה המושחתים. הם מחו נגד התיווך הכנסייתי בין האל לבין האדם היחיד, שהלך והתעבה ככל שהכנסייה ברומא התמסדה. יותר נכון: הם התנגדו לנתק ולפער ביחסי הכוח שנוצרו בין האולגרכיות הכנסייתיות-מדיניות לבין המוני הנתינים העניים. הם הטיפו נגד הסחר בכתבי המחילה ובמשרות כנסייתיות, ונגד פולחני הקדושים והנסים שניהלו כוהני הכנסייה בקרב המאמינים.⁸

לשתי הכנסיות החדשות היו גם כמה עקרונות תיאולוגיים דומים, אם כי במרוצת הדורות יצאו מהן כמה פלגים שסטו מעקרונות אלה והמציאו פולחנים וגרסאות תיאולוגיות חדשות. העיקרון המרכזי ברפורמציה הוא שבני האדם ניצבים בודדים לגורלם מול אל סמכותי המחמיר במצוותיו ואינו נוטה לסלוח לחוטאים. התיווך הכנסייתי, הקתולי או האורתודוקסי, אינו מסייע לאדם היחיד אלא רק מפריע לו ללכת בדרכי האמת. אלוהים גזר מראש את מעשי האדם ומחדליו מאז היוולדו ועד מותו ואינו מתערב ישירות בחייו.

האדם נטול "רצון חופשי". וזאת בגלל "חטאו הקדום" שבעטיו גורש מגן עדן, ובעקבות זאת צאצאיו איבדו את היכולת לדעת מהו טוב ומהו רע. יוצא מכך, שבני האדם תלויים לחלוטין בגזרת אלוהים, ולא יעזרו התעלולים הכנסייתיים מתוצרת רומא כדי להשיג לאדם גאולה.

"רצון חופשי אחרי החטא הקדמון, אינו אלא מילה ריקה", פסק לותר (Delumeau, 1977: 10).

וקלווין ניסח זאת: "העיקרון הניצחי הוא שהאל גזר מה הוא יעשה עם כל אדם, משום שהוא לא יצר אותם שווים אלא בחר כמה מהם לחיי נצח ואחרים לגיהנום נצחי" (Delumeau, 1990: 536).

את מי הוא בחר לחיים ואת מי לגיהנום? זאת כבר שאלה גדולה, שכוהני הכנסייה אינם יכולים לספק תשובה. מכאן, שאין בטקסים ובתפילות, בקטורת ובהתזת המים הקדושים כדי להושיע את האדם, ואילו הסקרמנטים, כתבי המחילה ופולחני הקדושים שמנהלת הכנסייה הקתולית, הינם פשוט הונאה שיטתית שנועדה להעשיר את כוהני הכזב. גם האמונה שמפיצה הכנסייה הקתולית בקרב מאמיניה כי יש בכוחן המאגני של המילים, התחינות, הקינות והדרשות להבקיע דרך אל האל ולעורר אותו להתערב ולפתור את מצוקות בני האדם, או לנצח במלחמות,

או להשכין שלום בין מלכים, או להדביר מגיפות – היא אמונה הגובלת בחטא הכפירה, או אף בקנוניה עם השטן.

כך גם דינה של התיאולוגיה המפולפלת מטעם מלומדי הכנסיות הביזנטית והרומית שהתפתחה מאז ישו ושליחיו: היא מיותרת. ובהיותה מנוסחת בכבדות וכתובה ביוונית ובלטינית, היא רק מרחיקה את המאמינים מן המקורות האמיתיים של הנצרות. לעומת זאת, קבע לותר, מקור הסמכות היחיד של המאמין הוא מעתה ואילך כתבי הברית הישנה והחדשה. הם כתובים בבהירות, והציוויים וההטפות בהם אינם דורשים פרשנות מיותרת.

לעקרון זה סייעו הפצת ספרי הברית באמצעות הדפוס שהתפתח במאה ה-16, וכן תרגום הספרים לשפות האירופיות החדשות. שני אלה, התעמולה העממית האנטי אוליגרכית וכתבי הקודש בשפה מובנת, הקלו על המטיפים הרפורמיסטים להפקיע מידי כוהני הכנסייה הישנה את הבלעדיות על פרשנות האמונה הנוצרית.

מאחר שמדובר ביחסים ישירים בין היחיד והאל, הרפורמציה לא רק פגעה בתיווך הכנסייתי אלא הפחיתה ממעורבות הקהילה בחיי היחיד. כוהני הרפורמציה יצאו נגד קבוצות האחווה והמסדרים שסייעו להרמוניה הקהילתית באמצעות ניהול פסטיבלים, טקסים ותרומות לעניים. בדומה, הם התנגדו לטקסי הווידוי והמחילה הפומביים שהיו נהוגים עד המאה ה-16. אלה הפכו מעתה לוודי חשאי בין יחיד בודד לבין כוהן דת.

מבחינה זאת אכן תאמה הרפורמציה את ירידת הקהילה הכפרית, כחלק משקיעת האחווה הפיאודלית. גם הפרטת הווידוי הייתה חלק מהתפתחות האתיקה האינדיבידואליסטית שבאה עם עלייתה של המדינה הקפיטליסטית ויחסיה הרציונליים והמנוכרים עם היחיד.⁹

“הגזרה הקדומה” (predestination) קובעת לא רק את גורלו של היחיד אלא את כלל הנסיבות הקיומיות שבהן הוא שרוי. במאה ה-17 הסביר מטיף פוריטני: “אם קיימים בני אדם המנצלים לרעה את סמכות השלטון ומשיתים עליך מיסים לא צודקים – אלוהים רוצה בכך, כדי לחוקק את צדקתו, כדי להענישך על חטאך ועל השימוש לרעה שעשית ברכושך” (מצוטט: (Delumeau, 1990: 460).

ואכן, בדומה לכנסיות המתחרות, מתחילת דרכה של כנסיית המחאה, אחד מעקרונותיה המרכזיים היה הטפה מתמדת לשמירת הסדר הפוליטי ותמיכה עקבית בסמכות המדינית, בעיקר אם ארגוני המדינה העניקו לה זיכיון או לפחות הכירו בה.

מעת שמרטיין לותר זכה בתמיכת חלק מנסיכי גרמניה שרצו להיפטר מעולה של הכנסייה הרומית, ממסיה וממשרתיה שנכפו עליהם, הוא החל להטיף לדיכוי חסר רחמים של האיכרים המורדים. הוא התעלם מכך שמנהיגי המרד קיבלו את השראתם מהטפותיו הפופוליסטיות ולחמו נגד הנסיכים ומסדרי הכנסייה שהיו בעלי האדמות הגדולים בגרמניה. בעיניו הם היו לא יותר מאספסוף של מפירי סדר. משום כך הורה לותר: “חייב כל מי שרק יכול להרוג ולהשמיד בחשאי או בגלוי, בזוכרו כי אין דבר מסוכן או שטני יותר מן המורד, בדיוק כפי שיש להרוג

9 האספקט “הרציונלי” מהווה אצל מקס ובר מרכיב מרכזי במה שהוא מגדיר כתכונות קפיטליסטיות (וובר, 1904).

כלב שוטה... מי שנהרג בקרב לצידו של השליט הוא קדוש מעונה אמיתי בעיני האל" (כ"ץ, 2001: 209).

כך הוא גם הטיפ בלהט נגד האנאבפטיסטים, תנועה נוצרית רדיקלית שהחלה עם התפשטות הרפורמציה, וב-1531 אף היה שותף לחתימה על צו כנסייתי שהורה להוציאם להורג.¹⁰ לגבי היהודים הוא האמין שיש להפכם לעבדים או שסתם יש לגרשם מחוץ לטריטוריות הנוצריות ואת גטאותיהם ובתי כנסיותיהם לשרוף.¹¹

כך גם מחקרה מתחרהו של לותר, ז'אן קלווין, שהתבצר בז'נבה. הוא העלה על מוקד בעוון כפירה את מיכאל סרווטוס, אחד המלומדים החשובים באירופה, שכתב בהגיון נגד השחתתה של הכנסייה הקתולית ומהראשונים שערך מחקר מדעי לניתוח הטקסטים בתנ"ך. בצרפת באותה עת הועלו על מוקד ספריו של סרווטוס באשמת כפירה על ידי הכנסייה הקתולית.

שלושת אלפי שנים קודם לכן, האלים האכזריים של מסופוטמיה, ואחריהם האלים בשאר שפכי הדלתות בעולם, עוצבו בצלמם של המלכים באימפריות העתיקות. נראה שלותר וקלווין גזרו את תכונותיו של אלוהי הרפורמציה מדמותם של נסיכי גרמניה, אשר מונו לסוכניו המדיניים של האל החדש. לקלווין הכוהן הקנאי, לא היו ספקות כלשהן כשהשתלט על העיר ז'נבה וניהל בה מדינת טרור אלוהית. כך גם עשה מחקרה אוליבר קרומוול, שהשליט על אנגליה בכוח הזרוע את המוסר הפוריטני.

על פי תמונת העולם של הקלוויניסטים והפוריטנים, אין בכנסייה מקום לישו ומריה המספקים חסד וגאולה לחוטאים. את מקומם תפס אלוהים רוחני, מופשט וחסר רחמים המצוי בשמיים בלבד. על הארץ לעומת זאת מסתובב לו השטן ועוסק בפיתויים חומריים של בני אדם חלושים. השטן ופיתוייו הפך מאז לותר לנושא מרכזי בתיאולוגיה הפרוטסטנטית ובדרשות הכוהנים. כפי שמטיף מניו-אינגלנד ניסח: "מי שמאמין שאין שטן בעולם, מהר יתפתה גם להאמין שאין אלוהים" (Ellerbe, 1995: 112).

מכאן התפתחה התיאולוגיה הפרוטסטנטית, שהינה למעשה אוסף תרגילי כושר למאמינים לשם פיתוח עמידתם במלחמה המתמדת בשטן ובפיתוייו הארציים. סיסמת הקרב: העונג וההנאה באים מהשטן. אלוהים דורש עבודה קשה וסבל.

מכאן עולות ההצדקות להתנזרות מהנאות הגוף, האיסור על סיפוק מידי של הצרכים, הגזרות נגד עצלות והתרגעות. מכאן נובעות ההטפות לחסכנות, לניצול מירבי של הזמן, לחינוך קשוח, לעבודה קשה. כל אלה הינם אמצעים שנועדו להגן על המאמין מפני פיתויי החומר שמפיץ השטן ולסייע לו לצעוד בדרכי האל.

חסכנות, הינזרות ועבודה קשה עשויים לעתים להביא להצלחה חומרית, ומכאן לשמש סימן לרצונו הטוב של האל ולנטיית חסדו למאמין, אולם אין בכך התחייבות כלשהי מצדו. כל זאת, משום שהאדם הבודד הינו חסר יכולת לקבוע את גורלו באמצעות מעשיו. אי-ודאות גדולה שוררת תמיד לגבי עתיד עבודתו ורכושו. מבחינה זאת האל הפרוטסטנטי גרוע יותר

Nigg (1962: 304-305) 10

Bossy (ibid.: 86) 11

מפירמת ביטוח מצויה, משום שבפוליסה שלו נעדרות אפילו אותיות קטנות בלתי מובנות. למעשה אין בכלל פוליסה.

קל לקשר אתיקה זאת עם התרבות הקפיטליסטית, שהחלה לצמוח באותה עת. שהרי סגפנות והתאפקות עמדו בבסיס ההצדקה שסיפקו כנסיות הרפורמציה לגביית ריבית, לחיסכון ולמיקסום התקבולים מן ההשקעה.

אידיאת "דחיית הסיפוקים המידיים" עומדת ביסוד עקרונות "המחסור" ו"התועלת-השולית" של הדוקטרינה הניאו-קלסית, או מה שמכנים "מדע הכלכלה". דוקטרינה זאת משמשת כאתיקה העסקית במאה השנים האחרונות ונלמדת בכלל האוניברסיטאות בעולם הניאו-ליברלי.¹²

למרות התחכום המעין-מתמטי שאופף את ספרי הכלכלה והמימון, הריבית בסופו של דבר מוצדקת כפיצוי על דחיית סיפוקים: במקום לצרוך מיד את ההכנסה, ("לבזבז"), בעל ההון מפנה אותה לחיסכון כדי לקבל תגמול על התאפקותו או המתנתו. גם הרווח של בעל ההון מוצדק משום שבמקום לצרוך מיד את הכנסתו הוא מעלה לקורבן את דחפיו ומקצה את הכנסתו להשקעה שתגמוליה מצויים בעתיד הלא ודאי.¹³

התיאולוגיה הרפורמית השוללת את האמונה בניסים, במחילה ובמעורבותו הישירה של האל ("הרגולטור"), מובילה את המאמין לסמוך רק על העבודה והייצור האנושיים ועל שכלולם הרציונלי. זאת למעשה משמעות ההכרזה העסקית: "there is no free lunch". היא סייעה כנראה להתפתחות המדע והחקירה האמפירית במאה ה-17. רק בני אדם שאינם חוקרים בטבע באופן מנוכר וסומכים על מעשי ניסים והתערבויות חיצוניות, הינם חסידי הכנסייה האפיפיורית. פרוטסטנטים עשויים להתפתח לאנשי מדע: הם יחפשו את הסיבות הפנימיות של הטבע מתוך פעילות הטבע עצמו, ואף יוכלו בסופו של דבר לפתח חקירה מדעית ממשית. זה מה שעשו קפלר וניוטון.

כל כנסיות האל עליון יחיד הטיפו לצניעות ולמאופקות לפחות בהתנהגות, אבל אצל הפרוטסטנטים איסורי הנאות הגוף כללו לא רק מותרות, בתים מסוגננים ובגדים יפים, אלא מעל לכל את חטא ההנאה מהזדווגות. מבחינתם, התשוקה הכובלת את בני האדם ליצריהם מעידה על העדר "הרצון החופשי" ומעל לכל, על שליטתו של השטן בחייהם. המטיפים המריצו את המאמינים להתכחש להנאת ההזדווגות, אפילו אלה שנישאו כהלכה בכנסייה. אבל ברור שמוקד החטא השטני שוכן במין הנשי. זהו מין חלש וקל דעת. לשטן קל לפתות את הנשים, ולכן הגברים מצווים לפקח עליהן ולרדות בהן.

כל כנסיות האל עליון יחיד ראו בנשים גזע נחות וסיפקו שפע עצות לגברים כיצד לשלוט בהן, אבל כנסיות הרפורמציה סיפקו הצדקות והוראות הפעלה חדישות.

כי אם קיימת גזרה קדומה והאל קובע מראש את גורלם של בני האדם הרי ברור, על פי מרטין לותר, שההבדלים בין המינים, הגזעים, המעמדות והאמונות מעידים על סולם דירוג אלוהי (rating). שהרי האל קובע את ההיררכיות השוררות, מי העליון ומי התחתון. בשורה

12 ניצן וביכלר (2022 : פרקים 4-5).

13 שם.

תחתונה על פי הפרוטסטנטים, אם אתה גבר לבן, עשיר, בעל עוצמה, נוצרי פרוטסטנטי אדוק – אתה אלפא פלוס-פלוס. אם את אישה, עובדת אלילים, הגרה בכפר עני במזרח אפריקה – את בתחתית הדירוג, את דלתא מינוס, כה אמר האל.

באשר לגזע הנשי הנושא עליו את חולי חולשת הבהרים, ללותר היה מגוון הסברים מלומדים:

”בנות מתחילות לדבר ולעמוד על רגליהן יותר מוקדם מאשר בנים, משום שעשבים שוטים צומחים מהר יותר מאשר גידולי השדה הטובים” (מצוטט: Starr, 1991: 36).

לפי לותר, ”גברים מאופיינים בכתפיים רחבות ובירכיים צרות ולפיכך הם בעלי שכל. נשים לעומת זאת הן בעלות כתפיים צרות וירכיים רחבות, מכאן שעל הנשים להישאר בבית. הדרך שבה האל ברא אותן מעידה על כך: כדי לנהל משק בית, להוליד ולגדל ילדים” (Starr, 1991: 178).

ובכלל: ”שום דבר טוב לא יכול לצאת משליטה נשית. שהרי האל יצר את אדם כשליט ואדון כל היצורים החיים, אלא שחוזה קלקלה הכל” (Starr, 1991: 185). ברור לכל שהנשים בגלל חולשתן הרוחנית המובנית, נתונות לשליטת השטן ועל הגברים בעלי השכל והמוסר האלוהי להישמר מליפול בכשפיהן, ובעיקר לדכא את תשוקותיהן הבהריות.

הכנסיות הנוצריות למיניהן פיתחו את פולחני האמונה בסכנת השטן, המאגיה והכישוף, ועתה הגיעה העת לייחס את הכישוף לנשים. וכך הרפורמציה פתחה במסע טיהורים נגד נשים, שפחות השטן. המסע התחיל במאה ה-16 והסתיים, לפחות רשמית, במאה ה-18, אם כי הנשים השטניות המפתות גברים לחטא מרבות לככב בהטפותיהם של הכוהנים בארה”ב הכפרית גם בימינו.

המסע היה חלק משינוי במבנה הכוח המדיני-כנסייתי באירופה שהתחולל מאז המאה ה-15. מול הכנסייה הרפורמית החדשה ניצבה רשת מוצקה של מרכזי כוח כמו מנזרים, מסדרים, נכסים ואקדמיות של האוליגרכיה הקתולית, שהתמסדה במשך כאלף שנה. לכנסיות הרפורמציה לא הייתה היררכיה מפותחת והסמכות הייתה יחסית מבוזרת. כוהניה פעלו בנחישות בטריטוריות שבהן זכו לשליטה באמצעות מטיפים אוטונומיים יחסית. הדרך להשתלטות על הנתינים הייתה באמצעות שיטות נמרצות יותר להפחדת המאמינים ולהכנעת הנשים.

מבחינה תיאולוגית, הפרוטסטנטים לא חידשו רבות בכל הקשור למין הנשי. כבר כוהני הנצרות הקדומה הרבו לעסוק במלחמות נגד השטן ופיתויי הבשר של הנשים. במאה השנייה לספירה, האב קלמנט הקדוש מאלכסנדריה, העמיד את הנשים במקומן: ”על כל אישה לחוש בושה רק מן המחשבה שהיא אישה” (מצוטט: Starr, 1991: 44).

את מקור נחיתותה של האישה ומעמדה הבזוי היטיב להסביר קווינטוס טרטוליאנוס, עוד אב כנסייה מן המאה השנייה: ”האם את יודעת שאת חווה? עונשו של אלוהים על מינך חייב להימשך כל חיךך. את הינך שער השטן. את הראשונה שנטשת את החוק האלוהי. את האחת ששכנעת אותו כי השטן אינו די חזק לתקוף. את הרסת כה בקלות את דמות אלוהים, הגבר...[ועוד מבול האשמות]” (Ellerbe, 1995: 115).

ואילו תומאס אקווינס, הקדוש מן המאה ה-13 לספירה, חשב שאלוהים פשוט שגה קשות בבראו את אישה, כי: "אסור היה שייצא דבר פגום או גרוע מן הבריאה הראשונית של הדברים. מכאן, שאישה לא הייתה אמורה להיווצר אז" (מצוטט אצל: (Starr, 1991: 40).

החידוש בשנאת הנשים של הפרוטסטנטים היה בהפיכת ההסברים התיאולוגיים על שטניות האישה לעניין משפטי שיטתי. גם כאן הרקע היה מוכן: רדיפת כופרים ומתנגדים והעלאתם על המוקד באמצעות האשמתם בכישוף ובעבודת השטן הייתה נפוצה באירופה מאז המאה ה-12. האינקוויזיציה הרבתה להאשים את קורבנותיה בניהול פולחני אליילים וכישוף, דבר שאפשר את הפקעת רכושם. הוספת אוכלוסיית הנשים שעסקו בכישוף לרשימת הפשעים סיפקה הכנסות חדשות לאינקוויזיציה.

אבל הקשר המובהק בין נשים לכישוף הפך בכנסיות הרפורמה למרכז החיים הנוצריים. שהרי זה צו אלוהי עוד מהברית הישנה: "מְכַשֶּׁפָה לֹא תִחַיָּה" (שמות, כ"ב, 17). ללותר ולקלווין לא היו ספקות. הם התכוונו ליישם את הצו כלשונו ונתנו את האות לפתיחת ציד המכשפות. הכהנים בהטפותיהם מלאות הזעף והאימה מפני השטן עוררו את המוני המאמינים לצאת למסעות הציד.

מעתה המכשפות היו אחראיות לאסונות. שהרי אלוהים הוא האחראי על השפע הרוחני, ואילו השטן ונציגותיו הנשיות, אחראים על הרוע הארצי. ומכאן, הנשים המכשפות הואשמו בכל צרה אפשרית: בבצורת או במגפה שפגעו בכפר, במרד איכרים שפרץ נגד הלורדים הנוגשים, ואפילו בתקלות ובתאונות מקריות. למשל אישה בסקוטלנד הואשמה בכישוף והועלתה על מוקד לאחר שנראתה מלטפת חתולה, ובאותה עת בסמוך למקום החמיצה בירה בחבית.¹⁴

כל אישה שבלטה ביופייה או בפיקחותה, או שלא השכילה להסתיר את חוכמתה, נחשדה כבעלת כישורי כישוף. אבל גם זקנות קשות יום שהשתרכו כפופות גו בעזרת מקל נחשדו במומחיות למאגיה.

שיטות החקירה הבדוקות הוכיחו עצמן, משום שכמעט לא נמצאו נשים זכאיות. בדרך כלל כדי לזהות מכשפה, האישה הופשטה עירומה והחוקר גילח כל שערה בגופה כדי לחפש במקומות החבוים סימנים שבהם השטן הטביע את חותמו. יבלות, נמשים, שומות וסימני לידה נחשבו לאותות מובהקים לקיומם של יחסים מסוכנים עם השטן.¹⁵

אם אירע שהמכשפה נותרה בחיים לאחר העינויים היא נלקחה אחר כבוד למוקד, שם הוצגה בפני הקהל צמא הבידור. כדי למנוע ממנה לדבר ולהחטיא את הצופים היו חוסמים את פיה ביתדות או פשוט כורתים את לשונה.

מאחר שאצל הפרוטסטנטים האל הטוב נמצא בשמיים בלבד וכל הפעולות הארציות מתנהלות בידי שליחות השטן המפתות את הגברים בבשרן הטעים, אהבו הגברים החוקרים לענות את הנשים שהואשמו בכישוף באמצעות פגיעה בשדיהן ובאברי המין. בדרך כלל עשו זאת במלקחיים, בצבתות ובשיפודים לוהטים, אבל לפעמים פשוט אנסו אותן.

Ellerbe (1995: 127) 14

Nigg (1962: 281-2) 15

באנגליה לא הייתה אינקוויזיציה וכמעט לא היה ניתן להרוויח מהפקעת רכוש המכשפות, ולכן נשים רבות הוצאו להורג על ידי האספסוף. במקום להתייגע בחקירה פלילית ארוכה, ההמון היה נוקט בהליך מקוצר שכונה "שחיית המכשפה". האישה הייתה מוטלת למי הנהר כפותה, כדי לראות אם הגברת תצוף או תטבע. אם היא תצוף, הרי שהמים דוחים את הטבלתה – ומכאן ברור שהיא מכשפה. אם המים יעטפוה והיא תשקע, זה סימן בדוק לחפותה, אם כי ברוב המקרים היא נמשתה ללא רוח חיים.

מאחר שכוהני הרפורמציה אסרו כל "התערבות" (רגולציה) ארצית במעשי האל, נאסר גם ריפוי החולים בעזרת תעלולים ארציים כגון תרופות, עיסויים או הגרוע מכל – רחצה. כך למשל אישה סקוטית שהעזה לרחוץ את ילדה החולה הואשמה במעשה כישוף.

ברור שמרפאים ובעיקר מרפאות נטורופתיות נחשבו לעובדות שטן. וככל שההילרית נחשבה לטובה יותר באומנותה כך גבר החשד בשטניותה. ב-1590 אישה באנגליה נעצרה בעוון כישוף, כי, לפי כתב האשמה, היא "ריפאה את כל האומללים והנעצבים בעלי כל סוג מחלה ותשישות" (מצוטט מ: 134, Ellerbe, 1995). היה גם ארכיבישוף אנגלי שהעזיק את ההילרית אליסון פייסון (Peirsun) לאחר שנואש מציפייה לחסד אלוהים שימצא מזור לחוליו. להפתעתו, הגברת החוטאת הצליחה לרפאו. בתמורה לא רק שלא שילם לה את שכר החלמתו אלא אף עצר אותה באשמת כישוף, ולאחר משפט כנסייתי מוצלח היא הועלתה על המוקד.

אחרי הרופאות השטניות ניצבו המיילדות. הן נחשבו כדרגת סיכון נמוכה יותר בהיררכיית ההתרועעות עם השטן.

כל כנסיות האל עליון יחיד מנדות את האישה בעת מחזוריה בגלל טומאתה ורואות בה טמאה שבעתיים בתקופה שלאחר הלידה. הכנסייה הקתולית גילתה ברוב התקופות סובלנות כלפי המיילדות. בתקופות ההן, כשסיכויי האם והילד להיזווג בחיים בלידה ולאחריה היו נמוכים, המיילדות נחשבו לחיוניות, אם כי משלח ידן היה כרוך בחיכוך מסוים עם כוחות טומאה. על פי ההלכה הקתולית, על האם ותינוקה הטמאים לאחר הלידה, לעבור תקופת בידוד כדי להיטהר ולהתקבל מחדש לכנסייה, כלומר במושגים של אז היה עליהם להוכיח ששרדו. אם נולדה חלילה תינוקת – עליה ועל האם לשהות בבידוד 80 יום. אם בחסדו של ישו נולד תינוק זכר – הבידוד היה 40 יום בלבד. בתקופת ההיטהרות הם נחשבים לפגנים ואין לקרוב אליהם.

לאור שיעור התמותה הגדול של היולדות ותינוקותיהן, היה ברור לתיאולוגים כי מדובר בעונש שמוטל על היולדת ישירות מידי האל על חטאה הקדום, על פיתוייה הארציים ועל עוד מלאי חטאים. היו אף תיאולוגים אדוקים שטענו כי יולדת שמתה אינה זכאית לקבורה נוצרית. אבל כשהגיעו הפרוטסטנטים עלתה במהירות דרגת הסיכון המקצועי של המיילדות, בגלל מגען עם כוחות הכישוף. מעתה, עצם משלח היד של היולדות הפך אותן למכשפות. הן היו בעלות ידע כיצד להפיל עובר. הן יכלו ללמד נשים כיצד להימנע מהריון, וגרוע מכל, הן ידעו להקל על סבלן בלידה. מיומנויות אלה נחשבו להתערבות במעשי אלוהים שהרי כמו בריפוי בעשבים, הקלה על כאבים וצירים שהוטבעו בצו האל בגוזרו על חווה "בעצב תלדי בנים", נחשב לעלבון ישיר לאלוהים ולעדת כוהניו.

במאות הבאות הוכנסה המצאת הכלורופורם לחדרי היולדות כדי להקל על כאבן. מיד התייצב כומר פרוטסטנטי במושבה ניו-אינגלד ואסר על כך: "הכלורופורם הוא אחד מפיתויי השטן. לכאורה מציע הקלה לאישה הסובלת, אבל בסופו של דבר הוא יקשיח את לב החברה ויסלק את אלוהים מן הזעקה העמוקה לעזרה שעולה בעת מצוקה" (Ellerbe, 1995: 136). מרטין לותר פטר את כל העניין בפשטות אופיינית: "אם אישה מותשת או אפילו מתה בעת הלידה, אין לכך חשיבות. הניחו להן למות בלידתן – הרי זאת הסיבה שהן שם" (Ibid.).

אין לדעת כמה נשים מתו בלידתן רק מחשש המיילדות או המרפאות לטפל בהן. ציד המכשפות הפך במהירות לאופנה שהלהיטה מחדש את אש האמונה בקרב ההמונים. מסעות הציד שארגנו הכוהנים הזכירו את מסעות הצלב הישנים והטובים מתחילת האלף השני. הידועים במחוזות הציד היו בגרמניה, בשווייץ, בכמה מחוזות בצרפת, בפולין, בסקוטלנד, במקסיקו ובמושבות צפון אמריקה.

מסע הציד בעל המוניטין ההיסטורי הגדול ביותר נערך בהשראת המטיף הפוריטני סמואל פאריס בעיירה סאלם במסצ'וסטס שבניו-אינגלנד. בשנת 1692 הוא הצליח בהטפותיו לעורר את קהל המאמינים לצאת ולרדוף את עובדות השטן, ובתוך תקופה קצרה הובאו עשרות מכשפות לבתי הדין העממיים בסאלם ומצאו את מותן, לרוב בקלון ובייסורים, בעינויים ובמעשי לינץ', כל זאת ללא תיעוד או רישום רשמי, שהרי נסתרות דרכי האל.

לעומת זאת באירופה נאספו דיווחים ואומדנים על ידי כוהנים הגאים במעשי האל, שכתבו על מספרי המורשעות בכישוף. למשל, הבישוף של וירצבורג שדיווח על 1,900 נידונות במרוצת חמש שנים, או ההגמון הלוטרני בנדיקט קרפוזב שהצהיר כי הוא שפט 20,000 נשים שנאשמו בכישוף. אבל רוב המסמכים אבדו (או שהכנסיות דאגו לאבדם) ובעיקר אין לדעת כמה נשים מכשפות הוצאו להורג מחוץ לבתי המשפט, כלומר בבתי דין "עממיים". האומדנים הלא רשמיים מתקרבים למספרים של ג'נוסייד.¹⁶

כותבי הכרוניקות של טרייר בגרמניה דיווחו כי ב-1586 כל אוכלוסיית הנשים והילדות בשני כפרים נמחקת על ידי אינקוויזיטורים, מלבד שתי נשים. בשנת 1600 כתב נוסע כי "גרמניה עסוקה מעל לראש בהקמת מוקדים לשריפת מכשפות... שווין נאלצה לבער רבים מכפריה. נוסעים באזור לוריין רואים אלפי מוקדי בערה שאליהם כפותות מכשפות" (Ellerbe,) (ibid.).

כמות הרציחות הגדולה של מכשפות בהשראת הכנסיות התרחשה בשנים 1450-1750. אולם גם לאחר מכן התעוררו גלים של רציחת מכשפות בכל רחבי העולם הנוצרי, כולל במדינות קפיטליסטיות מרכזיות כמו צרפת וארה"ב.

הכנסיות, בעיקר הפרוטסטנטיות, מנסות בדרך כלל להעלים עבר לא נעים זה. אבל קשה להתעלם מן העובדה, כי בניגוד לתיאולוגיות הכתובות בשפה מעורפלת רב משמעות של הכנסיות האחרות, בכנסייה הפרוטסטנטית המלחמה בכישוף והפעולות לביאור המכשפות היו חלק ממדיניותה הרשמית, החקוקה בבהירות בכתבי הקודש של מייסדיה וכוהניה.

אין פלא שרבים מכוהניה קשורים כיום בקשרי מימון ותיאולוגיה עם חלקים חשובים במפלגה הרפובליקנית בארה"ב, עם קבוצות ימין ומיליציות רדיקליות ברחבי העולם הנוצרי, עם קבוצות הימין הרדיקלי ששולטות כיום בממסד הישראלי ובעיקר עם המיליציות החמושות של הכנסייה הרבנית בשטחי הכיבוש בפלסטין.

ג. הכנסיות הנוצריות והשלטת הבערות

בנוסף לכוח הארצי, דאגה הכנסייה הנוצרית לקבע את המחיצות באמצעות השלטת הבורות והרחקת המאמינים מהשכלה מיותרת. כבר ב-398 לספירה, קבעה מועצת ראשי הכנסייה כי אפילו על הבישופים אשר אין חשש לאדיקותם, נאסר לעיין בכתבים לא-נוצריים או בכתבים שלא אושרו לקריאה על ידי הכנסייה. רבים ממי שמכונים "אבות הכנסייה" במאה הרביעית לספירה הנוצרית התפארו בבורותם בספרות האנושית הכללית.¹⁷ כפי שניסח זאת הנזיר בנדיקטוס: תפקיד הכוהנים אינו להפיץ ידע והשכלה בקרב המאמינים אלא להדריך בלב יחטאו כדי להושיע את נשמותיהם. בני האדם הם יצורים חלושים מטבעם. די שהכנסייה תדאג לכך שהנתינים בקיסרות יהיו נוצרים טובים. לשם כך אין הם זקוקים לידיעת הקריאה והכתיבה, אלא עליהם להעריך את הקדושים, לקיים את הפולחנים באדיקות, ובעיקר, וזה העיקר, לשלם עשירית מן היבול לכנסייה.¹⁸

מי שהוביל בנחישות את הדרך הזאת היה האפיפיור גרגוריוס הראשון "הגדול" (590-604), אשר יש הטוענים כי היה חלוץ השלטת החשיכה של ימי הביניים. הפופ הקדוש לא רק התנגד ללימודים כלשהם, אלא אסר על לימודי קריאה וכתיבה להמוני המאמינים, מלבד הכמרים, וגם על אלה אסר ללמוד דקדוק ולטינית. אין פלא שבמאה העשירית לספירה הנוצרית התפשטה הבערות בכנסייה הקתולית והגיעה לדרגה שבה הבישופים בקושי שלטו בלטינית, לשון הכתבים הקדושים של כנסייתם.

אבל בעיקר צלחה דרכה של הכנסייה בבלימת המחשבה המדעית, ובתחומי מחשבה רבים היא גרמה להרס תרבותי בל יימחה. היא לא היססה לשרוף ספרים וכתבים נדירים שנעלמו מאז מן התודעה האנושית. היא רדפה והטילה מורא על אנשי רוח ומדע וריפתה את הרוח היצירתית. מעט שנים לאחר השתלטות כוהני הכנסייה הנוצרית על מוקדי השלטון, הם החלו במסע ההרס התרבותי והכחדת המדע, וכבר אז יכול היה בישוף קונסטנטינופול, הקדוש יוחנן כריסטומוס (חי בשנים 347-407) להצהיר בגאווה: "השמדנו מעל פני הארץ כל עקבות מהפילוסופיה והספרות הישנה של העולם העתיק" (מצוטט מתוך: Ellerbe, 1995: 48).

לא פלא שכבר במאה השנייה לספירה, מלומדים פגניים כתבו בייאוש על העומד להתרחש: "יהודים ונוצרים דומים לעדר עטלפים... לתולעים באספה האומרות אחת לשנייה: 'אנחנו אלה שאלוהים גילה להן מראש וניבא להן הכל, תוך התעלמות ממסלול הכוכבים, ללא דאגה לעולם

Ellerbe (1995: 48) 17

18 מזכיר מאד את המטיפים בכנסייה הסטליניסטית בברית המועצות (קסטלר, 1940).

הגדול. רק עבורנו הוא [האלוהים] שולט, ורק איתנו הוא מתקשר באמצעות שליחיו... (פרגמנטים שנותרו מהספרה *דיבור האמיתי* של הפילוסוף סלסוס, מצוטט מבן-נח, 2023 : 93). אם בתחילת דרכם נהגו משכילים נוצרים לנהל ויכוחים מתוחכמים עם מלומדים פגניים ואף אימצו מושגים ושיטות מחשבה של פילוסופים חילוניים, הרי במאה הששית לספירה דאגו כוהני הכנסייה לסגור את המעט שנותר מן האקדמיה המפורסמת שהקים אפלטון באתונה כ-900 שנה קודם לכן. הידע המועט שנותר, התבצר בידי האוליגרכיה הכנסייתית לצרכי שליטה בנתינים בשירותם של השליטים.

בתקופת הפוליס היווני במאה הששית לפנה"ס, פילוסופים כמו פיתגורס הבינו שהארץ הינה גוף כדורי. במאה השלישית לפנה"ס ארטוסטנס, שהיה הספרן הראשי של ספריית אלכסנדריה (המשרה הבכירה בעולם האקדמי של תקופתו), מדד את היקף כדור הארץ בדיוקנות מפתיעה, ואילו אריסטרכוס מסמוס הראה את הדרך למדידת המרחק בין השמש לירח ולארץ, ואת מדידת קוטרה של השמש. אבל עיקר הישגו היה בניסוח הראשוני של המודל ההליוצנטרי, כלומר תמונת היקום שלפיה הארץ והירח סובבים את השמש הניצבת במרכז.¹⁹ לעומת זאת, למן המאה הששית לספירה ועד למאה ה-17 השליטה הכנסייה הנוצרית את הדוגמה האריסטוטלית לפיה הארץ נחה על מקומה במרכז היקום האלוהי ומעליה נעים השמש והכוכבים במזלותיהם. כבר אוגוסטינוס "הקדוש" ניסח זאת בוודאות מוחלטת:

"בלתי אפשרי שיהיו תושבים על הצד ההפוך של הארץ, כי שום מין מסוג זה אינו מוזכר כצאצאי האדם בכתבי הקודש" (מצוטט מתוך: Graham, 1975: 449).

כשגלילאו הצליח ב-1610 להוכיח באופן אמפירי את המודל ההליוצנטרי, שנוסח על ידי קופרניקוס ועוצב על ידי קפלר, הוא נתקל בוועידת מומחים מטעם הכנסייה שחלשו על הידע האנושי. הוועדה בחנה את ספרו *דיאלוג על שתי מערכות העולם העיקריות* שיצא ב-1632, והאשימה אותו בכפירה בכתבי הקודש, שבהם נקבע מפורשות כי: "[אלוהים] יסד ארץ על מכוניה בל תימוט עולם ועד" (תהילים, ק"ד, 5). מאיפה העכו"ם הזה הביא לנו פתאום סיבוב? האב מלכיור אינשופר, אחד מחברי האינקוויזיציה המלומדים, הסביר בספרו על האסטרונומיה התקנית של הכנסייה שיצא ברומא ב-1633 כי: "הדעה שהארץ נעה, היא הנתעבת ביותר מכל דברי הכפירה שהושמעו אי פעם, הממאירה ביותר והשעוררית ביותר. חוסר התנועה של הארץ הינו עיקרון מקודש..." (Graham, ibid.). עוד אחד מחברי הוועדה כתב: "קשה להאמין שבני אדם מסוגלים להאמין ברעיונות אבסורדיים, כמו שגופים ועצים בצד השני של הארץ תלויים במהופך כשרגליהם מעל ראשיהם..." (ibid.). רוב חברי האינקוויזיציה פטרו את ההבלים של גלילאו והמדענים האוטונומיים מסוגם של שפינוזה,

קפלר ודקרט שצצו אז באירופה, בנוסח דומה לזה שהביע חברם הקרדינל בלרמין: "הטענה שהארץ סובבת סביב השמש שגויה כמו הטענה שישו לא נולד לבתולה" (סינג, שם: 87).²⁰ רק ב-1965 להולדתו של ישו הנוצרי הואילה מועצת החכמים של האפיפיור ברומא, וגם זאת באי חשק גלוי, להסיר את הנידוי והחרם שהאינקוויזיציה הטילה על גליליאו ועל כתביו. אבל ב-1992, כ-350 שנה בלבד לאחר הנידוי, חלה תפנית מהפכנית: האפיפיור עצמו טרח להתנצל ולהודות כי הכנסייה טעתה.²¹

הודאה זאת היא המהפכה, משום שהיא כופרת בעקרונות שניסחו הקומיסרים – אוגוסטינוס במאה הרביעית ודנוב במאה ה-20 – לפיהן כנסיות אל השמש העליון והיחיד אינן טועות לעולם.²²

ד. הכנסייה הרבנית: הזיכיון הבלעדי

השלטת הבורות הייתה יסוד מרכזי שעליו ביססה הכנסייה הרבנית את כוחה על המאמינים. בעוד שהכנסיות הנוצריות והאיסלמיות התירו טפח השכלה מצונזרת לשכבות עלית כדי לגייסם לשירות בהיררכיות השליטות, הכנסייה הרבנית הייתה חסרת אחיזה מדינית ונזקקה תמיד לזיכיון שהעניקו לה מלכים, נסיכים והגמוני ערים כדי לשלוט בנתיניה המאמינים. הזיכיון היה רופף ותלוי תדיר בגחמות שליטים ובנסיבות ארעיות, ולכן, כדי ששליטתם לא תתרוקן, היה חיוני לרבנים לבלום את ההשכלה והלימודים בקרב היהודים ולבודדם מהשפעות זרות. כל זאת, כדי למנוע מהם להישמט מלפיתתם בחסות השליטים, שמא ישכילו להשתלב בחברה שמסביב. רק נתינים מפוחדים ובורים ניתנים לשליטה הדוקה.

אם נקבל את השערותיו של יגאל בן נון, הנראות סבירות ביותר, הרבנים (או "החכמים", "חז"ל" "אמוראים", "תנאים", "סבוראים", "פוסקים" ושאר תוארי חוכמה שהעניקו לעצמם) היו קבוצות שוליים אוטוריות בחברה היהודאית הפלורליסטית במחצית הראשונה של האלף

20 היו גם הערות מחכימות לא פחות כמו: "השאיפות הטיפשיות האלה להפוך את כלל המערכת האסטרונומית על פיה. והרי כתבי הקודש מספרים לנו שיהושע ציווה על השמש לעמוד. הוא לא ציווה זאת על הארץ..." וכדומה: "[לפי התיאוריות המטורפות של גליליאו] יוצא שבתקופת השופטים של הברית הישנה, האנשים שחיו בצד השני של העולם לא יכלו לראות את האדון [ישו] יורד לארץ" (מצוטט אצל: Graham, ibid.).

21 בזכות קשריו הטובים בוותיקן גליליאו נענש ברחמנות יחסית, ואת תשע שנות חייו האחרונות בילה במאסר בית. לעומתו ג'ורדנו ברוננו, שהתיאוריה הקוסמולוגית שלו הייתה באספקטים מסוימים קרובה יותר לזו המקובלת כיום, נשרף על המוקד בכיכר השוק בלב רומא, לקול צהלות ההמון. הכנסייה הקתולית התנצלה על הרצח רק בשנת 2000, ארבע מאות שנה לאחר מעשה.

22 קסטלר (1940).

הראשון לספירה, ובוודאי שלא הנהיגו את הקהילות והמושבות היהודאיות ברחבי המזרח במרוצת האלף הראשון לספירה.²³

הכנסייה הרבנית התגבשה כנראה רק במאה העשירית לספירה, כלומר יחד עם התמסדות הפיאודליזם באירופה, ובמקביל, עם התבססות משטרי הח'ליפיות במזרח. משטרים אלה נוצקו באותה תקופה יחד עם הכנסיות הנוצריות (המזרחיות והמערביות) והאיסלמיות (הסוניות והשיעיות) על פלגיהן.

למעשה, לפי סברות רבות, הכנסייה הרבנית נוצרה בעקבות וכתגובה להתארגנות המהירה של שתי כנסיות האל-העליון היחיד האחרות, במאה השביעית והשמינית לספירה. זאת בין השאר הסיבה לעריכה החפוזה והרשלנית של בליל הדפים הרוויים בורות ובערות, הכתובים בעברית-ארמית קלוקלת. תערוכת זו המכונה על ידי הכנסייה הרבנית "תורה שבע"פ" ("משנה" + "גמרא"), נערכה ככל הנראה במאה העשירית.²⁴

הסדר הפיאודלי היה מבוסס על יחסי תלות נוקשים בין הדרגים בהיררכיה. משמעות התלות הייתה חסות והגנה תמורת זיכיון לקבלני המשנה אשר סיפקו הכנסות לשליטים, ובעיקר התחייבו לשמור על הסדר השליט. וכאן מצאו עצמם כוהני הכנסייה הרבנית בסביבה חמימה ומוכרת. הזיכיון הרבני הידוע ביותר התקיים במזרח אירופה מאז המאה ה-15 לספירה, אולם הוא גם היה קיים בצורות שונות עוד באלף הראשון לספירה במשך מאות שנים באימפריה הביזנטית ובמערב אירופה.

על פי ההסדר, הרבנים שלטו בקהילות היהודיות בחסות השליטים המקומיים והמדיניים ואכפו את הסדר הרבני-פיאודלי בקרב נתיניהם. כמו כוהני הכנסייה הנוצרית, הם הפכו לחלק ממעמד בעל זכויות, שכלל סוחרים ובנקאים יהודים עשירים הפטור ממיסים. מנגד, הם קיבלו זיכיון לגביית מיסים והיטלים עבור השליטים ולהשתתף בחלוקת השלל. מכאן כנראה נובע הבזז המעמדי של כתבני התלמוד באלף הראשון לספירה והרבנים באלף השני לספירה כלפי העניים משלמי המיסים חסרי ההשכלה, "עמי הארצות" בלשונם. את הבזז הם חלקו יחד עם עמיתיהם כוהני הכנסיות הנוצריות האמונים על השלטת הסדר בקרב הנתינים באירופה.²⁵ אחת מן הפריבילגיות הידועות בהיסטוריה הרבנית עד ימינו היא הזכות לפטור רבנים ותלמידי רבנים מגיוס לצבאות השליטים. ב-1825 ציווה הצאר הרוסי ניקולאי הראשון לגייס בכפייה לצבאו ילדים יהודיים לתקופת שירות של 25 שנה לפחות. הרבנים ובעלי הנכסים ששלטו בקהילות מטעם השלטונות היו כמובן פטורים מן הגיוס בתמורה לאספקת מכסות

23 בן נון (2023: 257-258). התרבות היהודאית, לפי בן נון, הפכה לשליטה בתקופה ההלניסטית ושאהבה את השראתה הן מן ההלניזם והן מן התרבות הפרסית: מן האחרונה היא שאבה את האמונה במשיח וברעיון האסכטולוגי, לוח השנה השמשי, הדואליזם הזרטוסטרי, הדטרמיניזם, האמונה במלאכים, האידיאה של אל עליון אוניברסלי בורא שמיים וארץ – כל אלה חדרו לספר ישעיהו המאוחר והמשיכו להשפיע על כותבי מגילות מדבר יהודה. (שם: 30).

24 בן נון (שם: 335-336).

25 עיקר הרעיונות והעובדות בדיון על הכנסייה הרבנית לקוח מספרו של שחק (2011). עובדות נוספות לקוחות מבער (1985); בן-ששון (1977); מאהלר (1961).

חיילים. הם הסגירו את ילדי היהודים העניים בקהילותיהם ואת אלו שלא היו בידם אמצעים לשוחר.

כדי שלא לטמא את ידיהם הם העסיקו קבלני כוח אדם שחטפו ילדים, בדרך כלל בפריצה אלימה לבתים בלילות ולרוב בגיבוי משטרי כבד. הקבלנים שנודעו בכינוי "חאפרים" (כלומר החוטפים), גבו את הכנסתם מנגידי הקהילות לפי מספר ראשי הילדים שהסגירו לידי הצבא.²⁶ השיטה לא הייתה שונה בהרבה מזו של צבאות אימפריאליים אחרים כמו הצבא העות'מני או הצי הבריטי, שנבנה על ילדים שנחטפו בידי קבלני חטיפות.²⁷

הפטורים או "ההיתרים" בפולחן הרבני הידוע בעקמומיותו, מיועדים בעיקר לפלוטוקרטיה הרבנית ולא להמוני היהודים העניים. כאלה במיוחד הם עסקי האשראי והריבית.

בעסקים אלה, כל שלוש הכנסיות של האל-עליון יחיד מזדעקות בקולי קולות. כולן מוחות בשצף קצף נגד הריבית, ומוסיפות את ביטוי הגנאי הלא ברור "נשך" (בדרך כלל המלווה מכנה זאת ריבית והלווה מתלונן על נשך).

גם בכנסייה הרבנית אסור באופן מוחלט ליהודי לגבות ריבית על הלוואה מיהודי, אם כי מאליו ברור שחובה ("מצווה") על יהודי לסחוט ריבית גבוהה ככל האפשר מנוכרי.²⁸ התלמוד מלא בהצהרות, הודעות, אזהרות ופסיקות לא רק על כך שאסור לקחת ריבית מיהודי, אלא שאף אין לנסות תרגילים ומעקפים חרדיים ידועים של מיני עמלות, "דמי ניהול" ושאר זנבות – מה שמכנים בתלמוד "אבק ריבית". יתר על כן, כל השותפים למוסד ההלוואה בריבית נחשבים לעבריינים "הפסולים לעדות".

26 קוטיק (2019).

27 ואן לון (1943: חלק ב', ע"ע 75-82).

28 כדי שלא יוותרו ספקות בקרב המאמינים, יהיה מברך על כך: "לא תשיך לאחיך נשך כסף... לנוכרי תשיך, ולאחיך לא תשיך, למען יברכך יהוה אלוהיך" [באחריות] (דברים, כ"ג, 20-21). העניין מסוכסס כהוראה קצרה למאמין מן השורה בשולחן ערוך: "דבר תורה: מותר להלוות לעובד כוכבים בריבית" [זהו] (שולחן ערוך, יורה דעה, סימן קנט, א). גם במקרא, גם בתלמוד וגם בכתבים של הרבנים באלף השני לספירה, לקחת ריבית מיהודי נחשבת לאחת העבירות החמורות ביותר ומושגית להונאה וגנבה (מסכת בבא מציעא, ס"א, 1). אבל לקחת ריבית מנוכרי, זו כבר "מצווה" (מדרש תנאים לפסוק בדברים כ"ג שצוטט למעלה). תירוק מפולפל ביותר מעלה ספר החינוך שנכתב כנראה במאה ה-14 בברצלונה על ידי אנונימי (רשמית הוא מיוחס לאחד אהרון הלוי): "שנצטוינו לבקש ריבית מן האומות כשנלווה להם... [כ]ן בהימנע החסד משאר בני האדם... יהיה לנו שכר במניעת החסד מהם כמו בעשותנו אותו אל בני עמינו" (שם, תקמ"ה). תרגום: זאת מצווה מאת יהוה לקחת ריבית מנוכרי, כי כשמונעים חסד וחמלה מן הנוכרי, יהיו יותר חסד ואהבה זמינים ליהודים.

המחבר כנראה הקדים בכמה דורות את הדוגמה של ה"מגבלה התקציבית" (budget constraint) ו"עקומת התמורה" (production possibility frontier) עליהן מבוסס פולחן הקצאת המקורות הרציונלית. עולה על כולם רמב"ם, שקבע כי לקחת ריבית גבוהה ככל האפשר מנוכרי נחשבת לאחת מ-613 המצוות המוטלות על הנתין, משום שיותר משהיה מועילה ליהודי היא מזיקה לנוכרי (רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלווה ולווה, הלכות א-ו; הנ"ל, ספר המצוות, מצוות עשה, קצח). בכנסייה הרבנית כבר מזמן נטעו בקרב המוני המאמינים את המוסכמה שמשם בן עובדיה היה פילוסוף גאון, לפחות עד למתחרו בתורת הגזע, הפילוסוף עובדיה יוסף.

מה יהיה? שהרי מדובר בפלוטוקרטיה הרבנית, שצוברת את נכסיה מפעילות באשראי ובעיקר מ"ריבית נשך". משפחת רוטשילד למשל, שבתחילת דרכה בגטו פרנקפורט הייתה מחוברת היטב לפלוטוקרטיה הרבנית, יכלה לרמות את "הגויים" ככל שתחפוץ, אבל 'בנק כללי', שאחד מיושבי המשפחה רכש בתנאים מיטיבים באמצעות שר האוצר הישראלי מטעם מפלגת העבודה, עסק בסופו של דבר בסחיטת ריבית מיהודים כשרים, ועוד בירושלים עיר הקודש.

הכיצד? מסתבר שהרבנים המציאו את מוסד "התר עיסקא" שמאפשר לחלץ ריבית גם מן הלויים היהודיים. זהו תרגיל הונאה אופייני המבוסס על עיקרון דומה לנהוג בקרב האוליגרכיה השיעית באירן והמכונה שם בשפה פופולרית "בנקאות איסלמית". באופן מעשי, הבנקאי או בעל העסק מלווים מבלי להודות כי הם מלווים, ובוודאי מבלי להודות כי הם סוחטים ריבית. הם פשוט "משתתפים בהשקעה" המשותפת להם וללווה. ההשקעה תהייה מותנית בתשלומים קבועים של תשואה, בין אם נרשמים רווחים או הפסדים. כל תרגיל הרמייה מלווה בנייר הכתוב בארמית סתומה ומשובשת שאין רבים המבינים את משמעותה. תולים את הנייר על קיר הבנק או בית העסק שנעשים בו ההלוואות כלומר "ההשקעות", והנה יש "היתר".

עד למאה ה-18 – ולגבי רוב היהודים באירופה המזרחית עד אמצע המאה ה-19 – כוחם של הרבנים נבע מעצם המבנה המדיני הישן שכפה על הנתין, בין אם היה איכר או עירוני, צמית או סוחר, להתקבץ בתוך קהילתו התרבותית או המקצועית. די היה בחרם או בנידוי של הרבנים על גבר או אישה בקהילתם, כדי לגזור עליהם למעשה מיתה.

מעטים היו מסוגו של שפינוזה, שהשכיל להפוך לפילוסוף עצמאי העוסק בליטוש עדשות (ההייטק של זמנו). הוא לא התחתן וחי ללא משפחה, וכך הצליח להתנתק מקהילת היהודים ולהתקיים למרות הנידוי הרבני. זה היה מקרה נדיר שיכול היה לקרות במאה ה-17 רק באמסטרדם של הרפובליקה ההולנדית, ואף זאת לתקופה קצרה (אף שהוא חי במשטר לכאורה סובלני, שהגן עליו מפני חרמות והצווים של הכנסיות הרבניות והקתולית, כבר שנה לאחר מותו החרימה הממשלה ההולנדית את כל כתביו ואסרה על פרסומם).

קיימת מוסכמה גם בקרב הרבנים וגם בקרב המלומדים הציוניים, כי היהודים באירופה היו מיעוט נרדף שחי בזכות אמונתו הלוהטת ב"אדושם". על אמונה זאת חרפו יהודים רבים את נפשם ו"מתו על קידוש השם" ושאר מיני מליצות האמורות לספק את ההצדקה ההיסטורית למדינת ישראל, לנישול וגירוש יושבי הארץ, למצב מלחמה מתמדת ולכיבושים טריטוריאליים מזדמנים.

נראה שמעט שואלים עצמם כיצד קרה שכל שהליברליזציה התקדמה במערב אירופה, כך "נעלמו" היהודים. על פי הטרימינולוגיה הרבנית-ציונית הם "התבוללו", "יצאו לשמר", או "נטמעו". למעשה יש להודות, כי בכל מקום אליו הגיעה הקידמה המדינית-תרבותית וזכויות אזרחיות שאפשרו לצעירים יהודים ללמוד ולהשתלב בחברה, הם מיהרו לעזוב את "הקהילה", להשתחרר באנחת רווחה מכבלי הרבנים ולהתעורר בתוככי החברה האזרחית.

זה לא היה ייחודי לצעירים יהודיים: הדבר ניכר היטב בעת כיבושי צבאות המהפכה הצרפתית במערב ובמרכז אירופה, שם הזדהו כלל השכבות העירוניות אשר תיעבו את המשטר הנסיכי הישן, עם אידיאות המהפכה.²⁹

התנועה הציונית שנוצרה בסוף המאה ה-19 כתערובת של פתיחות ליברלית עם הסתגרות אתנית – תערובת שהתפתחה אחרי גל מרידות באירופה ב-1848 – הצליחה בעיקר במזרח אירופה, אזור שהקידמה וזכויות האזרח היו זרים לו והתרבות הפוליטית המתקדמת הייתה פופוליסטית, לאומנית ורוויה באלומות.³⁰

הנידוי והחרם היוו רק אחד הכלים שעמדו לרשותם של הרבנים כדי להטיל אימה על חברי הקהילה ולאכוף עליהם את הפולחן הרבני. במרוצת כאלף שנה היו באזורים רבים לבתי דין רבני סמכות מטעם השלטונות להלקות יהודים, לאוסרם, להגלותם, ואף לחקור אותם בעניינים. במדינות שונות בהן פולין המלוכנית, נסיכויות נוצריות וחי'פיות בספרד, הייתה בידיהם סמכות הוצאה להורג. בדרך כלל החקירות, המשפטים והעונשים נסובו על האשמות ב"כפירה", ב"מינות", ב"פריצות", ב"חילול שבת" או בקיצור, במחשבה אוטונומית ובניסיונות לפרוץ מחוץ לגדרות הכנסייה הרבנית. לעתים, כמו בכנסיות האחרות, החקירות והמשפטים היו הזדמנות להלשנות ולחיסול חשבונות.

כוחם של הרבנים היה בלתי מעורער ככל שהיה מדובר באזורים נחשלים שהתקיימו בהם אוכלוסיות עניות ונבערות. כך למשל, בשנות השלושים של המאה ה-19 בעיירה במזרח אוקראינה, אחד מהמעוזים של הכנסייה הרבנית על פלגיה החסידיים, ובעתיד של המפלגות הציוניות, ציווה "צדיק" (ראש "חצר" חסידית) להרוג אדם חילוני ("יהודי כופר" בלשון הכנסייה הרבנית), באמצעות הטבלתו במים רותחים במקווה העירוני (אין לדעת אם הכופר שבק חיים מטמפרטורת המים או מתנאי ההיגיינה הנהוגים במקוואות הרבניים).

על פי ההיסטוריונים הציוניים התקיים בספרד המוסלמית מין "תור זהב" לקהילות היהודיות לפני הכיבוש הנוצרי. למותר לציין כי "תור הזהב" הזה היה בעיקר נחלת הפלוטוקרטיה היהודית, כלומר הרבנים והסוחרים העשירים, שהתמנו לראשי הקהילות מטעם השליטים המוסלמים.

כך למשל היה המקרה של שמואל הלוי ("הנגיד"), שדרך כוכבו במאה ה-11 והפך מסוחר תבלינים זעיר בטאיפת גרנדה לגובה מיסים של החצר ולבסוף לווזיר הראשי של האמירות. הוא היה משרת נאמן לשושלת עריצה מצפון אפריקה שהשתלטה על גרנדה, והשליטים העניקו לו את הסמכות להפוך לרב, פוסק, שופט ומנהיג הקהילות היהודיות באנדלוסיה. והוא בהחלט רדה בקהילות היהודים.

Elon (2002: Ch. 3) 29

30 איבינסקי (1977).

המשכו של "תור הזהב" של הפלוטוקרטיה היה כנראה במאה ה-12 במצרים המוסלמית, שם דרך כוכבו של משרת אחר. השליט צלח א-דין העניק לרופא החצר משה בן עובדיה ("רמב"ם") את הזיכיון להפוך ל"ראיס" ("נגיד") של יהודי מצרים.³¹

אולי צלח א-דין היה "סובלני", ויתכן שהמשטרים האיסלאמיים הצטיינו ב"פלורליזם תרבותי", אבל המשמעות הייתה בדרך כלל סובלנות של השליט לעריצות הגוברת של הרבנים כלפי היהודים.³² מסובלנות זאת שאב הראיס בן עובדיה את סמכותו לצוות על בתי הדין הרבניים במצרים לתפוס את כל היהודים שנשאו לרוע מזלם את השם "כוהן" והעזו להינשא ל"זונות או גרושות", או גרוע מכך, לנוכריות – ולהלקותם עד שיסכימו לגרש אותן (אצל הרבנים רק הגבר יכול להתגרש, כלומר לגרש. רצון האישה אינו נחשב).

כאשר תם "תור הזהב" המוסלמי של הפלוטוקרטיה הרבנית, הם חיפשו נתיבי זהב חלופיים. חלקם פנה צפונה לקסטיליה הנוצרית שם הם שימשו כבנקאים, גובי מיסים ופקידים בחצר המלוכה. נגידי הקהילות היהודיות קיבלו סמכויות נרחבות שכללו את הזכות להוצאה להורג. החל מן המאה ה-11, החלו הרבנים בקסטיליה לרדוף באכזריות את חברי הכנסייה הקראית המתחרה, שבעבר הייתה קהילה משגשגת. הקראים הולקו למוות אם התעקשו וסירבו להמיר את פולחנם לרבני תקני. עונש נפוץ שהנהיגו הרבנים היה קטימת אפן של נשים יהודיות סוררות שחיו עם לא יהודים (יהוה ירחם עלינו). הסברים של הרבנים היה: "בדרך זו האישה תאבד את יופייה ומאהבה הלא יהודי ימאס בה" (שחק, 2011: 94). יהודים שהיה בהם העז והחוצפה לתקוף דיין רבני נענשו בכריתת ידיהם. נואפים נשפטו למאסר, לאחר שאולצו לרוץ בין שתי שורות של מלקים לאורך רחובות הרובע היהודי. בוויכוחים דתיים, העונש למי שהוחלט כי הוא כופר היה כריתת הלשון (מה שמכנים הרבנים "בדרכי נועם").

במאה ה-14 העניק אנריקה השני מלך קסטיליה וליאון לראשי הקהילות היהודיות את הזכות להקים אינקוויזיציה לחקירת היהודים שהתרשלו בקיום הפולחן הרבני כהלכה. מדובר היה באינטרס משותף של הפלוטוקרטיה הרבנית ופקידי המלוכה, משום שהם עסקו בחלוקה הדדית של השלל. בארכיונים של מלכות קסטיליה וארגון נשמרו הוראות לפקידי הרשויות הנוצריות לשתף פעולה עם הרבנים באכיפת פולחן השבת על היהודים. אמנם רק 10% מן הקנסות שהטילו בתי הדין הרבניים על היהודים הכופרים הועברו לידיהם של הרבנים, ואילו

31 הקריירות של שמואל "הנגיד" ומשה "הראיס" אינן מעידות על סובלנות ופתיחות של השליטים המוסלמיים. מאז השושלות הראשונות של הח'ליפים ועד למאות האחרונות של הסולטנים העות'מאניים, השליטים העדיפו קצינים, פקידים ואנשי תרבות זרים ולא מוסלמים, בהיותם פחות מסוכנים ויותר נאמנים. יחד עם זאת, שכבת האינטליגנציה של רופאים, מדענים, חשבונאים ומשוררים נדדה ללא הרף בהתאם להתפוכות החצר ולגחמות השליטים. הרבה מחבריה גלו או איבדו ראשם. אחד הידועים היה ההיסטוריון אבן ח'לדון שנמלט משליטי גרנדה ונדד בין שליטי צפון אפריקה לשליטי מצרים וסוריה עד שהתיישב באלג'יריה לכתוב את חיבורו הידוע. גם משה בן עובדיה נמלט בעור שיניו מאנדלוסיה מזעם השושלת המוסלמית הברברית, אל מוואחידון. הוא אף נאלץ לזמן מה להתאסלם (מכאן שמו "בן-מימון"), ומצא מפלט לאחר נדודים בצפון אפריקה ולבסוף בחצר הסולטנים במצרים שם כתב את חיבוריו.

32 שחק (2011: 90-93).

הרוב עבר לשלטונות הארמון, אך בכל זאת, בעסקים אין לזלזל בקטנות. והעיקר, האימה שהוטלה על הנתינים נותרה בעינה.

מאה שנה לאחר מכן נסתיים "תור הזהב" של הפלוטוקרטיה הרבנית בקסטיליה, כי עתה האינקוויזיציה הקתולית-מלוכנית הופנתה כנגדם. מרד ההמונים המרוששים שתיעבו את הפלוטוקרטיות בכלל רחבי אירופה, הביא את המלוכה להחלטה פופוליסטית לגירוש המוני של היהודים מספרד. רוב היהודים המגורשים עברו מסע תלאות שלרוב הסתיים במוות, בעבדות, בייאוש ובהמרת הכנסייה ("אנוסים" בלשון הרבנים), אולם הפלוטוקרטיה מצאה נתיב זהב חדש בחצרות הסולטנים של האימפריה העות'מנית.

השליטים ממשפחת עות'מן, כמו השליטים הביזנטיים, הפרסיים והערביים לפניהם, העדיפו חיילים ואנשי חצר זרים. לכן עבדים ממוצא זר גויסו לתפקיד חיילי הארמון המופקדים על ביטחון משפחת הסולטן, כנגד המון הנתינים התורכיים שהודרו מארגוני הממשל. כך גם הועדפו משכילים ועשירים יהודים למילוי משרות הניהול, גביית המיסים וזיכיונות המסחר באימפריה. שגשוגם הזמני של היהודים העשירים באימפריה העות'מנית נבע בעיקר מחוסר היעילות ומהשחיתות של הארמון, מהדרת הנתינים המקומיים ממוסדות הממשל המדיני ומהשלטת הבערות בקרבם.

במשך מאות שנים הצליחו הסולטנים לבלום את כניסת הדפוס בערבית למזרח התיכון (באופן מעשי, נכנסה הדפסת ספרים עיוניים בערבית רק בסוף המאה ה-19).³³ בכך הם לא נבדלו מהרבנים שדאגו לבלימת הידע ולהשלטת הבערות בקהילות שבהן רדו. זאת הייתה הדרך העיקרית לשמירה על זיכיונם מטעם השלטונות המלוכניים והנסיכיים לשליטה בנתיניהם היהודיים.

ה. הכנסייה הרבנית: השלטת הבערות

אפילו במערב אירופה, עד לעידן המהפכה הצרפתית, הצליחה הכנסייה הרבנית לאסור על היהודים ללמוד או לקרוא ספרים "לא יהודיים" (הכוונה לספרי עיון או ספרות חילונית). בגרמניה נאסר על היהודים ללמוד לקרוא ולכתוב בגרמנית שמא יתחכמו ויקראו בסתר ספרי פריצות מדעיים ופילוסופיים, או לא עלינו, ספרות יפה. לעומת זאת ליהודים היה מותר לכתוב מכתבים בגרמנית רק באותיות עבריות. העונש לעבריינים היה יכול להיות חרם קהילתי או מלקות.

בספר הראשון בגיאוגרפיה שנכתב בעברית ויצא ברוסיה ב-1803, מתלונן המחבר שהרבנים המרכזיים בקהילות מכחישים את קיומה של יבשת אמריקה ופוטרים את העניין כ"בלתי אפשרי". יש להניח שכמו עמיתיהם בוותיקן הם אף לא הכירו בכדוריותה של הארץ, שלא לדבר על כך שהארץ הכדורית סובבת סביב צירה ואף (שזמו שמיים) נעה סביב השמש יחד עם הלבנה במשך שנה, וגרוע מכך, שמערכת השמש כולה על כוכבי הלכת שלה נעה במחזוריות בתוך גלקטיית שביל החלב. במאתיים השנים שעברו מאז נראה שהם לא שינו את

33 איילון (2018).

שיטותיהם המדעיות, אולם לנוכח זרימת הכספים וטיסותיהם התכופות, הם כנראה כבר מכירים לכאורה בקיומה של אמריקה (דה פקטו).

כמו הכנסיות המתחרות, גם הכנסייה הרבנית אוהבת להעלות על המוקד ספרי כפירה של "מינים", "עכו"ם" ו"אפיקורסים", אבל בעיקר יש לכוהני "עם הספר" חיבה לשרוף עותקים של ספר "הברית החדשה". מסורת מצוות שריפת הספרים מתחילה בקרב מלומדים אינטלקטואלים מן התלמוד,³⁴ ממשיכה אצל פילוסופים יודעי כל בנוסח הרמב"ם,³⁵ ומסתיימת ברבנים גאוניים הרובצים בטח בהתנחלויות המסובסדות על ידי הממשלים בממלכת ישראל.³⁶ בסופו של דבר העטרה הוחזרה ליושנה, וב-1980 נשרפו מאות עותקים של "הברית החדשה" בטקס פומבי בירושלים שהתנהל על ידי "יד לאחים", ארגון המסובסד על ידי ממשלות ישראל. ב"פריפריה" הרגישו מקופחים ומשום כך ב-2008 סגן ראש עיריית אור-יהודה אסף את תלמידי בית הספר מהעיר ויחד העלו באש את כתבי "הברית החדשה" שנאספו בכיכר העיר.

מנגד, ללא שום קשר, לומדים התלמידים בבתי ספר בישראל על האספסוף שהתקבץ בערי אירופה להעלות על המוקד ספרים רבניים מאז המאה ה-12, וכן על ההמון שנאסף בערי גרמניה לשרוף בכיכרות העיר כל ספר בעל סממן יהודי בימי שלוט הרייך השלישי.

על רקע השלטת הבערות אין להתפלא כי בתור הזהב הרבני של האלף השני לספירה, בקהילות היהודיות במזרח התיכון ובאירופה שלטה תרבות של שדים, רוחות, כשפים, שטנים, קמעות, צדיקים, מגידים, עושי ניסים, עלייה-לרגל לקברי קדושים וכן כמה משיחים. מעל לכל התבלט ענף "הקבלה", אשר שיווה לכל עסקי השדים והכשפים חזות פילוסופית-מדענית.

התברר שהיקום הקבלי איבד את שווי משקלו בגלל תחבולות השטן שהצליח להפריד בין יהוה לבין השכינה (מין גלגול של האלה ענת, שהייתה כנראה בת זוגו של יהוה באלף הראשון לפנה"ס).³⁷

משום כך הגיחו היהודים בדיוק בזמן כדי ליצור "תיקון" ולאחות את השבר. זה כבר קרה בסיפור על הר סיני כאשר יהוה שהתגלגל בדמות משה התאחד לרגע עם השכינה. אלא כרגיל, מעשה שטן, בני ישראל "חטאו", הפעם זה היה "עגל הזהב", ושוב הלך "האיחוד" ונשבר שווי המשקל. שוב היה צורך בתיקון יסודי ובחזרה בתשובה עמוקה כדי להחזיר למקומם את רסיסי השברים שהתפזרו למען הביא "גאולה".

תולדות היהודים אם כן, הם עמל מפרך למען איחוי הפירוד בין יהוה ובת זוגו הממאנים להזדווג. אמנם הפלישה של "בני ישראל" לכנען והשמדת הכנענים ויושבי הארץ קירבו במקצת את "הגאולה", כלומר את השכינה אל יהוה, אולם מנגד, חטאי "בני ישראל" שנאשמו בפריצות וזניה אחר אלים מתחרים הביאו עליהם בצדק את "חורבן הבית" ו"הגלות". כל אלה הם סימנים בדוקים המעידים על פירוק הזיווג. ירושלים חרבה, השכינה נופלת לשליטת השטן ואילו יהוה מזדווג בלידת ברירה עם יצורות שטניות.

34 תלמוד בבלי, מסכת שבת, קט"ז, א'.

35 רמב"ם, משנה תורה, הלכות עבודה-זרה וחוקות הגויים ג', הלכה 1.

36 אביגדור שילה, רבני הישיבה הגבוהה אור-עציון, "שריפת הברית החדשה", 13.10.2005.

37 בן נון (2017: פרקים 1-2).

מה לעשות? לשם כך הומצא נוהל תיקון, שנכתב בחשאי על ידי "מקובלים" בספרים המשתייכים לענף "הקבלה". על פי נוהל תיקון, על היהודים כולם להשתתף בפרויקט שיקום האיחוד האלוהי. היהודי חייב לממש את הפולחן של הכנסייה הרבנית במלואו. להתפלל מדי יום את התפילות הרבניות, "לשמור שבת", "לשמור כשרות", להראות ליהוה כי הוא רדוף אשמה כל חייו.

רוב המאמינים מלמלים תפילות מבלי להבין את משמעות הארמית הרבנית המשובשת. אחד הפסוקים בפולחן שהיהודי חייב לדקלם בכל תפילות היום הוא: "לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה... בייחודא שלים בשם כל ישראל". תרגום: "למען הזדווגות בין יהוה לשכינה... שיזכו להזדווגות מלאה בשם כל עם ישראל".³⁸

סביר להניח שהיהודי המאמין אינו מודע לעיסוקו המתמיד בפולחן כחול. כן על היהודי לעסוק בהונאה מתמדת של השטן ומרעיו, המפריעים ללא הרף לקירוב השכינה. למשל, על היהודי למלל בסוף תפילת הבוקר פסוקים בארמית. זה אמור לבלבל את המלאכים השומרים על השערים שדרכם נכנסות התפילות, משום שהם יודעים רק עברית, ובכך לסייע לתפילות הצדיקים לחדור פנימה לרקיע האלוהי. באופן דומה על היהודי לרחוץ ידיו לפני ואחרי ארוחה תוך אמירת ברכה מיוחדת. פעם אחת הוא מתפלל ליהוה ומקדם את הייחוד הקדוש ובאחרת הוא מערים על השטן, שאוהב תפילות רבניות ושוכח לרגע להציק לשכינה. חשוב להזכיר ליהודי הכשר כי אינו יכול להטיל מימיו כך סתם להנאתו בשדה הפתוח, כי חלילה לו להפנות את אברו צפונה, שם שוכן "הסטרא אחרא".

ב-1712 יצא ספר בשם *שכט המוסר* שזכה לפופולריות רבה בקרב יהודי מזרח אירופה והמזרח התיכון עד היום. הספר ממליץ על הנוהל שהתקיים אז בקהילות היהודיות, לפיו אישה יהודייה השבה לביתה מהטבילה החודשית במקווה לקראת קיום מצוות ההזדווגות, חייבת להיזהר מפגוש בדרכה אחת מדמויות השטן, המופיע בצורת חזיר, כלב, חמור או נוכרי. אם חלילה פגשה אחד מיצורים אלה, עליה לשוב מיד על עקבותיה ולטבול שוב במקווה.³⁹

לאחר שהפרויקט הציוני הראה הצלחה מסוימת בארגון הקולוניזציה הצבאית בפלסטינה, גידלה הכנסייה הרבנית ענף חדש והתווספה לנוהל "התיקון" גם "מצוות יישוב הארץ", שנשלפה בדוחק ובעזרת פלפולים משולי הארכיון.⁴⁰ הענף כולל השתלטות איטית על זרועות הממשל הציוני, דחיקתם וגירושם של הפלסטינים וכלל יושבי הארץ הקדומים ולבסוף, השלטה שיטתית של פולחן הכנסייה הרבנית על מדינת ישראל. כל המהומה של העסקנים הפוליטיים החילוניים מכל סוג, קצרי הטווח והחמדנים, הינה רק מסך עשן. למעשה, העסקנים הללו משמשים מכשירים בידי יהוה ועסקניו. למען הסר ספק, כל המרקה הזאת נעשית מתוך כוונה ארוכת טווח לפתות את השכינה שתואיל לעלות על משכבו של יהוה, ומתוך דאגה

38 הסבר מלא בליווי מקורות שחק (2011: 54-57).

39 שחק (שם: 56, הערה 1).

40 באופן עקרוני, לו הייתה קיימת הלכה כזאת, הרי שכל כוהני הכנסייה הרבנית הפרו אותה באופן שיטתי. יתר על כן, הקונצנוס הרבני באלף השני לספירה הנוצרית היה שאין להתערב במעשי יהוה, עד "שיחפץ".

שההזדווגות בין בני הזוג הקשיש תהייה מושלמת. רק אז, עם בוא האורגזמה, כנראה, תבוא "הגאולה" ל"עם ישראל" כלומר ליקום כולו.⁴¹ כאן מגיעים לצד אפל נוסף בשליטת הרבנים בנתיניהם. במקביל לשמירה על הבערות, הרבנים מקפידים לטעת בקרב המאמינים שנאה לגזעים הלא יהודיים ("הגויים").

1. הכנסייה הרבנית ופולחן תורת הגזע

כל שלוש הכנסיות של אל עליון יחיד עוסקות בהסתה מתמדת נגד הכנסיות המתחרות. הן מצוות על המאמינים, ישירות ובמסווה, באיומים ובפיתויים, לשנוא ולעתים אף להשמיד את מאמיני הכנסיות המתחרות ("הכופרים"). אבל בעוד שהכנסיות הנוצריות והאיסלמיות (לפחות הזרמים המרכזיים בהן) היו חלק בלתי נפרד מן המשטרים באירופה ובמזרח, הכנסייה הרבנית הייתה בדרך כלל בעמדת נחיתות בהיררכיית הכוחות הפיאודלית. היא שימשה במקרה הטוב בכמה תקופות שנחשבות ל"תור זהב" בנסיכויות בספרד, במצרים ובפולין, מין קבלנית משנה לאכיפת הסדר ולגביית מיסים למען השליטים. מכאן הזהירות הרבה שנקטו הרבנים בבואם להסית נגד מתחריהם.

הרבנים הירבו לכתוב גידופים וקללות על "עמלקים", "עמונים", "אדומים", "שומרונים", "כותים" "עכורים", או סתם "מינים". אלא שלמן המאה ה-11 החלו כתיבתם לעבור ביקורת בידי מומרים "משומדים", ומאז המאה ה-13 הם נאלצו בפקודת הצנזורים הנוצריים למחוק או לשנות את המעשיות, הקטעים והכינויים המבזים את הנוכרים. הצנזורה המלכותית-כנסייתית התנכלה במיוחד לקטעים המגדפים את ישו ואבות הכנסייה הנוצרית.

אמנם לעתים היה מספיק בשוחד כדי למנוע צנזורה, כמו שאירע עם ספרו של משה בן עובדיה *משנה תורה*, המלא בגידופים, ניבולי פה ואמירות פוגעניות נגד הנוכרים ובעיקר נגד ישו (שאחרי שמו תמיד מופיע הביטוי "יימח שמו וזכרו"). הספר פורסם דווקא ללא השמטות ברומא בירת הנצרות ב-1480, אבל זאת רק משום שהאפיפיור סיקסטוס הרביעי נזקק תדיר לכסף.

אולם מאז המאה ה-16, ובעיקר מאז ירידת המשטר הפיאודלי ועליית כוחם של הארגונים המדיניים המרכזיים, כל ספרי הכנסייה הרבנית היו תחת ביקורת קפדנית ולא עזרו השוחד ועסקי "המתן בסתר" הרבניים.

לפיכך, הרבנים החלו להיזהר ועברו להשתמש ברמזים, בקריצות, בהטעיות, בקודים מתעתעים, ובשאר הדרכים העקמומיות שהם מצטיינים בהן.

אין כאן משהו ייחודי: כל שלוש הכנסיות השתמשו לעתים קרובות במה שמכנים בערבית "תאקיה" (تقية). זה מלאי נהלים להטעיה והתחזות נגד מתחרים עוינים השולטים בארגונים המדיניים. ה"תאקיה" שימשה ביעילות את כנסיות המיעוטים במזרח התיכון – שיעים, עלוויים, יזידים, דרוזים, קופטים, ואף הרבנים מצטיינים בכך.

41 ספר התניא, חלק א', פרק ל"ו.

אולם אפילו התאקיה הרבנית לא תמיד מצליחה להסתיר את ההטפה השיטתית לשנאת הזרים והחילונים המבצבצת מתוך כתביה.

הסיבה הראשונה לכך היא, כי קיים קושי להסוות את ההכרזה המהדהדת בכל כתיב הכנסייה הרבנית, לפיה הגזע היהודי הוא גזע עליון. זאת אינה קביעה ביולוגית או גנטית, שהרי אלו מדעים לא נחשבים אשר המציאו החילונים. זאת עובדה אלוהית.

כמו כל הגזעים העליונים, היהודים הם גזע אדונים. משמע, הם גזע שזקוק לגזעים נחותים שישרתוהו. משום כך המחבר האנונימי בן המאה ה-14 מברצלונה, שזוכה אף במאה ה-21 להצלחה מרובה, יכול לכתוב ללא שמץ ספק: "משורשי המצווה, לפי שעם ישראל הם מבחר המין האנושי ונבראו להכיר בוראם ולעבוד לפניו וראויים להיות להם עבדים לשמש אותם. ואם אין להם עבדים מן האומות... לא יוכלו להשתדל בעבודתו ברוך הוא..." (ספר החינוך, שמ"ז, פרק "מצוות עבודה בעבד כנעני לעולם").

שוב אנו נתקלים בפולחן "עקומת התמורה". הפעם התירוץ הוא, שאם לא יהיו ל"עם ישראל" עמים עבדים נוכריים שישרתוהו, הוא חלילה לא יוכל לנצל את מלוא משאביו כדי לעבוד ביעילות את יהוה.

במאה ה-21 התירוצים לא משתנים. בהרצאה של אחד הפילוסופים המסובסדים מופיע הקטע הבא: "האמת השלמה היא, שכל הנבראים במציאות כולה – בעלי חיים, בני האדם, ישראל, ואפילו המלאכים – נבראו מתוך ולמען קיום הרצון האלוהי... כולנו משרתים את ה', כל נברא לפי דרגתו הרוחנית ותפקידו המתאים בבריאה... עבור תכלית זו יצר הבורא נבראים רבים בצורת ממלכה: בני ישראל הם בבחינת בני המלך והשרים היושבים בתוך הארמון, בעוד אומות העולם הם כאזרחיה של הממלכה המסייעים אותה מבחוץ. המלך הוא כמובן העיקר, והתכלית היא עבודתו... תפקידם של הגויים הוא לעבוד את ה' בהתאם לדרגתם הרוחנית ועל זאת יקבלו שכר... בני ישראל יקבלו את התפקיד החשוב ביותר בבריאה, שהוא עסק התורה, לכן שכרם גבוה מכל הנבראים בעולם הבא" (בלאס, 2000, בתשובה לשאלה הרטורית: "האם הגויים נבראו כדי לשרת את ישראל?").

קיבלנו טיעון מופלא בנוסח רמב"ם (שהיה כידוע לכל "פילוסוף אריסטוטלי") על "התכלית" של היררכיית הגזעים. יש להניח שזה תירוצם של הרבנים כבואם לסחוט מ"הגויים" (גזע החילונים) "פטורים", "היתרים", תקציבים, מעקפים, איסורי בקרה, משרות טפיליות, סובסידיות והעברות לארגונים ולפרטים. בסופו של דבר, גזע החילונים הם עבדי גזע האדונים רבני יהוה.

רמב"ם עצמו הואיל לדון בבעיה פילוסופית זאת: מאחר שברור כי קיימת היררכיה בין גזעית, כיצד ניתן להביא סוגים שונים של יצורים נחותים לטפס במעלה ההיררכיה?

וכך, בספרו *מורה נבוכים* הנחשב בעיני הרבנים ל"פילוסופיה", הוא כותב: "[כל אותם יצורים] אשר הם מחוץ למדינה, שאין להם אמונת דת, כגון נידחי התורכים המשוטטים בצפון והכושים הנחותים בדרום, והדומים להם מאלה שאצלנו באקלימים הללו, ודין אלו כדין בעלי חיים שאינם הוגים, ואינם נחשבים אצלי במדרגת אדם, ודרגתם היא מן הנמצאות למטה מדרגת

האדם ולמעלה מדרגת הקוף, מאחר שכבר הגיע להם תמונת האדם ותארו והכרה יותר מהכרת הקוף... " (מורה נבוכים, ספר שלישי, פרק נ"א).⁴²

העליונות הגזעית מתבטאת גם בהזדווגות בין יהודים לנוכרים, שאסורה בכל התירוצים האפשריים.⁴³ יש כמובן הבדלים בין המינים: אם אישה יהודייה נשואה נתפסת מזדווגת עם גבר שאינו בעלה (כלומר שאינה קניינו הרשום), ואין זה חשוב אם הגבר יהודי או נוכרי – דינה מוות ללא פלפולים. לעומת זאת אם מדובר בנתין עבד יהוה זכר המזדווג עם אישה נוכרייה – הדבר אמנם אסור, אך אין מדובר בעונש חמור, לכל היותר מנת מלקות. אין זה משנה מה מעמדה האישי של הנוכרייה. גם אם היא נשואה, אין כאן פגיעה בקניין, משום שנישואים של נוכרים אינם נחשבים.⁴⁴

מנגד, נוכרי המזדווג עם יהודייה – דינו מוות ללא פלפולים מיותרים. אבל אם זכר יהודי הזדווג עם נוכרייה, ואף אם אנס אותה – האישה אשמה ויש להוציאה להורג. לא את האנס היהודי.

לרבנים ברור כי הגברת החטיאה או פיתתה את עבד יהוה הקדוש. וגם אם מדובר בתינוקת בת שלוש ויום – הרי ממילא היהודי שיגל יצור בהמי, ורק משום כך מגיע לו אולי עונש כלשהו.⁴⁵

במצב אוטופי גאולתי, כאשר השכינה נענית לשידולי המקובלים והצדיקים ומזדווגת סוף סוף עם יהוה התשוש, והחרדים מתגייסים בהמוניהם לצבא יהוה, ואפילו מצליחים להחריב את העולם, רק אז מותר ליהודי, אם אינו מצליח להתאפק, לאנוס נוכרייה, שבוית מלחמה, שנאמר:

"וכן בועל אישה בגיותה אם תקפו יצרו... שנאמר 'וראית בשביה אשת יפת תואר', ואסור לבעול אותה ביאה שנייה עד שישאנה..." (רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלחמה, ח', ב'). "אין אשת יפת תואר מותרת אלא בשעת השבייה, שנאמר: 'וראית בשבייה' בין בתולה, בין בעולה, בין אשת איש [שהרי ממילא] אין אישות לעכו"ם... [ואף על פי כן] שלא יבעול שתיים [שנאמר] 'ולקחת לך לאישה' [כלומר] שלא יבעול אחת ויניח לאביו או לאחיו... [אלא] יכניסה למקום ואחר כך יבעול" (הנ"ל, שם, ג').

42 שחק (2011: 38) כותב שקטע זה, על השחורים "הכושים" שהם קצת מעל לדרגת הקוף, הועלם בגרסאות התרגום האמריקאיות של *מורה נבוכים*, שהרי לא יתכן ש"הפילוסוף" החשוב ביותר של הכנסייה הרבנית הוא בעצם מורם של הרבנים הנבוכים העוסקים בלהט בזכויות האדם ומוחים נגד אפליית השחורים בארה"ב.

43 רמב"ם, משנה תורה, קדושה, הלכות איסורי ביאה, 12, 5-1.

44 סנהדרין, פ"ב, א'.

45 "...אבל ישראל הבא על הכותית [קוד מצונזר לנוכריות] בין קטנה בת שלש שנים ויום אחד, בין גדולה, בין פנויה, בין אשת איש, ואפילו היה קטן בן ט' שנים ויום אחד, כיון שבא על הכותית בודדן – הרי זו נהרגת מפני שבא לישראל תקלה על ידיה כבהמה" (רמב"ם, איסורי ביאה, י"ב, 10).

יחד עם זאת, אין הנחות גם לנאנסות יפות תואר: אם אף לאחר 12 חודש הן מתמידות בפולחן ומסרבות להמרה לכנסייה הרבנית – "הורגין אותה". כה ציווה הפילוסוף בן מימון (שם, ט').

בעניין השימוש בשבויות כופרות, כשפחות מין ופילגשים, הרמב"ם כמו הרבנים וכוהני יהוה לפניו שרויים בחברה הטובה של מוחמד וכנסייתו.⁴⁶

הסיבה השנייה לחוסר ההצלחה של הרבנים להסתיר את ההטפה לשנאת הזרים והחילונים היא, שקיים קושי בהסוואת מלאי כה גדול של ביטויי השטנה והגידופים כלפי הנוכרים שמצויים בכלל הכתבים הרבניים. אלה כוללים גם ביטויי זלזול ובוז כלפי פולחנים נוכריים וכנגד אמונות נוכריות. התלמוד מלא בסיפורים משפילים על ישו, מייסד הכנסייה הנוצרית. בין השאר הוא נידון לפי הבטחות הרבנים, להתגורר לנצח בגיהנום שקוע בדוד רותח של צואה.⁴⁷ שהרי, מהו השם ישו אם לא קיצור של "יימח שמו וזכרו"?

בכתבי הרבנים של תחילת האלף השני, הנוכרים הם יצורים שטניים, לעתים הם מושווים לכלבים כמו בכרזות בכניסה לרובע האסור בשנחאי.⁴⁸ לעתים הם ידועים כמעדיפים משכב עם בהמה.⁴⁹

ויכוח ער התנהל בשאלה אם הנוכרי טמא כבר ביום הולדתו או שאולי קצת מאוחר יותר.⁵⁰ במשך שנים היה צורך להסוות בצורות שונות את המצווה שיש לקלל את אימהותיהם של המתים כאשר יהודי כשר עובר ליד בית קברות נוכרי.⁵¹ אבל "תור הזהב" הרבני בישראל שלאחר 1948, הוחזרה העטרה, ובמהדורות החדשות של כתבי הרבנים ניתן לקלל ללא בלמים.⁵² בכל מה שקשור בקללות ובגידופים כנגד גזעים נחותים המשועבדים לעם האדונים, אין עולה על רמב"ם הפילוסוף (ושוב יש להזכיר שקם לו מתחרה מאוחר, לפחות בענף הגידופים, הפילוסוף עובדיה יוסף).

46 בעתות מלחמה במזרח התיכון, רבני הזרם המתנחלי בישראל נוהגים לשנן לתלמידיהם היתר זה. כך לדוגמה, פילוסוף רבני בשם אייל קרים ענה בעברית הרבנית-ציונית, לשאלה האם מותר לחייל ישראלי לאנוס נשים: "[אנוס] הותר במלחמה. מתוך התחשבות בקשיי הלוחמים, התירה התורה לפרט לספק את היצר הרע בתנאים שהתירה, למען הצלחת הכלל". כאשר לשבויי מלחמה המלומד טען: "אין לנהוג במחבלים כבני אדם, שהרי הם חיות" (קובוביץ', 2024). בשנת 2024, בעת המלחמה בעזה, הרב המלומד קרים היה הרב הצבאי הראשי בצה"ל, בדרגת בריגדיר גנרל (תת-אלוף).

47 בבלי, גיטין, נ"ז, א.

48 בבלי, ביצה, כ"א, ב'.

49 בבלי, עבודה זרה, כ"ב, א-ב.

50 "...ורב אסי שאל דבר זה [על הטומאה] אצל רב יוחנן, ורב יוחנן אצל רב ינאי אצל רב נתן בן עמרם, ורב נתן בן עמרם אצל רבי [ובסוף השושלת המפוארת, אשר שברה את ראשה בשאלה: תינוק גוי, מאמתי מטמא בויבה? והתשובה המבריקה מפי הרבי החכם] אמר לי: בן יומו. וכשבאתי אצל רב חייא, אמר לי: בן תשע שנים ויום אחד" (בבלי, עבודה זרה, ל"ו, ב').

51 בבלי, ברכות, נ"ח, ב.

52 בירושלים של המאה ה-21 כבר יורקים ישירות על כוהני דת נוצרים או על סתם זרים שעונדים צלב.

לעומת זאת רמב"ם כותב, כי כל מי שיעז לגדף את יהוה או "לעבוד כוכבים", שזה נחשב בעיניו כ"מחרף ומגדף את [יהוה] השם הנכבד והנורא" – גורלו נחרץ. רמב"ם פוסק לו מוות בסקילה, ולעתים בתלייה.⁵³

לרמב"ם ולרבנים היה כנראה מין דיבוק ל"עובדי כוכבים", "כופרים", "אפיקורסים" (מיני כינויים לחילונים), כי בדומה לכנסייה האיסלמית ולכנסייה הנוצרית, הם לא הפסיקו לצוות על השמדתם בדרכים שונות.⁵⁴

יתכן שהסיבה לכך שרמב"ם נחשב לפילוסוף היא שלעתים הוא ניסה לתרץ "בהיגיון" את הכרזות והציוויים הגזעניים שכתבו מרעיו הרבנים המתלהמים. ולכן, בעניין מצוות הריגת "הכופרים" (החילונים) הוא ידע את גבולות האפשרויות שמעניק הכוח, ולא מיהר לשלוח את הנתינים עבדי יהוה למשימות התאבדות: "האפיקורסים והם עובדי עבודה זרה... [ועוד אחרים] שכופרין בתורה ובנבואה היה מצווה להרגן. אם יש בידו להרגן בסייף בפרהסיא – הורג. ואם לאו – היה בא עליהן בעלילות עד שישבב הריגתן. [למשל] כיצד ראה אחד מהן שנפל לבאר והסולם בבאר היה מסלקו... וכיוצא בדברים אלו" (רמב"ם, משנה תורה, ספר נזקים, הלכות רוצח, פרק ד', י').

כנראה ערמומיות חרדית של עבריינים נחשבת אצל הרבנים לפילוסופיה. מכל מקום, מוטב להרוג "עובדי כוכבים" בעקיפין, מאשר לרצחם ישירות: "...אין מסבבין להן המיתה ואסור להצילן אם נטו למות" (שם, י"א). "ואסור לרחם עליהם... לפיכך אם ראה מהם אובד או טובע בנהר לא יעלנו, [ואם] ראהו נטוי למות – לא יצילנו... אבל לדחפו לבור וכיוצא בזה – אסור (הנ"ל, ספר המדע, עבודה זרה, י', 1).⁵⁵

לעומת זאת, את החילונים – חייבים להשמיד. זהו. כאן בן עובדיה הראיס מטעם הסולטן, מבין היטב את הסכנה לאינטרסים של מעמדו, שטמונה בהפצת ההשכלה העיונית והחקירה המדעית. הנתינים בקהילות היהודיות ייצאו חלילה משליטתה של הפלוטוקרטיה הרבנית בחסות השליטים.

"האפיקורסין והמינים, מצוה לאבדן ביד [ישירות] ולהורידן עד באר שחת מפני שהן מצירין לישראל ומסירין את העם מאחורי ה'..." (הנ"ל, שם). כלומר, בניגוד למקרה של גוי שנפל לבור, כשמדובר ביהודי חילוני (או קראי, או רפורמי, או מומר ר"ל) – כאן מצווה עבד יהוה לסייע לו נמרצות ליפול לבור ולהותירו שם. ככתוב: "אבל המינין והמשומדים – מורידין [לבור] ולא מעלין [מורידים על החארות את המים]" (שם, ב').

אם נוכרי הורג יהודי, מבחינת הכנסייה הרבנית, הוא חייב מיתה. יתר על כן, די אם היכה אותו: "אמר רב חנינא: גוי שהיכה את ישראל חייב מיתה... [כי] הסוטר לועז של ישראל, כאילו סוטר לשכינה" (בבלי, סנהדרין, נ"ח, ב'). פגעתם באחד מהמשפחה שלנו? פגעתם בסנדק עצמו. זה כבר "העניין שלנו" (Cosa Nostra). לעומת זאת, אם יהודי פגע בנוכרי – כאן כבר

53 רמב"ם, ספר המדע, הלכות עבודה זרה וחוקות הגויים, ב', 6-9, ג', 1.

54 שולחן ערוך, יורה דעה, עבודה זרה, קנ"ח, ב'.

55 ניתן למצוא בתלמוד ובכתבי הרבנים עצות והמלצות לרוב כיצד לסייע לנוכרים למות מבלי להיות מעורבים כביכול. למשל, לא לעזור לנוכרי שנפל לבור ולהתעלם מבקשותיו לסיוע (תלמוד בבלי, עבודה זרה, כ"ו, א').

חלוקות הדעות. לכל היותר הוא יחשב כאשם בבתי המשפט הנוכריים, אולם לא בעיני הכנסייה הרבנית. מכל מקום, מוטב שהיהודי ימית את הנוכרי בעקיפין, ואז אין הוא אשם כלל.⁵⁶ באופן דומה, אין לרפא נוכרים, אלא אם כן הדבר עלול לגרום לסיכון חייו של הרופא היהודי או לעורר את זעם הנוכרים.⁵⁷

מסתבר שלא חייבים להרוג נוכרים, ניתן גם לחטוף אותם כדי למוכרם לעבדות. בתלמוד אין מטילים בכך ספק. הוויכוח המשווה שהתנהל שם בין משתתפים רבים היה רק בשאלה מי שייך לקטגוריית "בני ישראל" ולכן אין לחטפו, ומי נמצא בספק כגון "מי שחציו עבד וחציו בן חורין שאינו ישראלי", ולכן מותר לחטיפה ולמכירה לעבדות.⁵⁸

באופן דומה ניתן לשדוד נוכרים בתנאים מסוימים, ובעיקר להונות אותם. התלמוד מלא בוויכוחים על התנאים והנסיבות שבהם ניתן להונות נוכרי.⁵⁹ אפשר לעתים להתחכם באופן רבני כגון: "אבל טעותו, כגון להטעותו בחשבון, או להפקיע הלוואתו, מותר, ובלבד שלא יודע לו..." (שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות גניבה, ב', הערת הרמ"א).

עוד תרגיל, הפעם מתוצרת רמב"ם: "אבדת הגוי מותרת שנאמר (דברים, כ"ב, ג'): 'אבדת אחיך', [והמשמעות היא:] המחזירה הרי זה עובר עבירה, מפני שהוא מחזיק ידי רשעי עולם. ואם החזירה לקדש את השם [יהוה], כדי שיפארו את ישראל וידעו שהם בעלי אמונה, הרי זה משובח. ובמקום שיש חלול השם [יהוה] אבדתו אסורה, וחייב להחזירה" (רמב"ם, משנה תורה, נזקים, הלכות גזלה ואבדה, י"א, 3).⁶⁰

כל התרגילים אינם מכוונים נגד עצם הונאת הנוכרי, שהיא מצווה ברורה מאליה, אלא לבחינת האפשרויות העומדות בפני היהודי נוכח הסיכון שהנוכרי יתגלה כלא טיפש מספיק לפי דרישות התקן הרבני.⁶¹

ז. הכנסייה הרבנית והטקסים לסימון הנתינים

כל שלוש הכנסיות הסוגדות לעל עליון יחיד מנסות לבדל עצמן זו מזו באמצעות טקסים, פולחנים וצלמים המעידים על עליונותן ביחס לשאר היצורים האנושיים, ובעיקר ביחס לחילוניים.

56 אם נניח יהודי חש שהוא חייב להרוג נוכרי, מטעמי זהירות מוטב שיעשה זאת בסתר, בלי להיתפס. כמו בשירותי זנות לחרדים: "אם רואה שיצרו מתגבר עליו... [יתכבד] וילך למקום שאין מכירין אותו, וילבש שחורים ויתעטף שחורים ויעשה מה שלבו חפץ..." (בבלי, מועד קטן, י"ז, א). גם זה פתרון רבני מובהק. 57 "מכאן אתה למד שאסור לרפאות עכו"ם אפילו בשכר. ואם היה מתירא מהן או שהיה חושש משום איבה, מרפא בשכר. אבל בחנם אסור" (רמב"ם, משנה תורה, הלכות עבודה זרה, י', 2).

58 סנהדרין, פ"ו, א-ב.

59 למשל, שולחן ערוך, חושן משפט, רכ"ז, כ"ו; בבא מציעא, ק"א, א-ב; בבא קמא ק"ג, ב.

60 בסמוך הופיעו הלכות כגון: "טעות העכו"ם כאבדתו ומותרת" (הרמב"ם, שם, 4). או: "כגון שעשה העכו"ם חשבון וטעה. וצריך שיאמר לו ישראל ראה שעל חשבונך אני סומך ואיני יודע אלא מה שאתה אומר אני נותן לך כגון זה מותר. אבל אם לא אמר לו כן, אסור שמא יתכוין העכו"ם לבודקו ונמצא שם שמים מתחלל" (שם, 5).

61 שולחן ערוך, יורה דעה, קנ"ח, א-ב.

גם מבנים כמו כנסיות, מסגדים ובתי כנסת, הפזורים ברחבי העולם, מפיגנים עוצמה וייחוד. גם מלבושי הכוהנים על אבזריהם הפולחניים שהלכו והשתכללו במרוצת הדורות, מעידים על ייחוד מלא בחשיבות עצמית.

חלק מהשליטה במאמינים מתבטא גם במאה ה-21 בכפיית נוהגי לבוש שמסמנים אותם כשייכים לבעלותה של הכנסייה (כיסויי ראש, רעלות, גלימות ואביזרים מכל סוג, אורך וצבע אפשריים), וכמובן אבזרי פולחן ייחודיים (מזוזות, צלבים, חרוזים ותכשיטים).

אמצעי חשוב ביותר לשליטה בנתינים הוא סימנים באמצעות חריצת סימנים בגופם.

בכנסייה הרבנית מסמנים את עבדי יהוה באמצעות כריתת העור (העורלה) המכסה את אבר מינם של הזכרים. עושים זאת כבר בשבוע הראשון להולדתם מבלי לשאול את פיהם כמובן. כך מסמנים האדונים את קניינם.

לא יעזרו הפלפולים התלמודיים, התירוצים הרפואיים והנימוקים ההיגיוניים: עדרי היהודים מצויים בבעלות יהוה וכוהניו. אין אחיזה איתנה מזו, משום שעבדים המנסים לברוח מן העדר אינם יכולים למחוק את סימני העבדות שהוטבעו בהם. כך נהגו לסמן עבדים בתקופות ומקומות שונים בעולם, כולל במאה ה-19 בדרום ארה"ב. כך היו נוהגים באחוות מסוימות לסמן צמיתים, וכך סימנו בתקופה האליזבתנית עובדים נודדים שסירבו להיות מרותקים למקום עבודתם (ואכן בעיני ההיסטוריונים השמרנים הייתה זאת תקופת פריחה).⁶² הסיבה הרשמית, וזאת הסיבה היחידה לחיתוך בפין – מבוססת על סיפור אגדה מן העבר. לפי האגדה, יהוה ציווה על צ'יף אחד בשם אברהם, אשר עמד בראש מיליציה שסיפקה שירותי אבטחה וליויי שיירות מלכותיות-מסחריות בשולי מסופוטמיה, לכרות את עורלתו כהתחייבות לקיום החוזה ("הברית") בין יהוה לבין החמולה של אברהם, עם כל ההבטחות והאיומים שנספחו לחוזה. נראה שהחוזה נערך בחשאי ומבלי לשתף את שאר בני החמולה, משום שעיון באותיות הקטנות היה מוכיח להם שהחוזה הינו חד צדדי. לפי החוזה, הנתינים מתחייבים לשרת לנצח את יהוה, כלומר את כוהניו, ובתמורה מקבלים הבטחות מעורפלות, כמו בכל פוליסת ביטוח מתוחכמת, שיהוה יצמיח לצ'יף אברהם, אי פעם בעתיד, עושר רב וצאצאים רבים.⁶³

בעיקר מתברר שהחוזה של צ'יף אברהם מחייב לנצח את "עם ישראל" לקטום את פינו. יתר על כן, מתברר כי בהמשך, ככל שנחלשה אחיזתם של הרבנים ב"עם ישראל" כך העמיק החיתוך.

במאה השנייה לספירה ניסה הקיסר אדריאנוס לשוב למקורות התרבות ההלניסטית הפגנית, שהייתה סובלנית ורב תרבותית לנוכח שטף המיסטיקה והקנאות הדוגמטית שיובאה

62 באופן דומה ציוו האדונים משושלת המנצ'ו במאה ה-17 לספירה על הזכרים הסיניים לגלח את ראשם ולגדל צמה למען סמנים כנתינים נחותים. גזיות הצמה נחשבה למרד נגד הקיסר. אחד מסימני השליטה של הגבר הסיני מן השכבות העליונות, לפחות למן המאה ה-10 ועד המאה ה-20, היה כפות רגליהן השבורות והמעוקמות של נשותיו.

63 "זאת בריתי אשר תשמרו ביני וביניכם... המול לכם כל זכר ונמלתם את בשר עורלתכם והיה לאות ברית ביני וביניכם... והייתה בריתי בבשרכם לברית עולם. ועל זכר אשר לא ימול את בשר עורלתו [חילוני] – ונכרתה הנפש ההוא מעמיה: את בריתי הפר" (בראשית, י"ז, 10-14).

מן המזרח. אחד מהצווים שלו היה נגד פגיעה באברי המין של בני האדם. היה זה אחד מן הניסיונות האבודים שהנהיגו שליטים נאורים כמו יוליאנוס ו"כופרים" אחרים. אלא שאדריאנוס ויוליאנוס, עד כמה שהיו בקיאים בכתבי הפילוסופים הפגניים, לא הבינו שהם ניצבים בנהר שמימיו כבר שטפו מזמן כל חלקיק מהפוליס הדמוקרטית שהם עצמם לא חוו. אימפריות הנשענות על צבאות גדולים של חיילים זרים והמוני עבדים אינן יכולות לסמוך על תרבות נהנתנית רבת אלים שבה הנתינים אינם כבולים לדטרמיניזם אלוהי מטיל אימים.

ניתן בהחלט להבין את החלטתו של אדריאנוס להתנגד לנוהג הפראי שיובא מהמזרח. במאה השנייה לספירה, חיתוך באיבר המין ללא חיטוי, ללא מים זורמים מורתחים וללא תרבות היגיינית, היה עשוי לגרום לפגיעה קשה באיבר ובעצבי המין. כל זאת בנוסף לתמותה הגבוהה ממילא של תינוקות וילדות בעת הלידה ובחודשים הראשונים שלאחריה.

האיסור שהטיל אדריאנוס על הסירוס ועל הטלת כל סוגי מום באברי המין התקבל בפרץ זעם המזכיר את תגובות המון הקנאים ברוב האזורים העניים בעולם, כאשר מכריזים על "חילול קודש" (פגיעה במקדש, שריפת כתבי כנסייה, פרסומים לעגניים, רמיסת סמלי הכנסייה, ועוד מיני "חילולים").⁶⁴

וכך קרה שבעקבות המרד שפרץ, החיתוך הפך לנושא פוליטי מרכזי בהתנגדות לתרבות האימפריה הרומית. אם לפני המרד החיתוך באיבר נעשה רק בקצה העורלה (כלומר תחתון רק בעור שנמשך מעל לעטרה), לאחר המרד הפך החיתוך לקילוף מוחלט של העורלה.⁶⁵

מאז המאה ה-20 הכנסייה הרבנית בשיתוף עם הארגונים המדיניים, הצליחה להשליט את פולחן המילה על הנתינים הישראלים המוגדרים בתעודותיהם כ"יהודים". קטימת הפין הפכה לעסק משומן וממומן היטב, שמשתתפים בו בתי חולים, מרפאות, מרכזי בידור, בתי מלון,

64 חילול דומה קרה ב-1985 כאשר נעלם מן המדפים האל הישן 'קוקה קולה' שנתן טעם לחיי הנתינים האמריקאים ובמקומו הציבו כוהני המקדש אל מזויף ('קוקה קולה' משופר בחומרים כימיים חדישים). ההפגנות והמחאות נגד פירמת 'קוקה קולה' הלכו ותכפו. "הגברת מקסוול אמרה לכתבת שהיא עצמה גידלה שלושה דורות על 'קוקה קולה' ושהיא שותה אותו זה שישים שנה, אבל להיכנע למתחרים [פפסי]???" (אוליבר, 1987: 149). "עבור תושבי בירמינגהם הפרשה הייתה המשך של מלחמת האזרחים. 'קוקה קולה' חברה דרומית נראתה להם כמי שמניחה את נשקה ונכנעת ליריב ינקי" (שם). "הם שינו את 'קוקה קולה' שלי, [מקונן אחד הקשישים] נשאיתי נאמן להם בשלוש מלחמות ושתי סופות אבק, אבל זה כבר יותר מידי" (שם: 151). "אדוני הנכבד [כתב אחד הצרכנים לנשיא החברה] לשנות את קוקה קולה זה כאילו שאלוהים יהפוך את הדשא לסגול... אני לא חושב שהייתי מתרגז יותר אם הייתם שורפים את הדגל בחצר שלי" (שם: 155). ובאותם ימים נולדה תנועת מחאה המונית ובראשה עמד "המנהיג הלאומי של התנועה להחזרת קוקה קולה הישן". בהופעתו בתקשורת המנהיג אמר: "מישהו צריך לעשות זאת. בדמוקרטיה שלנו אתה חייב לעמוד על המשמר. כשהוציאו את הקוקה קולה הישן מן השוק, פגעו בחופש הבחירה שלי. זה דבר בסיסי כמו 'המגנה כרטה' והצהרת העצמאות. בשם החופש הזה יצאנו למלחמה נגד יפן... [ועוד פנינים]" (שם: 161).

65 לא יעזרו הפלפולים הרבניים והציוניים על בריאות הפין ומניעת הדלקות באזורי הפין והשתן. במאות האחרונות, רוב בני האדם העירוניים במדינות המפותחות לבושים בגדים היגייניים, רובם רוחצים מפעם לפעם את גופם, ויכולים להשיג בקלות יחסית תרופות יעילות נגד זיהומים ודלקות. אף שאין מחקרים בעלי תוצאות מוחלטות בנושא, ניתן להניח שהחיתוך בפין פוגע לא מעט במין הזכרי, אך קשה לאמוד את הנזק בגלל הזמן הרב בין החיתוך לבין הבגרות המינית. ידוע על מקרים רבים של פגיעות באברי הילדים הנימולים, אך אין על כך נתונים משום מה. הסיסמה הרווחת בענף המוהלים היא, שבניגוד לחייטים "אצלנו אין תיקונים".

ארגונים ממשלתיים (בעיקר משרד הפנים ומשרד הדתות, הנתונים באופן שיטתי מאז 1948 בידי מפלגות דתיות-לאומניות וחרדיות) וסוכנויות מעין ממשלתיות של קבוצות רבנים ומתנחלים (הממומנות בעקיפין על ידי בעלי הון וגופים ממשלתיים).

נתין ישראלי שצאצאיו נולדים בישראל נתון ללחץ חברתי כבד כבר בבית החולים לרשום אותם במשרד הפנים כ"יהודים" ולבצע בבית החולים טקס חיתוך דתי.

גם הורים חילוניים ומשכילים נאלצים להשמיע משפטים משפילים המכירים בעבדותם לרבנים על פי חוזה שמחייב אותם ואת צאצאיהם לנצח: "ברוך אתה יהוה אלוהינו מלך העולם אשר ציוונו להכניסו [את הזכר הנולד] בבריתו של אברהם... יהוה אל רחום וחנון רב חסד ואמת... וצאצאיו חתם באות ברית קודש... ברוך אתה יהוה כורת הברית..." (התפילה הרבנית התקנית בעת הקטימה, המכונה באופן רשמי "ברית") (סידור תפילה, ברכות לברית מילה: סדר ברית מילה; וכן: תוספתא, ברכות, ו'). ההורים החילוניים נאלצים להכיר בכך שראוי לצאצאם להתחנך על פי פולחן הכנסייה הרבנית: "כשם ש[התינוק] נכנס לברית, כך יכנס לתורה ולמצוות ולחופה... בא לנו בימיו גואל..." (שם).

על ההורים לספוג רגע של שנאה שבו הם מעידים על עליונות גזעם ונחיתות הגזעים האחרים: "עלינו לשבח לאדון הכל, לתת גדולה ליוצר בראשית. שלא עשנו כגוי הארצות... שהם משתחוים להבל וריק ומתפללים אל אל-לא-ישיע [מזויף], ואנחנו כורעים ומשתחוים ומודים לפני מלך מלכי המלכים, שהוא נוטה שמים ויוסד ארץ... הוא אלוהינו אין עוד, אמת מלכנו, אפס זולתו..."

והחשוב ביותר, הנתין החילוני מצטרף לעסקי האפוקליפסה הגאולתית, לפיהם יהוה מתעורר ומראה לכולם, לאלים המזויפים ולאודהיהם הנחותים, את נחת רגלו: "על כן נקווה לך יהוה אלוהינו... לתקן עולם במלכות שדי... כי לך תכרע כל ברך, לפניך יהוה יכרעו ויפלו ויקבלו כולם את עול מלכותך ותמלוך עליהם לעולם ועד" (שם).

לא רק שחורצים באברו של הזכר האומלל והמבוהל, אלא שהוא מוקף בקהל מריע, שמאחל לו בקולי קולות "גאולה", שמשמעותה לא פחות מ"עול מלכות". וכל זה מאורגן וממומן במשטר המכנה עצמו "דמוקרטיה".

כל שלוש הכנסיות של אל-עליון יחיד מעורבות עמוקות במוסדות הנישואין. מאחר שהן הוקמו כחלק ממוסד המדינה, מלכתחילה הן תיווכו בין הזוגות הנשואים ובין האל הכנסייתי וכן תיווכו ברישומם כנתיני המדינה.

אולי בגלל הצורך לחזק את אחיזתה בנתיני הקהילות, הכנסייה הרבנית הפכה בטקס הנישואין את בני הזוג לשוליים, ואילו יהוה ורבניו מככבים במרכז. הם גוררים אל החופה את הגזע היהודי העליון עבד יהוה.

שמות בני הזוג כמעט שאינם מוזכרים (מלבד בעת רישום העברת הבעלות על האישה במסמך רבני הקרוי "כתובה"). לעומת זאת, במרכז הטקס ניצב רב שמנהל מו"מ עם יהוה ומנפיק בשמו הבטחות ואיומים לזוג הטרי.

כל משפט מתחיל בנוסח: "ברוך אתה יהוה אלוהינו", משום שעצם מוסד הנישואין הוא ההמצאה המהפכנית הגדולה שהגה יהוה, "שהתיר לנו [הגברים] את הנשואות לנו על ידי חופה

וקידושין" (הברכה השנייה בתחילת הטקס הרבני) (ארגון רבני צהר, "מהלך טקס החופה"). כי אילולא המצאה זאת, איך היינו בכלל חושבים להתחתן.⁶⁶ המצאה זאת לא באה לשרת את בני הזוג, אלא לחזק את האחיזה בנתינים למען ישריצו צאצאים, עוד עבדי יהוה שיגדילו את מלאי "עם ישראל" הנתון לבעלותו: "ברוך אתה יהוה מקדש עמו ישראל על ידי חופה וקידושין" (שם).

משום כך, אין בטקס מילות תשוקה, לא דברי שירה, או חלילה לחנים לארוס, לאפרודיטה או לאלי האהבה. אלו עניינים תפלים של חילונים פגניים. במקום זאת, עבד יהוה אומר לשפחה: "מקודשת בטבעת כדת משה וישראל" (שם).

ואז מתחיל נוהל "7 ברכות", שבכולן מכבד יהוה ומספר על שפע פעוליו ועוצמת ביצועיו ברחבי העולם. אין שם זכר למצבם הקיומי של הזוג, מלבד הברכה השביעית האחרונה שם מברכים: "ברוך אתה יהוה אלוהינו מלך העולם... משמח חתן וכלה".

אבל גם ברגע זה אין הנחות. אין זמן למחשבות שמחה או צחקוקי זימה בין כלה לחתן. אין מקום להבטחות ולנדרים בין אוהבים. עליהם אך ורק לחשוב בערב ייחודם על יהוה ומקדשו הירושלמי, ומוטב שלא ישכחו זאת, כי רבני יהוה ידאגו לכך: "אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי, אם לא אזכרך, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי" (הברכה שלאחר נוהל "7 הברכות").

כל שלוש הכנסיות לא רק מנהלות את טקסי הזיווג אלא נכנסות גם לטקסי הקדם זיווג, כלומר "החיזור", "השידוך" או "האירוסין". כאן כולן דומות בתוכן הציוויים והאזהרות. כולן מערבות את החיזור והזיווג עם שמירת "כבוד המשפחה". כולן שוקדות על שמירת טוהר הגזע של נתיניהם, כלומר אין לערב בין הגזע הכנסייתי הטהור לבין גזע נחות, שמא הזוג "ייצא לתרבות זרה" (מונח רבני), משמע יקבל רעיונות אוטונומיים.

אין להתחשב בתשוקות וביחסי אהבה, ומוטב לא לחשוב עליהם. ובכלל, לא יתכנו יחסי אהבה לפני טקסי הנישואין הכנסייתיים. יחד עם זאת יתכנו חריגות: כאשר גברים קונים שפחות שלא מזן הכנסייה או לוקחים אותן כשלל מלחמה. במקרה כזה העירוב הגזעי דורש המרת האישה לנתינת הכנסייה. הוא הדין במקרה הנדיר שבו הגבר יהיה הזר, וגם אז מצבו נחות והוא נאלץ לעבור המרה.⁶⁷

לאחר הסיווג הגזעי בתקופת החיזור ולאחר טקסי רישום הזיווג המנוהלים על ידי כוהני הכנסיות, **כל שלוש הכנסיות עוברות להטפה על נוהלי ההזדווגות.**

כולן מגלות בקיאות מפתיעה יחסית לאווירה החסודה לכאורה שמשרים כוהניהן. הכנסייה הרבנית עולה על כולן בלהיטותה להטיף בפרטי פרטים את נוהל יחסי ההזדווגות, בעיקר את האיסורים, החטאים וכמובן העונשים. המעיין בכתבי הכנסייה הרבנית מאז קבצי

66 ראו הערה 15 בפרק השמיני.

67 הנושא ידוע ונדרש למדי ולכן לא הבאנו ציוויים, עלילות ומראי מקום. הנושא ברור למדי בכנסיות האיסלמיות, אבל בניגוד לדעה הרווחת, הדברים מאפיינים גם את הכנסיות הנוצריות בתקופות שונות, אם כי אצלן תפיסת טוהר הגזע של נתיני הכנסייה לובשת צורות יותר עקיפות.

התלמוד יתקשה להימנע מהחשד שחלק מהכותבים עסקו בקריירה הקודמת שלהם בהפקות פורנו קשה או אפילו בסרטי סנף.

כולם עוסקים באינטנסיביות בביאה, תקיעה, שכיבה, בעילה, כניסה, זרמה, שפכה, ערווה, משכב, תשמיש, דישה, זריה, אונס, כפייה, סתירה, גמירה, דביקה. לאוהבי זימה יש תיאורים מפורטים להזדווגויות אסורות עם כל המינים האפשריים – למן החותנת ועד לחתול הבית. יש כמובן ביטויים הדורשים בקיאות תלמודית רבת שנים כמו "היפוך שולחן", שזה תקיעה בפי הטבעת של האישה למתוחכמים בלבד.

נוהלי ההזדווגות הרבנית נכתבים מן הצד הזכרי בלבד. אמנם האישה הינה רק רחם להזרעה אולם גם הזכר הינו חסר משמעות כפעיל מיני. עליו לפעול, כלומר לבעול, על פי הנהלים בלבד כדי לספק את רצונם של יהוה ורבניו. ולא, ירחמו יהוה.

הזוג הוא בסך הכל עבד יהוה וההזדווגות נעשית אך רק למען רצונו של יהוה בצאצאים עבדים רבים ככל האפשר, שייפרו ויעבדו את יהוה ומתווכיו. יחסי האהבה (למעשה יחסי מין בלבד בעיני הרבנים) בין בני הזוג אינם נחשבים אלא אם הם פוריים, וההטפה הבלתי פוסקת בכתבי הרבנים היא שלא להתייחס להזדווגות כאל יחסי אהבה אלא כמעשה מטריאלי גס שנעשה לצורך הפריה.

הסיכום הבהיר ביותר של יחסי הביאות-תקיעות ותכליתן ניתן למצוא בכתבי משה בן עובדיה: "אשתו של אדם [זכר] מותרת היא לו, לפיכך כל מה שאדם [זכר] רוצה לעשות באשתו – עושה. בועל בכל עת שירצה ומנשק בכל אבר שירצה ובא עליה כדרכה ושלא כדרכה **ובלבד שלא יוציא שכבת זרע לבטלה...** שאין דבר זה אלא כדי לפרות ולרבות" (משנה תורה, קדושה, הלכות ביאה, כ"א, 1).⁶⁸

"אין דעת חכמים נוחה למי שמרבה בתשמיש המיטה ויהי מצוי אצל אשתו כתרנגול... כל הממעט בתשמיש הרי זה משובח" (שם, 11). ברור, שמא חלילה יתאהב באשתו ויחדל להיות יהודי, כלומר יבגוד באדונו ולא יהיה עבד ליהוה ועדת רבניו, ולמרביית האסון, ישתחרר מכבדיו.⁶⁹

68 "אמרו חכמים... כל מה שאדם [זכר] רוצה לעשות באשתו – עושה בכל דרך שנחה לו" (בבלי, נדרים, כ', ב', 4)

"היה דאמאי לקמיה רב [אישה באה לפני רב] אמרה לו: רבי ערכתי לו שולחן [שכתבי לפני בעלי בתנוחה המיסיונרית-רבנית] והפכו [רוצה לתקוע אותי מאחורה]. אמר [הרב החכם] מאי שנא מן ביניתא [מה שונה העניין מדג] שאדם [זכר] יכול לאכלו בכל דרך שהוא רוצה? [אכן תשובה מוחצת]. (בבלי, נדרים, כ', ב', 6). הרבנים לא אוהבים את הרעיון שסתם מצחקקים ולא מזדווגים פלוס הזרעה על מלא (בבלי, סוטה, כ"ו, ב'; רמב"ם, קדושה, הלכות איסורי ביאה, כ"א, א').

69 אורול בספרו 1984 (1948), התרכז בפן חשוב זה: כנסיות האל העליון (במקרה זה הכנסייה הסטליניסטית) יראות מפני האהבה וכוחות הליבידו שעשויים לשחרר את תודעת הנתינים. כנסיות האל העליון העתיקות דיכאו את הליבידו באמצעות הפחדה, איסורים ואשמה. כנסיות האל עליון הרציונלי עושות זאת באמצעות המטריאליזם והסבוטז' התאגידי-מדיני (ניצן וביכלר, 2022: פרק 13). כבר במאה ה-18 כתב ז'וליאן דה לה מטרי, כי מטרת הכנסיות היא למנוע מן האדם את העונג כדי לשמור על הסדר המדיני, ומכאן נובעת ההתנגדות האלימה של הכנסיות והשליטים לאתאיזם (La Mettrie, 1996).

הדרישה לייעילות ולפריון הומצאה בכנסייה הרבנית זמן רב לפני המהפכה התעשייתית. מינימום "תשמיש" מקסימום תחמיש: "אסור להוציא שכבת זרע לבטלה, לפיכך לא יהיה אדם [הזכר המיוחס] דש מבפנים וזורה מבחוץ... אבל [הגורעים ביותר הם] אלו שמנאפין ביד [המאוננים הפגניים] ומוציאין שכבת זרע – עליהם נאמר: ידכם דמים מלאו וכאילו הרג הנפש" (שם, 18).

ובאשר לאותם המקוללים המעזים להרהר מחשבות ארוטיות, כלומר לבטל זמנם שלא בעבודת יהוה: "אסור לאדם [זכר] שיקשה עצמו לדעת [יזקיק את הפין]... או הרהור שיסיע את לבו מדברי תורה לדברי הבאי... לפיכך אסור לאדם [לזכר מיוחס] לישון על עורפו ופניו למעלה כדי שלא יבוא לידי קישוי" (שם, 19).

כדי שהזכרים לא יפנו לבם מלבד לאהבת יהוה אדונם, הרבנים מצווים עליהם שלא להזדווג ביום אלא רק בחשיכה, כדי שלא יראו חלילה את האישה הנבעלת ויעברו לחצופים הללו מיני מחשבות פגניות-חילוניות בראש.⁷⁰

כל הפולחנים, הטקסים והציוויים הללו היוו אקדמות לשיבתה המהירה של הכנסייה הרבנית לתודעת הנתינים במאה העשרים ולהתמזגותה בפולחן הגזע המדיני של ישראל.

ח. הכנסייה האיסלמית וההיסטוריה המדינית במזרח

הכנסייה האיסלמית החלה את דרכה כחלק בלתי נפרד מארגוני הכוח המדיניים, ובכך הייתה שונה משתי יריבותיה. הכנסייה הרבנית לעומתה, הייתה מלכתחילה חסרת ריבונות מדינית וכוהניה נאלצו להציג כניעות והתרפסות בפני השליטים כדי לקבל את הזיכיון לרדות בנתיניהם המועטים. גם הכנסייה הנוצרית החלה דרכה כקהילה קטנה ומפוזרת המעניקה סיוע ואחווה לאנשי התחתית בקיסריות הרומיות. במרוצת שלוש מאות שנותיה הראשונות הטיפו הכוהנים הנוצריים לצניעות ולכניעות לשליטי הארץ, ולכן, אף לאחר שקיבלו זיכיון בלעדי מקונסטנטינופול, הם נאלצו במשך מאות שנים ליישר סתירות ולדכא פלגים מתמרדים עד שהצליחו לזקוף גוון ולהופכה לכנסייה מדינית המשתלבת ביחסי הכוח של הקיסרות.

לעומת שתי אלה, כוהני הכנסייה האיסלמית מעולם לא נאלצו להיאבק על מקומם באימפריה המוסלמית. הם מלכתחילה היו שליטי האימפריה. יתר על כן, בניגוד לשתי הכנסיות האחרות, הכנסייה האיסלמית מאז המאה ה-12 ועד המאה ה-21 כמעט שלא השתנתה בפולחניה ובכתביה התאולוגיים. לכאורה היא קפאה, אולם למעשה הצליחה להסתגל לשינויים בעולם מבלי לנסות לעכל אותם. לרשותה עמדו מאז ייסודה ועד המאה ה-21 אוכלוסיות הולכות וגדלות של נתינים עניים, בורים וכנועים ומשאבים גדולים של כוח צבאי.

70 בבלי, נידה, י"ז, א. הפרק מלא בוויכוחים מתוחכמים על קיום מצוות "התשמיש" בחשכה, האם אור הנר הינו "מגונה" או האם מספיק "להאפיל בכסותו". כמו כן מופיעות שם שפע של עצות גניקולוגיות בדוקות, לאחר שנשקלו בוויכוח מלומד כגון: "יש סכנה באדם [זכר] הנוטל ציפורניו וזורקן לרשות הרבים, מפני שאישה מעוברת עלולה שתהיה עוברת מעליהן, ועלול שתהא מפלת בשל כך עוברת... [אבל אין סכנה כאשר הזכר] נוטל צפורניו במספריים..." (שם, 8). ועוד מרשמים רפואיים.

מוחמד, שליטה המדיני הראשון, לא היה שונה בהרבה ממייסדי אימפריות מסוגם של אלכסנדר ממקדוניה וצ'ינגיס חאן ממונגוליה. המשותף לכולם היה הצלחתם לאחד תחת פיקודם שבטים יריבים שניהלו ביניהם מלחמות מזה דורות, וההצלחה נבעה קודם כל מיכולתם לטעת בקרב השבטים היריבים ציפיות גבוהות לכיבוש שטחים נרחבים ולשלל רב. אלא שבניגוד לאימפריה של מוחמד, שתי האימפריות האחרות התפרקו לאחר מותם של אלכסנדר וצ'ינגיס, משום שהיו מבוססות על דמותם האלוהית של המייסדים בלבד. מוחמד הביא, בנוסף לבשורת ההבטחה להצלחה ולשלל, גם הצדקה על-אישית: אללה הוא שליט על-שבטי נצחי, המאחד את היריבים סביב אמונה משותפת נגד שאר האויבים חסרי האמונה. הוא יתמוך במאמיניו עד שיכניעו את כל הכופרים למרותו.

"ידעו כי כל מוסלמי הוא אח למוסלמי וכל המוסלמים אחים. אך על המוסלמים ללחום בכל בני האדם עד אשר יאמרו כולם: אין אל מבלעדי אללה" (מצוטט מחוראני, 1996: 59). ואמונה על-אישית משותפת נגד הכופרים היא שמביאה את השלל: "וינחילכם אללה את ארצם [של הכופרים] ואת מושבותיהם ואת הונם, וייתן לכם ארץ אשר לא עברתם בה מקדם, כי הוא אדיר על הכל" (סורה 27, 33). כלומר, אין צורך להתאמץ, להחכים או להמציא. השלל נופל בידי עבדי אללה כפרי בשל רק בגלל האמונה בעליונות אללה והודאה בהשתעבדות אליו.

בתקופת הכיבושים הראשונה, התשלובת של מושלים-כוהנים נראתה כמתפקדת היטב. משום כך לא נוצרה היררכיה כנסייתית כמו בשתי הכנסיות האחרות ולא היה צורך בתיאולוגיה סבוכה. קל היה להצטרף לעדת המאמינים, כמעט ללא עלויות ומחסומים, רק על בסיס הצהרת אמונים בהבטחות אללה לכיבושים ולשלל נחלות, עבדים ונשים.

הצבאות הרעננים של הערבים התקדמו במהירות בהביסם את שכירי החרב הנרפים של האימפריות ביוזן ופרס, ואלה קרסו מתשישות ומשחיתות ממסליהן. הכובשים החדשים באו משבטי רועים ומלווי שיירות, שלא הורגלו בתפנוקי העירוניים ונראו כמסתפקים בשפע השלל שנפל לידיהם. הם לא באו בדרישות מופרזות לנתינים, לא הטילו עליהם מיסים כבדים ולא כפו את פולחנם. רוב החיילים הכובשים דיברו ארמית, סורית או יוונית, ואמונתם הפולחנית הייתה לרוב אלילית, נוצרית, בעיקר נסטוריאנית. מטרת הצטרפותם לכיבושים לא הייתה כפיית דת חדשה אלא ביזה ושלל.

מנגד, לנתין מצוי היה כדאי להצטרף לאמונה החדשה (מאוואלי) בגלל ההנחות במיסים. הכובשים אמנם היו תאבי אדמות, ורצו ביושבי האדמות כדי לגבות מהם מיסים, אולם בדרך כלל הם נישלו בעלי אחוזות והחרימו את רכושם של העשירים בעלי הזכויות ומקורבי השלטון הישן, הביזנטי והפרסי. כך מצבם של חלק מהאיכרים האריסים וחסרי הקרקע במאות הראשונות לכיבוש השתפר יחסית. יתר על כן, הצבא המוסלמי הכובש התמלא במתגייסים חדשים מקרב הנתינים שהתאסלמו בגלל הציפיות הגבוהות לשלל והאפשרות לניעות חברתית. מאחר שהכובשים לא נכנסו לערים הישנות אלא הקימו מחנות צבאיים ומרכזי שלטון חדשים מחוץ לערים, נספחו אליהם עובדים, בעלי מלאכה, ספקים ומשרתים שהתאסלמו ויצרו שכבה שלטת שהלכה והתעבתה במהירות.

הבעיה הייתה שההבטחה "כל מוסלמי הוא אח למוסלמי וכל המוסלמים אחים" הייתה טובה לעידן הראשון של ההתפשטות, אבל ככל שמספר המצטרפים גדל, כך קבוצת "האחים"

התרחבה, ונוצרה בעיה המאפיינת ארגונים מטיפוס "קואליציית חלוקה" (Distributional Coalition) שבהם יחידת השלל הממוצעת הולכת ופוחתת לנוכח הצטרפות המוני חברים חדשים ולנוכח עלויות שיתוף הפעולה הקבוצתי ההולכות ומאמירות.⁷¹

שיטת החלוקה תפקדה איכשהו כל זמן שהייתה התרחבות, אבל אפילו אז היו מתחים וקונפליקטים, ככל שהכיבושים התרחבו צפונה ומזרחה לעבר המרחבים הפוריים בעירק ובפרס וקצינים מינו עצמם למושלים עצמאיים וחילקו שלל לבני משפחותיהם. בתוך קבוצת "האחים" נוצרו מעגלי קרבה שסבבו את קבוצות הגרעין המייסדות, את המשפחות הלוחמות ממדינה וממכה ושבטים בדוויים שנספחו אל הצבאות. אלה מיסדו חלוקת שלל, זיכיונות ומשרות למקורבים המשפחתיים והשבטיים שבאו מקרב הכובשים הערבים. הם הציבו מחסומים בפני מוסלמים לא ערבים, בעיקר בחלוקת אדמות, רנטות ומשרות מפתח. נוצר מדרג שקבע מיהו ערבי טהור ומי בן לפילגש לא ערביה, מי היה שותף לחיילי מוחמד בגל הפלישה הראשון ומי הצטרף רק לאחר ההצלחות הראשונות.

בתוך זמן קצר פרצו קרבות בתוך הקבוצה השלטת. וכך, מיד לאחר מות מוחמד, בעידן הנחשב לתור הזהב של הכנסייה האיסלמית, מתוך ארבעת הח'ליפים הראשונים המכונים "ישרי הדרך", שלושה נרצחו, ורק הראשון בהם, אבו בכר, לא הספיק להירצח כי מת מהר מדי לאחר מינויו.

בראש המתנגדים למינויים בקרב הקבוצה השלטת, עמדו בני משפחת הנביא, שטענו כי הם היורשים האותנטיים של הנביא, וזאת משום שנציגם, עלי בן אבי טאלב, היה לא פחות מדודנו של מוחמד ובנוסף לכך גם חתנו – כלומר היה נשוי לפאטימה בתו של הנביא. וכי מי היה למשל הח'ליף השלישי עות'מן? הוא אמנם היה בן השבט הגדול במכה, שבט אוּמַיַה, אבל הוא בא מקרב מעגל המצטרפים המאוחר למוחמד. כיוון שכך, עות'מן הח'ליף השלישי נרצח אף הוא, וכמו תמיד פרצה מיד "מלחמת אזרחים" (פְּתָנָה), שבה כנופיות חיילים וקצינים ניסו להשיג הטבות והבטחות לשלל מן הטוענים לכתר.

בסופו של דבר, המורדים הצליחו למנות את עלי בן אבי טאלב, דודנו וחתנו של מוחמד, לח'ליף. הוא נחשב אם כן לח'ליף הרביעי "ישר הדרך", וכס המלוכה-כהונה חזר סוף סוף לרשות משפחת הנביא. אבל בשנת 661, לאחר חמש שנות מלחמת כנופיות, נרצח גם הח'ליף הרביעי עלי ישר הדרך ובמקומו עלה מועַאַוּיַה בֶּן אַבִּי סוּפְיָאן, הח'ליף החמישי, שנקם את דמו של דודנו עות'מן, הח'ליף השלישי "ישר הדרך" אף הוא.

מועווייה אמנם הכריז על עצמו ח'ליף, אבל הבין מהר שבמקום לשמש מחליף זמני למוחמד ובני משפחתו הממורמרים כרונית, מוטב למסד שושלת משפחתית משלו השולטת באימפריה בעיקר באמצעות כוח צבאי ערבי נאמן. וכך קמה לה שושלת אוּמַיַה שהעתיקה את משכנה המרכזי מערי חגי'אז, מכה ומדינה, השורצות מורדים ומטיפים לא מרצים, צפונה אלי דמשק. המלכים האומיים הפחיתו את המינון הפולחני-איסלמי וניסו להתבסס יותר על סמלים שבטיים-אתניים. רק ערבים טהורי גזע הורשו להיכנס למעגלי השליטה והזיכיונות. מנגד, למרות העובדה שהנהיגו ערביזציה בשפת הממשל, האומיים התרחקו מהסגנון שאפיין את

ראשי השבטים בערב ובחרו בדפוס המנהל של האימפריות הקודמות, ביוזן ופרס. הם העדיפו לגייס את הפקידים מקרב הקבוצות ששירתו את הממשלים הקודמים, רובם דוברי יוונית ופרסית.

כחלק מביצור השושלת, האומיים חזרו לדרכים הישנות של מלכי המזרח. הם הקימו מונומנטים אימפריאליים ומרכזי פולחן גדולים, הרבו לבנות מסגדי ענק במרכזי ערים ולהציב מקדשים במקומות שהיו קדושים לכנסיות המתחרות. כך הם בנו בירושלים את מקדש "כיפת הסלע" על חורבות מקדש רומי לאל יופיטר, שנבנה על חורבות מקדש הורדוס לאל יהוה, שנבנה על חורבות מקדש יאשיהו לאל יהוה (שמן הסתם נבנה על חורבות מקדש לאל שמש חיתי). הם גם בנו את מסגד אל-אקצה וסימנוהו כמקום פולחן שבו אללה קיים פגישה לילית עם מוחמד, ואת ירושלים כעיר קדושה שלישית לאחר מדינה ומכה. בכך הם ארגנו לעצמם מקדש הנתון לשליטתם, שהתחרה בערי הפולחן המתמרדות בערב.⁷² למעשה, ירושלים לא הייתה עיר קדושה בכתבים המוסלמיים הקדומים ואינה נזכרת בקוראן.

אל-אקצה המוזכר בקוראן כאתר הפגישה בין אללה למוחמד, שהגיע רכוב על גבי הכרוב המעופף "אלבוראק" (בעל פני אישה), יכול היה להיות בנווה מדבר בערב או להימצא אי שם במזרח בהקין ובחלום.⁷³ אבל היה חשוב לשליטים האומיים לבנות על חורבות המקדשים הקודמים את המקדש האחרון האמיתי והמפואר ועליו חרוטים פסוקים המתגרים בכנסייה השלטת בביוזן:

"הוי אנשי עם הספר הנוצרים. אל תוסיפו דבר על דתכם, ואל תדברו על אלוהים אלא את האמת. אכן המשיח ישוע בן מרים הוא שליחו של אלוהים. דבריו נשלחו למרים והרוח באה ממנו. האמינו באלוהים ובשליחו אך אל תגידו 'שילוש'. מוטב לכם להימנע מזה, כי אלוהים הוא אלוה אחד ויחיד וחלילה מהיות לו בן..."

האומיים הצליחו להגדיל את שטחי האימפריה בעזרת צבא מקצועי. אלא שבמקביל, אוכלוסיית המוסלמים גדלה במהירות, וכמו באימפריות המזרחיות הקודמות נוצר קונפליקט בין השכבה השלטת הערבית שניכסה את הקרקעות במסופוטמיה באמצעות הכוח הצבאי, לבין האוכלוסייה הגדלה של המוסלמים הלא-ערביים בעלת הציפיות לחלוקה-מחדש פחות מקוטבת, על פי בשורת הנביא.

72 יגאל בן נון טוען בעקבות חוקרים חדשים באסלם, כי עבד אלמליכ השליט האומי שהיה שרוי ביחסים עוינים עם שליטי המקומות הקדושים בערב, בנה את כיפת הסלע (בסביבות 700 לספירה) כדי למנוע מנתיניו הסוריים לעלות לרגל למכה, שם היו עלולים לקבל רעיונות כפירה. במקום זאת ניסה להנהיג עלייה לרגל לכיפת הסלע ולקבע טקס של הקפת כיפת הסלע שבע פעמים, כתחליף להקפת הכעבה. (בן נון, 2023 : 357-372)

73 מכאן ברור שהכנסייה השיעית לא הכירה בירושלים כעיר קדושה, ולו רק משום שהמלכים האומיים רוצחי עלי שנואי נפשם הכריזו עליה כקדושה. הפיכת ירושלים לקדושה בקרב הפלגים השיעים שלאחר עליית חומייני באירן היא עניין חדש הקשור במלחמת אירן נגד ישראל הצינונית-יהודית.

ט. צמיחתן של כנסיות איסלמיות חדשות ותולדות הקוראן

התנגדות המתאסלמים החדשים באירן ובעירק לזכויות היתר של הכת השלטת הערבית הביאה לבסוף להקמתה של קואליציה נרחבת נגד שושלת האומיים, שהורכבה משתי קבוצות עיקריות. הראשונה, הקבוצה "השיעית", שתמכה בצאצאי עלי: לטענתה, צאצאים אלה ירשו ישירות מן הנביא מין יכולת רוחנית שהופכת אותם ל"אימאמים". הקבוצה השנייה, שבראשה עמד אבו אל עבאס עבדאללה, טענה אף היא לקרבת דם לנביא, משום שראשה היה מצאצאי אל-עבאס, שאמנם לא התאסלם (הרי לא כולם מושלמים), אבל מנגד, היה לא פחות מדודו של הנביא, ייחוס הנחשב לנכס בעל ערך רב.

למעשה "מלחמת האזרחים" לא פסקה לרגע במאה השנים שבהן מלכו בני אומיה, ונוהלה בעיקר על ידי פלגים ממשפחת הנביא שלא חדלו מלארגן מרידות. הם הקימו את "סיעת עלי", או בקיצור "השיעה", עד שמקץ 20 שנה, ב-680 לספירה, באחד הקרבות הרבים בין צבאות המלוכה לצבאות המורדים, נרצח גם חוסיין, בנו של עלי ונכדו של הנביא, בכרבלא שבעירק. בעקבות זאת גם הוא כאביו הפך בקרב בני הסיעה למרטיר. ומאז ועד ימינו מהדהדת נקמת רוחו של עלי וחברי כנופייתו "השיעים" במהדורות החדשות בעולם.

מה שנראה משונה בתרעומת השיעית נגד גזענות האומיים, הערבים טהורי הגזע, הוא תורת הגזע הטהור של השיעים. על פי התיאולוגיה השיעית רק הגנים הטהורים שנוצרו מהזדווגות מוחמד הנביא עם אחת מנשותיו המרובות, שיצר את ענף פאטימה, הוא הראוי למשול על העולם ולהשמיד את הענפים המתנגדים והנחותים.

הקבוצה השיעית החלה לפתח כנסייה איסלמית נפרדת שהתערבו בה יסודות מניכאיים ואפוקליפטיים שמקורם היה כנראה בתומכים פרסים וסורים, זורואסטרים ונסטוריאנים, אשר מילאו את שורותיה.

לפי התיאולוגיה השיעית, האמת מתגלה דרך שרשרת אימאמים המורשים אותה ישירות מאחד לשני בחשאי. מאחר שהידע האמיתי ניתן ישירות מן האל, האימאם אינו יכול לשנות לעולם ומשום כך רק הוא ראוי למשול בעולם המאמינים, ולא שום תחליף ח'ליפי. לכן, שלושת הח'ליפים הראשונים עד עלי נחשבים בעיני הכנסייה השיעית כ"חומסי שלטון", ואילו המלכים האומיים נחשבו כבר מלכתחילה לכופרים.

האימאמים הם צאצאים ישירים של הנביא מבתו פאטימה ובעלה עלי, שהוכרו כאימאם הראשון. על פי הגרסה המקובלת, הסתיימה שושלת האימאמים עם היעלמו (או הירצחו, אין לדעת במזרח התיכון) של האימאם ה-12, שמאיים לחזור אי פעם בעידן אפוקליפטי ולהביא את שלטון הצדק העולמי. בגלגולו אז הוא יקרא "מהדי", דמות המזכירה את הדמויות המשיחיות מאז זרתוסטרא הפרסי, דרך מורה-הצדק הצדוקי ממגילות ים המלח ועד לישו הגלילי מן הברית החדשה.

גרסה שיעית יותר רדיקלית, לפחות בדרכי פעולתה, הייתה גרסת "7 האימאמים". גרסה זאת הייתה נפוצה מאז המאה העשירית בקרב האיסמאעילים, שממנה יצאו שליטי השושלת הפאטימית אשר משלו במצרים ובסוריה כ-200 שנה. על פי התיאולוגיה של כנסיית 7 האימאמים, בהיסטוריה היו שבעה מחזורים שבהם התגלתה האמת האלוהית. כל מחזור

התחיל בשליח שגילה את האמת לעולם. אחריו הגיח הפרשן שלימד קבוצה נבחרת את סוד האמונה של השליח. ואחריו מגיעה שלשלת של 7 אימאמים, שהאחרון בהם יהפוך לשליח של המחזור הבא. והשליח האולטימטיבי, כך מבטיחה הכנסייה, יופיע מקץ הימים במחזור השביעי והאחרון. הוא יהיה המהדי שיגלה לעולם את האמת האולטימטיבית. זאת האמת הפנימית שהייתה חבויה ועתה תפרוץ החוצה ותמלא את היקום.

לעומת הקבוצה השיעית, הקבוצה העבאסית התעניינה פחות בתיאולוגיות קבליות ויותר בהבטחת זכויותיהם של בעלי העניין המוסלמיים הלא ערבים. העבאסים היו הקבוצה הדומיננטית בקואליציה נגד האומיים, משום שהצליחו לגייס צבא מורדים גדול שהורכב בעיקר מחיילים לא ערבים שהגיעו ממזרח אירן.

בסופו של דבר, באמצע המאה השמינית הצליחה הקואליציה להביס את צבא האומיים. צבאה רדף אחר הח'ליף האחרון ורצחו במצרים. אחד מצאצאי האומיים הצליח לברוח לצפון אפריקה, לשכור צבא בֶּרְבֶּרִים, לכבוש את ספרד ולהקים ח'ליפות מוסלמית שהחזיקה מעמד כשש מאות שנה עד לכיבוש צבאות הצלב הנוצרי.

במזרח הקימו העבאסים המנצחים את שושלתם באמצע המאה השמינית. העבאסים עמדו בפני בעיה דומה לשליטים שמרניים שעלו על כתפי תנועות רדיקליות, שציפו מהם לשינויים מהפכניים בהתחלקות הקניין ובדרך הניהול המדיני. הם אמנם השתדלו לרצות עד כמה שניתן את תומכיהם המוסלמים הלא ערבים, בעיקר את הפרסים, אולם דיכאו את הפלגים השיעים הרדיקליים. ראשית, הם רצחו את שותפיהם לקואליציה, הקצינים השיעים שסייעו להם להגיע לשלטון. אחר כך החל סבב הרציחות הרגיל בתוך המשפחה העבאסית, שהגיע בעקבות המריבות על המשרות והנכסים, וגם עלבונות ונקמות מן העבר. בסופו של דבר השכילו השליטים העבאסים למצוא דרך להקמת מנהל המבוסס על מוסלמים חדשים בני משפחות עלית אירניות, בעלות מסורת של שירות מדיני עוד מימי המלכים הססאניים.

בדומה לנוהג שרווח בקרב שליטים במזרח הקדום, לאחר שהצליחו לחסל שושלת מקודשת ישנה ולהקים שושלת מקודשת חדשה, העבאסים נטשו את דמשק האומיית, עברו מזרחה וייסדו עיר בירה חדשה בשם בגדד. כאן הם יכלו לגייס בקלות אנשי צבא ומנהל חדשים. גם דפוסי המנהל השתנו ולא התנהלו עוד על פי המסורת השבטית בערב אלא דמו לחצרות המלוכה הפרסיות.

השינוי החשוב היה בהקמת צבא שכירי חרב על פי המודל המלוכני הפרסי, שלא נסמך עוד על גיוס לוחמים מקרב השבטים הערביים. אי אפשר היה לסמוך על צייתנותם, ועלויות האתנן לצייפים היו גבוהות. הצבא העבאסי החדש היה נאמן לשליט בלבד, עד לאחר מותו של השליט הארון אל רשיד. ב-809, פרצה מלחמה על הכתר בין בנו, ושוב היה קשה לסמוך על נאמנותם של הקצינים, שהתפצלו בתמיכתם וניצלו את ההזדמנות לסחוט שלל מבני המשפחה הניצים.

תחילה הוכרו כח'ליף הבן אל אמין, אך לבסוף נרצח על ידי הבן השני, אל מאמון, ששלט עד 833.

לאחריו נקטו השליטים העבאסיים בשיטת גיוס חדשה. הם ייסדו צבא של שכירי חרב תורכיים שנמכרו על ידי ח'אנים של שבטי רועים ממרכז אסיה. הם נרכשו כעבדים בעודם

נערים ואומנו במרכזים צבאיים של הח'ליף. הם היו מנותקים מאוכלוסיית הנתינים וקשורים בקשרי תלות לח'ליף בלבד. זהו ראשית עידן הממלוכים, אותם שכירי חרב תורכיים שעתידים להשתלט על חצרות המלוכה במזרח התיכון.

הכובשים הערבים מגל הכיבושים הראשון, בעיקר המלכים האומיים, לא טרחו יתר על המידה על מיסוד תיאולוגיה איסלמית והקמת כנסייה מאורגנת. הם הדגישו את הלכידות הערבית, ואמונת האסלם שהפיץ הנביא נחשבה למין תרבות שלטת הייחודית לשליטים הערביים.

כוהני האופוזיציה השיעית לעומתם, שקדו מלכתחילה על עיבוד תיאולוגי מתוחכם של השיעה ועל הכשרת מלומדים (שכונו יותר מאוחר מוג'ת'הידון), אשר יפצו את דברי האימאמים ברחבי המזרח.

כשהגיעו העבאסים לשלטון הם נמנעו מלחזור על שגיאות האומיים. הם אמנם דמו לשליטים מזרחיים בנוסח הישן, אבל הבינו שהם זקוקים לגיטימציה בקרב שכבות נרחבות של הנתינים הלא ערביים. משום כך הסירו את הכרזות על הלכידות הערבית שהנפיקו האומיים, והמירו אותן בזהות מוסלמית ואחידות פן-איסלמית. הם גייסו תיאולוגים ומלומדים מרחבי המזרח, נוצרים, יהודים ומינים מפלגים שונים שהתאסלמו, כדי שילקטו וישכתבו מסורות וכתבי קודש שהתהלכו בקרב המאמינים וינפיקו לגיטימציה למשטר הח'ליפות בכלל ולבית עבאס בפרט.

צעד ראשון שנועד לבלום את התפשטות הכנסייה השיעית היה גיוס שכבה נרחבת של מפרשים רשמיים של האמונה ("העולאמא"), שיעצבו בעתיד את הדוקטרינה המרכזית ("הסונה"). צעד נוסף היה קביעת פולחנים, טקסים ומועדים קדושים כדי לקבע את תודעת המאמינים.

אחד הפולחנים החשובים היה קביעת החג, העלייה לרגל למכה. פולחן אחר היה חמש התפילות ביום שמוסלמי כשר חייב בהן, אף שבקוראן אין להן זכר. העבאסים שיקמו (יש אומרים: הקימו) את הערים הקדושות מכה ומדינה וארגנו את העלייה לרגל אליהן מעירק באופן סדיר.⁷⁴

אבל מרכז פעילותם התיאולוגית היה עריכת הקוראן. בנוסח המקובל (הגרסה המודפסת של קהיר מ-1923), הקוראן הוא אוסף מבולבל למדי של פרקים ופסוקים אשר נראים כהנפקה רנדומלית של מערבל תוכן שנקלע ללופ. כבר מקריאה שטחית ניתן להסיק שהוא מורכב מקטעי שכבות ושברי גרסאות של מחברים שונים, בעלי אמונות שונות, מתקופות שונות. הגרסאות נכתבו, שוכתבו, נמחקו, הושתלו ושובשו הלוך ושוב במרוצת הדורות ממניעים שונים ואינטרסים סותרים. בקרב החוקרים העוסקים בניתוח שכבות הקוראן אין הסכמה (פחותה אף מזו של חוקרי כתבי הכנסיות הרבניות והנוצריות) לא על מועד שכתוב הגרסאות ולא על זהות העורכים.

74 הם דאגו למחוק מכתובת ההקדשה במקדש כיפת הסלע בירושלים את שמו של מקים המקדש, עבד אלמליכ האומיי, ובמקומו שתלו את שמו של עבדאללה אלמאמון העבאסי.

מנגד, קיימת דעה רווחת למדי, לפיה, אלוה ערבי כלשהו, המכונה "רב אל עלמין" (הבעלים של העולם) או "אללה" הגנרי, כתב ללא ספק בעצמו את הקוראן הקדוש באמצע המאה השביעית באמצעות שליחו הנביא מוחמד שהיה אנאלפבית. בדרך נס, הספר בגרסאותיו הראשונות הופיע בסוף המאה השמינית, כנראה בתיווכו של מלומד נסטוריאני שגויס על ידי אחד משליטי העבאסים.

אף שספר הקוראן מזהה עם נביא האסלם, שמו של מוחמד מופיע בספר 4 פעמים בלבד, ואף אלה נראים כהדבקה מאוחרת. שלא כמו בכתבי "הברית הישנה" שכפה יהוה על נתיניו, ושלא כמו בפרקי "הברית החדשה" שהכתוב ישו לעדתו, אין בקוראן זכר לנסיבות הולדתו של מוחמד, לגלגולי חייו ומותו, לקורות בני משפחתו ולעלילותיהם. לעומת זאת מככבים שם קדושים, נביאים ודמויות מכתבי הכנסיות הקודמות ובראשם משה, ישו (עיסא) ומרים אימו. משה וישו נזכרים 130 פעמים ומרים אם ישו מוזכרת 45 פעם. אברהם מופיע 69 פעמים, נוח 43, אדם 23, דוד, 16 וישמעאל זוכה ל-12 הזכרות בלבד, שהרי בסוף, בעת חלוקת השלל, בני השפחות מוצאים עצמם בתחתית ההיררכיה.

האל בקוראן משתקף לעתים קרובות כראש שבט רועים רגזן הסובב ללא מנוח באוהלו ומטיל את חיתתו על הקרובים אליו, בפלטו בזעף אלות ואזהרות מפני מזימות, בגידות ותככים. מנגד, קיימות סורות בהן הוא מופיע כנסיך מזרחי מחושב המנהל ארמון מלכותי בעל נהלים סדורים. לעתים הוא פורץ כאחוז תזזית בגערות קולניות ואיסורים מפני נטישת הפולחן השבטי, ומיד לאחר מכן הוא קופץ להוראות ודינים בענייני משפחה ומלחמה. פעמים הוא מנסה לערוך סדר בין מאהלי הנשים, הפילגשים והשפחות. ולפעמים הוא מנפיק אגדות מעורפלות הנראות כעיבודים גרועים של סיפורים ומשלים פגניים, נוצריים או יהודיים.

ידוע כי בשלוש מאות השנים של המלחמות בין השושלות, עד סוף המאה העשירית, הושמדו ושוכתבו כתבי יד ראשוניים של הקוראן, בהתאם לצרכים המלכותיים והמשפחתיים של השליטים. היו שם שכבות של מסורות בעל פה שכללו פולחן של אל עליון יחיד אשר נפוצו בקרב שבטי ערב עוד לפני הפשיטה הגדולה של צבא מוחמד בשטחי ביוזן ופרס. נראה שלאחר התייצבות השושלת העבאסית, הופנתה האוריינטציה מזרחה והתווספו לטקסטים של הקוראן מוטיבים ומרכיבים מניכאיים ובודהיסטיים. כל זאת עורבב במסורות נוצריות ויהודיות שהתהלכו בערב ובסוריה עוד בתקופה הביזנטית. מכל מקום, למרות הבחישות והעריכות החוזרות, הקוראן נותר ככתב כנסייתי גולמי, מעורפל ובלתי מוגמר.

העבאסים מיסדו למעשה במאות התשיעית והעשירית את הכנסייה האיסלמית הסונית, שאליה משתייכים כיום כארבע חמישיות מהמוסלמים בעולם. הם מימנו את איסוף ועריכת "הסירה", שהיא מין אוסף סיפורי עלילה של מוחמד ועדתו, אשר עלו לגדולה בעזרת אללה למרות נקודת הפתיחה הנחותה. הם יצרו את "החדית", שהיה הבסיס התיאולוגי לחוקי השריעה ולמנהגי הסונה, או בקיצור, הם יצרו את הפולחן הבסיסי של הכנסייה הסונית, על תפילותיו, טקסיו ומועדיו.

אך הדרך לדומיננטיות הייתה ארוכה. עד המאה ה-12 נראה היה שהכנסייה השיעית, בעיקר הפלג של 7 האימאמים, היא הדומיננטית במזרח התיכון. השושלת העבאסית התפוררה לאחר מותו של השליט הארון אל רשיד והמאבקים והרציחות בין יורשיו. בסופם של המאבקים

השתלטו על האימפריה קציני צבא תורכיים, שאף הם נאבקו ביניהם על נתחים ממנה. אחד הנתחים החשובים הייתה מצרים, שבה הקימו קצינים תורכיים שושלות קצרות מועד, עד שהשתלטה עליה השושלת הפאטימית.

הפאטימים שהשתייכו לכנסיית 7 האימאמים השיעית, הצליחו תחילה להיאחזו בתימן ולאחר מכן בעזרת מטיפים שיעים השכילו לפרוש את סמכותם על מרבית צפון אפריקה. בתחילת המאה ה-11 הם הצליחו לייסד ח'ליפות עצמאית במצרים, וכיאה לשושלת חדשה אף להקים שם עיר בירה חדשה ושמה קהיר. הם הרחיבו את שלטונם על סוריה וערב ואף הגיעו לסיציליה.

מאחר שראו עצמם האימאמים האמיתיים צאצאי וירשי מוחמד, הם דרשו סמכות בלעדית על כלל המוסלמים. קהיר בירת האסלאם הפכה בתקופת שלטונם למרכז כנסייתי שממנו הפיצו את ההלכה השיעית באמצעות מטיפים שהגיעו עד לקצות אסיה. הם גם נטעו ברחבי הלבנט בסיסי התנגדות שחיליהם כונו "חששין" (משום נוהגם לפעול תחת השפעת סמים). מבסיסים אלה הם יצאו לפעולות טרור ולרציחות חשאיות של מושלים ופקידים סונים בסוריה, מבצעים שנועדו לערער את הח'ליפויות הסוניות שנותרו במזרח.⁷⁵

הפולחן השיעי אינו שונה ביסודו מהפולחן הסוני, אך הכוהנים השיעים השתדלו להוסיף הלכות ייחודיות שמבדלות אותו מהסונה. אחת הידועות היא ההיתר לגבר השיעי להחזיק ולגרש ככל שיחפץ נשים חסרות זכויות, למעשה היתר לזנות (מותעה = הנאה, "נישואי עונג", שהרי נישואי אישה לעבדי אל עליון יחיד הם סבל).⁷⁶ הם הוסיפו שפע של ערים קדושות ואתרי פולחן שיעיים שהידועים בהם נג'ף, כרבלא, סאמרא קום ומשהד. היו גם קברי אימאמים ומרטירים חדשים שאליהם השיעים נוהגים לעלות לרגל, כמו קברי עלי, חוסיין בן עלי ומוחמד אבן מכי. כן התווספו מועדים חדשים כמו חג העשורא, לזכר הריגתו של חוסיין בן עלי בידי האומיים המלעונים. חג זה לובש גוון אפוקליפטי משום שהוא מציין את המועד בו חרג העולם מרצונו האמיתי של אלה.

באופן כללי, אין החג חורג באופיו מחגי הכנסיות האחרות, משום שכל שלוש הכנסיות של אל עליון יחיד דורשות באיומים מן המאמינים הכנועים קורבנות וסיגופים, וכן מטילות עליהם צרור של אשמות. כולן מצוות על נתיניהן צומות, איסורי מאכלים, או תעניות בימים ובחודשים קדושים, למען תיקון נשמתם. אבל בכנסייה השיעית הגדילו את המינון: הכוהנים מצווים על המאמינים הזכרים בחג העשורא להסתופף בציבור ולהצליף בעבודה עצמית על גבם עד זוב דם, רצוי בשלשלות ומומלץ להרבות בדם, וכן חשוב שיזעקו פסוקי שבר ונקמה.

75 הם נשכרו לעתים לפעולות חיסול גם על ידי הצלבנים, ומכאן התגלגלה המילה assassin (= רוצח) אל הלשונות האירופיות.

76 גם הרבנים השתעשעו ברעיון דומה (בבלי, יבמות, ל"ז, ב). במאה ה-21 החל ההיתר הזה להתפשט גם בקרב סונים.

י. הכנסייה האיסלמית והאימפריות התורכיות

במאה ה-12 ההגמוניה השיעית החלה להיחלש. הפאטימים הלכו בדרכן של השושלות המזרחיות, וללא קשר לדבקותם בפולחנם הסגפני ובשאיפתם לשוויון בין המאמינים, הם התנוונו בגינוני מותרות, בהפגנות רהב ובתהלוכות וארמונות פאר. עם מותו של הח'ליף-אימאם הפאטימי אל מוסתנסיר ב-1094 החלו הרציחות בין הירשים והאימפריה התפרקה. לכך התווספו פלישתם של הצלבנים לפלסטין ופלישת עמים נודדים מן המזרח הרחוק, התורכים והמונגולים. במקביל צצו תנועות התעוררות פונדמנטליות של שבטים מהמגרב, המוראביטון ולאחר מכן המונחידון, שזרעו הרס ללא תקנה בכל צפון אפריקה. אמנם המונגולים גרמו לחורבן עירק אולם הם נסוגו ולא שבו לאחר מותו של טימור לנג. לעומת זאת, שבטים תורכיים ממרכז אסיה פלשו בקצב גובר לתוך שטחי האימפריות האיסלמיות.

בעבר, נהגו שליטים מוסלמיים לייבא תורכים כעבדים ולא לפס להפוך לחיילים "ממלוכים" (רכוש השליט). אך מאז המאה ה-11 הופיעו תורכים לא כיחידים או כקבוצות חיילים המשרתים שליטים כעבדים וכשכירי חרב, אלא כשבטים עצמאיים שפלשו והתיישבו בתוך שטחי האימפריות המוסלמיות. השבט הראשון שנזכר ברשומות הכרוניקאים המוסלמים ב-960 לספירה נאמד בכמות של 200,000 אוהלים. אחריהם הגיעו גלי הגירה גדולים שהבולט ביניהם היה השבט אשר בראשו עמדה המשפחה הסלג'וקית. לאחר שאימצו את האסלם, הסלג'וקים כבשו במהירות את המזרח התיכון, ובאמצעות קצין כורדי בשירותם, בשם צלאח א-דין, הם מוטטו את שרידי האימפריה הפאטימית במצרים. מעתה ואילך השליטים המוסלמים הפכו ל"סולטנים" ושפת האימפריה הפכה לתורכית.

כיבושי השבטים התורכיים שהשתרעו מאירן ועד למצרים שינו את המזרח התיכון. שליטי המשפחה הסלג'וקית ואחריהם שליטי המשפחה העות'מנית, הנהיגו במזרח סדר חדש שנש את הסדרי השליטה הערביים-פרסיים והתבסס על התרבות התורכית שמקורה במזרח הרחוק. סדר זה שרר במזרח התיכון מאז המאה ה-12 ועד לתחילת המאה ה-20. מאחר שהסולטנים הסלג'וקים ולאחריהם העות'מנים אימצו את הפולחן הסוני, הם התגייסו לחסל את הדומיננטיות השיעית ופגעו קשות בכיתות ובפלגים איסלמיים מתחרים.

הם היפנו את עיקר פעילותם הצבאית והקולוניאלית לאזור אסיה הקטנה ובמאה ה-12 זרמו לשם שבטים תורכיים שונים ונישלו את התושבים הקודמים (מין פוסט-קולוניזציה לפני הקמת הכנסייה הפוסטיסטית). עד המאה ה-14 הפכה אסיה הקטנה לציביליזציה תורכית מוסלמית שתפסה את מקום הציביליזציה הנוצרית יוונית. בהמשך היפנו את המלחמה להפצת האסלם אל עבר אירופה. מאז המאה ה-15 צבאות העות'מנים שטפו וכבשו חלקים ממרכז ודרום אירופה ואף הגיעו במאה ה-17 עד לשערי וינה. במקביל, בראשית המאה ה-16, שעטו דרומה ומזרחה, ותוך תקופה קצרה הפכו לאדוני סוריה, מצרים, עירק, ערב, תימן וכל צפון אפריקה. כך הפכו לשליטי כל המקומות הקדושים לאסלאם ושל המרחב המוכר כיום כעולם הערבי. אולם החלק החשוב בייצוב הלגיטימציה של השושלת העות'מנית היה השלטת הכנסייה הסונית על המזרח התיכון. כחלק מן המאבק בדומיננטיות השיעית, העות'מנים הקימו ברחבי

האימפריה רשת "מדרסות", בתי ספר תיאולוגיים ללימוד ההלכה והפולחן הסוני, על פי הדגם של מרכזי הלימוד והכשרת המטיפים שהקימו הפאטימים בקהיר. במרכזי לימוד אלה ניסחו המורים הסונים (עולאָמָא) תשובות לשאלות בענייני פולחן והלכה, וכן הכשירו שכבת אנשי הלכה מקצועיים שהשתלבה במנהל האימפריאלי וזכתה במשרות ובהכנסות סדירות מהממשל. ואכן הצלחת השושלת העות'מנית להיוותר כשליטי המזרח התיכון במשך כחמש מאות שנים הייתה בין השאר משום ששילבו את שכבת הכוהנים העולאמא בתוך המנהל המלכותי.

אמנם לא הייתה היררכיה כנסייתית נוקשה כמו במדינות הפיאודליות באירופה, אולם הייתה היררכיה שניכרה בחלוקת ההכנסות בין הבכירים לזוטרים שבקרב הכוהנים. העולאמא הבכירים לא רק קיבלו הכנסות קבועות מהארמון אלא אף זכו ברנטות מן ההקדשים (הווקף) שהיו תחת ניהולם.

הנקסוס מלוכה-כנסייה הצליח באימפריה העות'מנית גם באמצעות מינויו של ראש ההיררכיה הכנסייתית, המופתי של איסטנבול "השייח' אל אסלם", על ידי הסולטן העות'מני כיועצו האישי. מתחתיו היו הקאדים (שופטים) והמופתים (מטיפים) השונים, בערי המחוז ובנפות המשנה. האימפריה לכאורה פעלה על פי חוקי השריעה והסולטן נחשב למגן הכנסייה, אלא שהסולטנים קיבלו את הסכמתם, מרצון או מכפייה, של העולאמא שבחסותם להכתוב חוקים ותקנות משלהם, כמובן על פי רוחה הגמישה של השריעה.

סמכותם של הסולטנים נבעה מהכרזתם העצמית על היותם מגיני המקומות הקדושים, לפחות בשטחים שהיו תחת כיבושיהם, כגון מכה, מדינה, ירושלים וחברון. הם שלטו בדרכים שהובילו את עולי הרגל למקומות הקדושים ועסקו בארגון השיירות והצי להובלת עולי הרגל מאפריקה ומעירק. חלק מהארגון היה הבטחת השיירות מפני התקפות שבטים מוסלמיים, כולל מתן תשלומים ומענקים לראשי השבטים, שכנראה פירשו אחרת את חוקי העלייה לרגל של ההלכה.

מן הרגע שאימצו את הכנסייה הסונית, החלו העות'מנים לרדוף בקנאות את נתיניהם השיעים. הם עשו זאת לא רק מטעמי אמונה: הכנסייה השיעית מיוסדת על מחלוקת גלויה עם העולם ועל מרי סמוי נגד כל ממשל שאינו של האימאם השיעי או נציגו. קיימות שם שאלות קיומיות כגון: האם על הנתין השיעי לשלם מיסים לשליט ובאילו תנאים? האם מותר לו לעבוד במנהל השליט? האם יש לקיים תפילות יום הששי במסגד בהעדרו של האימאם? מי הסמכות הכנסייתית שיכולה להכריז על מרד נגד השליט?

במאה ה-16 הקונפליקט עוד החמיר, כאשר השושלת העות'מנית נלחמה במשך כמאה שנה בשושלת תורכית אחרת, הצפונית, שהשתלטה על אירן ואימצה רשמית את הכנסייה השיעית הרדיקלית. היו אלה "מלחמות דת" קשות משום שהצפווים השתלטו על דרכי המסחר החשובות בין המזרח הרחוק והודו לים התיכון. מצד אחד חיו באירן מיליוני סונים, ואף יתכן כי הם היוו את רוב האוכלוסייה המוסלמית. מנגד, בסוריה ובעיקר באנטוליה חיו כמיליון שיעים שנחשדו כמפירי הסדר העות'מני. הן הסולטן העות'מני והן השאה הצפוי נחשבו בעיני כוהני הכנסייה היריבה ככופרים "גוזלי שלטון". סכנת השיעים באנטוליה הייתה בעיני העות'מנים גדולה במיוחד בגלל מוצאה התורכי של המשפחה הצפונית והתמיכה הנרחבת

שהיא זכתה לה באנטוליה, אשר יושבה לא מכבר על ידי שבטים תורכיים קרובים. וכך החלו הטורנספרים הידועים במזרח.

בראשית המאה ה-16 היגלה הסולטן באיזיד (השני) קבוצות שיעים ליוון.⁷⁷ לאחר מכן בנו סלים הראשון ("האכזר") דיכא מרד שיעי נרחב במרכז אנטוליה, במאמץ רב שלווה בטבח ובגירוש המוני. כתוצאה מכך פרצה סדרת "מלחמות דת" אכזריות בין הסולטן העות'מני לבין השאה הצפוי. הצבא העות'מני אמנם לרוב ניצח, אולם בסופו של דבר לא נותרו כמעט סונים באירן.

וכך הונצח שלטון הכנסייה הסונית-עות'מנית במזרח עד לאירן, שנותרה תחת שלטון השושלות הטורקיות-שיעיות שכפו על נתיניהן את הכנסייה השיעית.

ההיררכיה באימפריה העות'מנית הייתה פשוטה למדי ודמתה להיררכיות במזרח הרחוק. באיסטנבול ישב שליט ממשפחת עות'מן, שחי לו בדד במרכזו של ארמון ענק, הסבוך בחדרים, תככים, שרים, פקידים, משרתים, שומרים, גננים ועובדים. באגף החשוב ביותר של הארמון היו משוכנות המוני נשות הרמון שכונו "חרים", ועליהם הופקדו, משרתים אישיים ושומרים סריסים. ולבסוף, מסביב לארמון סובבו חיילי משמר הארמון.

מי שניהל בפועל את הארמון, כלומר את האימפריה, היה הוויזיר הראשי ותחתיו היו מספר שרים-וויזירים ששלטו בצורה זו או אחרת, בצבא, במושלי המחוזות ובמנהל המיסים. עיקר השליטה ההיררכית התבטאה במינויים ובהדחות הבלתי צפויות, לעתים מלוות בהוצאה להורג, של המושלים והפקידים שסר חנם בעיני הארמון, או פעמים רבות בגלל הצלחתם המנהלית החריגה שהבליטה אותם יתר על המידה.

הבעיה הגדולה באימפריה הייתה כיצד למנות סולטן עות'מני. הוא אמנם נחשב ל"ח'ליף", אך מעולם לא נבחר על ידי העולאמא או מועצה כלשהי, אלא ירש את כסאו ממשפחתו, משפחת עות'מן. הפתרון היעיל ביותר שנמצא בעת מותו של סולטן היה פשוט: במקום לפתוח ב"מלחמת אזרחים", מי מבניו של המת שהצליח לרצוח את יתרו אחיו הוא שהוכתר כיורש. כך למשל הסולטן מהמט (השלישי), שרצח לא פחות מ-19 אחים צעירים ממנו מיד כשהוכתר לשליט ב-1595.

יורשו, אהמט (הראשון), שבר את מסורת הרציחות, ובמקום זאת כלא את אחיו מוסטפא (הראשון) בכלוב זהב משופע בסמים ונשים. אלא שלאחר 15 שנה מת לפתע אהמט (הראשון) מטיפוס. וכאן החלו הצרות: הפילגש האהובה על אהמט (הראשון) המנחה רצתה למנוע את רצח בניה על ידי היורש הבכור מן האישה "החוקית", ולכן, בעזרת אינטריגות עם סריסי הארמון, האח האובד מוסטפא (הראשון) המסומם נשלף מכלוב הזהב ומונה לסולטן.⁷⁸ אלא שהתברר שהסולטן לא היה כשיר. הוא אימץ גינונים בנוסח קליגולה, כשמינה לפתע איכר שפגש במסע ציד לוויזר. הוא נהג להסתובב בארמון מלווה בשתי שפחות עירומות וניסה

77 הידוע אצל הפלוטוקרטיה הרבנית כ"רחום ורב חסד", משום שהזמין יהודים ממגורשי ספרד להתיישב בערי האימפריה שלו.

78 סיפורי הארמון לקוחים בעיקר מפיליפס (2018: פרק 4).

להאכיל דגים במטבעות זהב. לבסוף, הוא הודח בהפיכת סריסים ואת מקומו תפס עות'מן, הבן "החוקי" הבכור של אהמט (הראשון).

הדוד הסורר שוב ניצל ממוות משום שנשלח חזרה אל כלוב הזהב. הבעיה הייתה שעות'מן היה מפונק והחליט לערוך "רפורמות" בצבא, משמע, הוא ניסה לחסל לא פחות מאשר את קציני צבא שכירי החרב שלו, היניצ'רים, שלא סיפקו את תאוותו לניצחונות. משום כך, הוא נחקק בתולדות האימפריה כשליט הראשון והיחיד שזכה להירצח באמצעות מחיצת אשכיו. אפילו הפרטוריאנים ממליכי הקיסרים ברומא לא הגיעו לביצועים חדשניים כאלה.

מאחר שלא היה לעות'מן יורש, שוב הוציאו הסריסים מן הכלוב את מוסטפא (הראשון), שהפעם סירב לצאת מכלובו והתבצר בין נשותיו. הוא היה בטוח, ובצדק, כי אחיו זוממים להורגו. למרות הכל, הצליחו לשולפו בכוח מבעד לחור בגג הכלוב, ולהושיבו על הכס. אך הוא עמד במריו וסירב להפוך לסולטן. הוא בילה את רוב זמנו בחיפוש נואש אחר אחיינו המנוח עות'מן, משום שהיה בטוח שמדובר בתעלול שבסופו הוא יירצח. בינתיים הוא חזר לגינוני קליגולה ומינה את אחד מנהגי החמורים (לא את החמור עצמו) למונה על המסגד הראשי באיסטנבול.

לאחר כשנתיים אפילו אימו התייאשה והסכימה שמוסטפא (הראשון) בנה האהוב יודח שוב, ובתנאי שיבטיחו לה כי לא ירצחו אותו. וכך מוסטפא (הראשון) הסולטן (פעמיים) בדימוס חזר לכלוב הזהב וחי שם עם נשותיו בעושר ואושר והפליג עמן בענני סמים ומזמוטים אל עבר השקיעה.

אחריו התמנה לסולטן מוראט (הרביעי) בנה האהוב של הפילגש האהובה על אהמט (הראשון), שהוכיח יציבות נפשית יחסית לדודו מוסטפא (הראשון). ראשית, הוא רצח את רוב האחים שעות'מן הותיר משום מה בחיים. שנית, הוא החליט להחזיר בתשובה את הנתינים אל חיק הפולחן האיסלמי. משום כך אסר עליהם עישון ושתיית אלכוהול וקפה. איסור על שתיית קפה תורכי בתורכיה היא ללא ספק גזרה קשה, ומוראט (הרביעי) נהג להסתובב מחופש בחוצות איסטנבול כדי לבחון את יעילות אכיפת החוק של שוטריו. להפתעתו גילה נתינים השותים קפה להנאתם, והוציאים להורג בו במקום. שלישי, הוא אהב להוציא להורג בני אדם מכל סיבה אפשרית: השמעת מוזיקה רועשת, דיבור רם מדי, ובעיקר בגלל היותן נשים. הסולטן פשוט תיעב נשים, בדומה לבני תקופתו, כוהני הדת באירופה הפרוטסטנטית.

בסוף שלטונו מוראט (הרביעי) כבר לא חיפש תירוצים ועילות להוצאה להורג. הוא פשוט נהג להתרוצץ ברחבי העיר ולהרוג באופן אקראי נתינים שנקלעו בדרכו. לפי הערכות שונות הוא הרג בחרבו במשך חמש שנותיו האחרונות כ-25 אלף איש, שזה ממוצע של כ-14 נתינים ליום. לא יעיל במיוחד אך גם לא בטל.

לאחר שמוראט (הרביעי) מת משחמת הכבד בגלל הפרזות בשתיית אלכוהול, התמנה לסולטן אח נשכח אחד בשולי הארמון בשם איברהים. האח בילה את ילדותו בכלוב, רועד מפחד שמא ייזכר בו הסולטן וישלח לרוצחו. ואכן, לפני מותו שלח מוראט (הרביעי) רוצחים, אלא שאימם של השניים, הפילגש האהובה הנצחית שוב התערבה ומנעה זאת, משום שאיברהים כסולטן יכול היה לאפשר לה לשלוט בארמון, כלומר באימפריה העות'מנית.

בדומה למוסטפא (הראשון) דודו, אף איברהים סירב לצאת מן הכלוב כי היה בטוח שזהו עוד תעלול רצחני של מוראט (הרביעי). רק לאחר שהראו לו את גופתו של מוראט (הרביעי) הוא התרצה ונאות לצאת מן הכלוב.

אלא שלאִימו, הפילגש הנצחית האהובה בדימוס, היו תוכניות אחרות. כדי שתוכל למשול בפועל, היא דאגה לבנה האהוב איברהים, המכור למין ולסמים, לאספקה מתמדת של שני אלה. להתמכרותו למין יצאו סיפורים שקשה לדמיין. אחד הסיפורים היה שנהג לכנס עשרות בתולות בנוסח אלף לילה ולילה שאספו משרתיו מרחבי האימפריה ואונסן כשהוא צוהל כמו סוס. עוד סיפור היה שהוא הוקסם מאיבר מין של פרה שנקרתה בדרכו במסעותיו וציווה להכין ממנו (מהאיבר) העתקות גבס וזהב. הוא שלח את משרתיו לכל קצות האימפריה למצוא לו אישה שאיבר המין שלה דומה לזה של הפרה. על פי הסיפור, לאחר חיפוש ארוך משרתיו מצאו בארמניה את האישה בעלת איבר המין הפרתי, וזאת הפכה במהרה לאישה האהובה של הסולטן איברהים. עוד סיפור היה שהאישה הפרתית האהובה הלשינה על פילגשיו המתחרות ודיווחה לו כי הן בוגדות בו, והוא בסערת רוחו, ציווה להכניס את כל 280 נשות ההרמון לשקים ולהטביען בבוספרוס.

אמו הפילגש האהובה הנצחית (בדימוס), השלטת למעשה, נוכחה לדעת כי הפילגש האהובה של בנה צברה יותר מדי כוח בארמון ומשום כך הזמינה אותה לארוחה והרעילה אותה.

בסופו של דבר איברהים הצליח לקומם נגדו את כלל היררכיית הארמון. הסריסים רקמו קשר להדחתו ומשמר הארמון הצעידו בסך חזרה אל כלוב ילדותו, שם הוא נרצח. מי צריך את סיפורי אלף לילה ולילה אם ההיסטוריה הממשית מרתקת יותר. האימפריה, אם כן, התנהלה היטב ויש להניח שהקשר המלוכני של הסולטן לכנסייה הסובלנית והצייתנית הועיל לשמירת הסדר העות'מני במשך כחמש מאות שנה.

י"א. יסודות נשכחים בפולחן הכנסייה האיסלמית: המילה וכבוד המשפחה

בפולחן האיסלמי קיים יסוד מרכזי שכולם מודעים לו אולם אין מדברים בו. בספרי ההיסטוריה של המזרח התיכון ושל הכנסיות האיסלמיות למיניהן, הוא כמעט שאינו נזכר, ונראה שמעדיפים לעבור עליו בשתיקה. זהו פולחן המילה. מילת הזכרים, ובעיקר מילת הנשים. אם פירוש המילה "מילה" היא חיתוך, הרי אצל הנשים, מדובר למעשה במילה נרדפת להשחתת איבר המין הנשי ולפגיעה ותקיפה אכזרית של האישה, לרוב ילדה חסרת אונים. פעולת החיתוך מכונה "חיתאן" והיא נחשבת לחובה אצל הזכרים ולהמלצה חמה אצל הנשים, כלומר המלצה למוסלמים הכופים על בנוניהן חיתוך או כריתת חלקים מאברי המין שלהן.

בדומה לכנסייה הרבנית, הצדקת החיתוך היא עוד מימי הציף אברהם ובנו ישמעאל. בקוראן הרי כתוב במפורש: "זכור את אדונו של אברהם [אללה] שניסה בדברים [בין השאר בניסיון המילה] והוא עמד בהם במלואם [והוא אכן כפה מילה על כל צאצאי משפחתו המורחבת]" (סורה 2, 124).

מן הפסוק הרי ברור כשמש שכל הזכרים חייבים במילה. יתר על כן, בפסוק לאחר מכן נכתב במפורש: "שמנו את הבית [מקדש הכעבה] כמחוז חפץ לאנשים ומקום מבטחים. קחו לכם את מקום אברהם [האבן הקדושה שעמד עליה אברהם] למקום תפילה. צווינו על אברהם ועל ישמעאל לאמור: טהרו את ביתי [מקדש הכעבה של אללה] למען המקיפים אותו [טקס 7 ההקפות]" (סורה 2, 125).

ומכאן ברורה מאליה הפרשנות החדית', לפיה מאז ימי אברהם, שום ערל לא הקיף את מקדש הכעבה. פשוט, תפילת המוסלמי הזכר לא תתקבל אם לא יקטמו לו את העורלה, כי אללה מדקדק בפרטים הקטנים.

יחד עם זאת, אין הקוראן או הכתבים המוסלמיים הקדושים מצווים על מועד טקס המילה, אבל נהוג לבצע את המילה לפני גיל הבגרות של הזכר.

כיום, מכל מקום, חיים במזרח התיכון, השבח לאללה, כ-320 מיליון מוסלמים, חציים זכרים, שמתוכם כשני-שלישים הינם בוגרים מעל גיל 15, ומן הסתם נימולים.⁷⁹ מדובר אם כן בכמות מרשימה ביותר של חיתוך, שאין מרבית לדון בו, וכמו בקרב נתיני הכנסייה הרבנית, הוא משום מה מובן מאליו.

לעומת זאת לגבי קטימת חלקים מאברי המין של הנשים, המצב הסטטיסטי והפולחני פחות ברור. מה שידוע הוא, שהחיתוך בנשים התקיים בערב ובמזרח התיכון עוד לפני הולדתו של הנביא. יתר על כן, פולחני חיתוך באברי המין הנשיים התקיים בתרבויות קהילתיות שונות ברחבי העולם, באפריקה, באוסטרליה ובאמריקה, לעתים בטקס אכזרי ביותר (לפחות ממבט אירוסנטריסטי פוסט-קולוניאלי ועוד תארי-שם). יש להניח שהפולחן היה מיועד להנציח באמצעות כאבים וסבל למשך חיי האישה, את שליטת הגברים בה, את היותה קניין המשפחה, ובעיקר, את כניעתה ל"מורשת", ל"זהות" ולמוסדות השבטיים-משפחתיים.

אולם מה שחשוב הוא, שהכנסייה האיסלמית שילבה את הפולחן בטבעיות לתוך הארגון המדיני-כנסייתי. הכהנים המוסלמיים סיפקו מראשית הדרך הצדקה להמשך הפולחן. כרגיל, קל להביא כראייה חדית'ים, אותנטיים או מזויפים, המיוחסים לנביא עוד מן המאה השביעית, לפיהם המילה היא חובה לגברים וסגולה לנשים. קיימים גם חדית'ים עם פרשנויות למיניהן לפיהן הנביא, שהיה כידוע גם מומחה באנטומיית נשים ובפסיכולוגיית גברים, ייעץ לאחת מהנשים החותכות:

"עשי מילה לנשים, אך אל תגזימי [בחיתוך] שהרי [נניח קיטום הדגדגן בלבד] מוצא חן ביותר בעיני הבעל ומאיר את פניה [של האישה] בצורה הטובה ביותר". (מצוטט מבית הלחמי, 2003).

על האותנטיות של הציטטה כותב שייך מוחמד אלמוג'ד באתר רשמי לשאלות ותשובות על הפולחן האיסלמי כי לא מוכרת מצווה מפי הנביא מוחמד למול את נשותיו ובנותיו, "אך קיימת ציטטה לפיה הסביר למוהלת נשים באל-מדינה כיצד לבצע מילת נשים עדינה, בהסתמך על סיפורו של אבו-דאוד (חדית' מספר 5271)".⁸⁰

World Population Review (2024); Pew Research Center (2014) 79

80 אתר "אסלם שאלה ותשובה בהשגחת המפקח הכללי מוחמד אלמוג'ד". (<https://tinyurl.com/3656b7pt>)

גם מומחי הלכה בעלי תארים כמו ד"ר מחמד אבו לילה, מרצה למחקרים אסלאמיים באוניברסיטת אל-אזהר, מאשרים שמילת נשים מעוגנת היטב בפולחן הכנסייתי: "מנהג מילת הנשים אינו חידוש הסוטה מהלכות הדת, אלא מנהג העובר מדור לדור עוד מימי אברהם. הנביא שב ואישר את המנהג ואנו ירשנו אותו כמוסלמים אחרי אלפי שנים. הנביא התנה כמה תנאים הומניים ומדעיים לביצועו כדי שלא נפגע [אנחנו הגברים הכוהנים] באנושיותה של האישה וכדי שהבעל לא יותש [חלילה] בעת קיום יחסים עם אשתו" (בית הלחמי, שם).

ואם הטיעון ההגיוני של המלומד המצרי אינו מספיק, הרי הוא שולף את הטיעון הפוסט-תרבותי המכריע: "המערכה התקשורתית נגד מילת הנשים אינה אלא חלק ממזימה שלמה להרוס את המסגרת החברתית האסלאמית" (שם). באופן דומה ד"ר אחמד עבד אל רחמן כתב: "אי קיום מילת הנשים פותח את השער להתפשטות התועבה והזנות כפי שקרה במערב בשל ההתעלמות מהדרישה ההומנית הזאת. האם אנו רוצים להדמות למערב?" (שם).

בקיצור, אמנם הממשלות המושחתות במזרח התיכון ובאפריקה, נכנעות לדרישות האימפריאליזם ומנפיקות לעתים חוקים וצווים נגד מילת נשים, אולם בפועל, במצרים ב-2016 כורתים ליותר מ-90% מן הנשים (הילדות למעשה) חלקים מאבר המין שלהן, לעתים כריתה חלקית (הדגדגן), לעתים השפתיים החיצוניות, והמהדרין אף חותכים את השפתיים הפנימיות של הפות.⁸¹

על פי דוחות האו"ם, במצרים, סומליה, סודן ומאלי, מעל ל-95% מהנשים עברו כריתות בדרגות שונות באבר המין. ובסך הכל לפי הדו"ח, ב-2024 נכרתו בעולם כולו לכ-230 מיליון נשים חלקים מאבר המין (אין לדעת לפי הדו"ח אם כולן היו נתינות של הכנסייה האיסלמית).⁸² אין גם לדעת מה המצב לאשורו כיום בערב הסעודית או באירן. לפי יומנים וספרים של נשים ערביות ומוסלמיות, מדובר באחוז גבוה ביותר של חיתוך באברי המין הנשיים בקרב שכבות אנשי התחתית. מנגד, מסתבר לפי ספרי זיכרונות ורומנים של נשים משכבות עלית, כי אף בקרב האוליגרכיות בערב הסעודית, במצרים, במפרץ הפרסי או במזרח אפריקה נפוץ פולחן הפגיעה באיבר המין הנשי. בביוגרפיות של נשים אלה חוזרת שוב ושוב התמיהה כיצד אביהן או אימן או אחיהם המשכילים לכאורה, לעתים בוגרי אוניברסיטאות עלית במערב, תומכים בפולחן החיתוך באיבר המין הנשי.⁸³

לכאן מצטרף נוהג דומה הידוע כ"רצח על רקע חילול כבוד המשפחה", הנפוץ במדינות המוסלמיות ומוכר בעיני השלטונות שם כלגיטימי באופן רשמי ולא רשמי. קשה לדעת את מספר הנרצחות. משום מה חקירות האו"ם בנושא אינן אמינות. יש המעריכים שמדובר בכ-20,000 נרצחות בשנה (וכן מספר מועט של נרצחים זכרים, לרוב כאלה הנחשדים בנטיית מיניות שאינן תואמות את "כבוד המשפחה").⁸⁴ למעשי הרצח בדרך כלל אין הרבה קשר

81 חוגי (2016).

82 Almeer et al. (2021)

83 ששון (1994 : 123-124); דירי (1998); עלי (2008); סעדאוי (1988).

84 Fisk (2010)

לפעילות מינית מיוחדת. די בחוסר צייתנות לזכרים במשפחתן. לעתים "כבוד המשפחה" נפגע מעצם העובדה שהנשים חסרות המזל היו קורבן לתקיפה. כך לדוגמא, אב בלוב הוציא להורג את שלוש בנותיו שנאנסו על ידי המיליציות של קדאפי, כנראה על רקע חשיפת אוזלת ידו להגן עליהן מפני האנסים.⁸⁵

בקוראן לא מופיעה כמובן הוראה ברורה בנושא "רצח למען כבוד המשפחה", אך ברור שאישה נשואה "נואפת" דינה מוות, ושני "נואפים" שאינם נשואים, דינם 100 מלקות.⁸⁶ מנגד, לא מופיעה הלכה ברורה האוסרת רצח נשים מסיבות של סטייה מהנורמות.

בדיני הממלכות במזרח העתיק היה נהוג לרצוח נשים על רקע "ניאוף", או "זנות", או "בתולים" או "התנהגות לא הולמת", ובדרך כלל המשטרים המלוכניים-כנסייתיים תמכו בכך. הכנסייה האיסלמית ממשיכה במסורת זאת, ובכך אין היא שונה במיוחד מהכנסיות הרבניות והנוצריות. כתבי הקודש של כוהני יהוה במקדש הירושלמי מלאים באיומים ובעונשים על נשים סוטות, למן סקילה ועד שריפה. הרבנים שאחריהם מחריים אחרים ואף מתחרים בהם בדמיון וביצירתיות. הבעיה הייתה שבתקופות רבות, בעיקר במאות האחרונות, הרבנים היו חסרי סמכויות ענישה ואין עדויות רבות על רציחות כאלה בקהילות שהיו נתונות לשליטה רבנית. אבל היו עונשים קשים אחרים, כמו נידוי והחרמה.

באירופה הנוצרית נפתרה בעיית הנשים הסוטות, שלא היו כנועות לסדר הכנסייתי, באמצעות האשמתן בנאפופים עם השטן. בעזרת האינקוויזיציה הקתולית ומשפטי החקירה הפרוטסטנטיים ביערו והבעירו אותן בממדים של ג'נוסייד. הטלת אימה והכנעת נשים לפולחן הכנסייתי אינה המצאה של הכנסייה האיסלמית, אולם כוהניה מתייחדים בהגנה על פולחני הטלת מומים באברי המין של נשים. נדיר למצוא כוהן דת מוסלמי, רחום וחנון ככל שיהיה, שלא יכפה הטלת מום באברי המין של נשותיו ובנותיו.

י"ב. יסודות נשכים בפולחן הכנסייה האיסלמית: העבודות

אחד היסודות החשובים בכנסייה האיסלמית על שלוחותיה הוא הסחר בבני אדם. בקוראן ובהלכות השריעה, מוסלמים הינם בני אדם "חופשיים", כלומר הם עבדי אללה וכוהניו בלבד. לעומת זאת הכופרים ומכחישי גדולת אללה ראויים להיות עבדי המוסלמים, ואף צאצאיהם הנולדים בשבי יוותרו עבדים. משום כך, במלחמת קודש להגדלת שטחי המחיה של האסלאם, כל הנתינים הכופרים, הם ומשפחותיהם, הינם שלל חוקי והופכים לקניין הכובשים.

כבר הנביא מוחמד החל במצווה, לאחר שניצח בקרב את בני קוריט'ה (Banu Qurayzah) היהודים. הוא ערף את ראשי כל הגברים השבוים, וחילק בין החיילים הנלהבים לפי מפתח חלוקה, את הנשים והילדים לשפחות ועבדים, לאחר שהכריחם כמובן להתאסלם. הוא עצמו

(2011) Ynet 85

86 קוראן, סורה 24, 6-2.

הסתפק בחמישית המגיעה לו כמתווך שליח אללה, ולקח כשלל רק את הנשים היפות שזה עתה רצח את בעליהן כדי להופכן לפילגשיו.⁸⁷

וכך, מלכתחילה, עם הניצחונות הראשונים גדלה במהירות אוכלוסיית העבדים, אבל ככל שגדלה האימפריה והאוליגרכיות התרגלו לעושר, גם הריבוי הטבעי של מלאי העבדים לא סיפק את הצרכים המתרחבים. על כן התפתח מסחר רב לאומי נרחב בכופרים ששועבדו לעבדות ויובאו אל האימפריה.

מחיר העבדים וביחוד שפחות המין הצעירות, היה גבוה, ולמרות האופי המתכלה של הסחורה, פעמים רבות הסתבר שהסיכון היה מוצדק. המחיר הגבוה ביותר בדירוג היה של זכרים צעירים מסורסים. אלה נמכרו בעיקר לשכבות העשירות, למרכזים כנסייתיים ולארמונות המושלים, ובקיצור, לכל אלה שיכלו לעמוד במחיר.

אמנם הקוראן והשריעה אוסרים לכאורה על הטלת מום וחבלה בגוף הקורבן, אך כמו בכנסייה הרבנית ובכנסייה הנוצרית, גם כוהני האסלם יודעים את סודות ההונאה השמיימית. פשוט, בשעה שהיו חוטפים נתינים בשטחי הכופרים, או אפילו ילדים שלא ניתן לכאורה להוכיח את זהותם המוסלמית הכשרה, קבלני כוח האדם היו מסרסים אותם לפני שהוכנסו לטריטוריה מוסלמית. מסתבר שכוהני הכנסיות בטוחים שניתן להונות את האל העליון היחיד שעל פי כתביהן הקדושים הוא יודע כל ועוד מתכנן הכל מראש כולל את שיטות ההונאה.

בתחילת הדרך, בתקופת האימפריה האומיית, עדיין היה ניתן להשיג שפע של עבדים טריים בשטחים החדשים שנכבשו במזרח התיכון. אלא שהנתינים בטרטוריות הנוצריות בסוריה, במצרים ובצפון אפריקה החכימו והתאסלמו, בין השאר כדי להקל על שיעור מיסיהם, והיה צורך לכבוש טריטוריות חדשות. הכיבושים המשיכו במאה התשיעית, הפעם עם צבאות האימפריה העבאסית ולאחריהם הצבאות הפאטימיים. אלה התחזקו בִּפְּרָרִים מצפון אפריקה שהתאסלמו, כבשו את סיציליה ופלשו לתוך איטליה. באמצע המאה התשיעית אף פשט הצבא העבאסי במעלה נהר הטיבר ובזז עבדים כופרים מהערים אוסטיה ורומא.

מסורת זאת של פשיטות על חופי הכופרים לצורך חטיפת עבדים המשיכה גם באימפריה העות'מנית. הסולטנים העסיקו קבלני משנה והתחלקו עמם בשלל. כך למשל שודדי הים הִפְּרָרִים שפעלו בחסות הצבאות העות'מניים מבסיסיים בצפון-אפריקה, הרבו לפשוט על חופי דרום אירופה, חופי אנגליה ואירלנד. ב-1627 הם אף הרחיקו שוט עד לחופי איסלנד והביאו עמם שלל אנושי שנמכר ברובו בשוקי העבדים של אלג'יר. בתקופות הזוהר של האסלם, כל רצועת החוף המוסלמית בצפון אפריקה, בין תוניס לקהיר בואכה איסטנבול, שגשגה מסחר בעבדים. ההערכה היא שבין 1530 ל-1640 עברו במגרב לבדו כ-1 מיליון עבדים נוצרים.⁸⁸

המקורות העיקריים ליבוא העבדים היו מאירופה הדרומית, ערבות רוסיה ואפריקה. לעתים יובאו עבדים מאזורים רחוקים יותר כמו הודו, סין ומרכז אסיה. בעידן האימפריות של האומיים

87 על פי הכרוניסט הפרסי בן המאה התשיעית, מוחמד איבן ג'ריר אל טברי: (Tabari (1997: 34-40).
88 Davis (2001: 96). גם קבלנים מטעם מלכויות ונסיכויות נוצריות תקפו ספינות וערכו פשיטות על חופי מגרב, ולפי הערכות אחרות היו באותה עת כמיליון עבדים מוסלמים באירופה (Bono, 2010).

והעבאסים היוו התורכים מערבות אסיה את עיקר אוכלוסיית העבדים. הם נלקחו לעבדות במלחמה או נקנו בשווקים, לרוב לצורך הפיכתם לחיילים נאמנים לשליט. הבעיה החלה עם התאסלמותם של השבטים התורכיים, כי לא היה ניתן עוד לגייסם כעבדים. במקום זאת נפתחו מקורות חדשים בקווקז, ומשם יובאו אל האימפריה העות'מנית ואל האימפריה הצפונית עבדים גיאורגיים וצ'רקסיים, כופרים לחלוטין על מלא. מקור חשוב בעידן העות'מני היוו יושבי מזרח אירופה. הם הפכו לחלק משמעותי באוכלוסיית העבדים, משום שהעות'מנים יכלו להשיגם ישירות בשטחי הכופרים הכבושים, בבלקן, בהונגריה ובקווקז, ללא קבלני משנה וללא פחת ניכר בדרך. מאז כיבוש רוסיה על ידי שבטים תורכיים (הטטארים), לא פסקו הפשיטות על כפרי רוסיה, פולין ואוקראינה לשם חטיפת עבדים. מדי שנה הם לקחו אלפי עבדים צעירים והעבירום בספינות לאיסטנבול לשם מכירתם בערי האימפריה. מסחר זה נמשך עד שרוסיה סיפחה את קרים ב-1783. אולם מקור העבדים השיטתי והמתמיד ביותר מאז ראשית האסלאם היה אפריקה. באימפריה העות'מנית התנהל יבוא ממוסד של עבדים שחורים ממזרח אפריקה דרך נמלי הים האדום והמפרץ הפרסי אל ערב ואירן. שיירות חטופים התנהלו מכפרי קונגו וסודאן לאורך הנילוס דרך מצרים, וכן שיירות ממערב אפריקה דרך הסהרה אל ערי צפון אפריקה.⁸⁹ זן חשוב של עבדים היו החיילים-עבדים. הזן פותח תחילה על ידי העבאסים, השתכלל אצל הסלג'וקים וזכה לעיצוב סופי בקרב העות'מנים. היתרון בסוג זה של עבדים היה ברור: לאחר הכיבושים הראשונים במאה השביעית היה קושי להמשיך להחזיק בצבא מגויס. העלויות היו גבוהות, המריבות על חלוקת המשרות והשלל הלכו והתרבו והנאמנויות לשליט הלכו ופחתו. היה צורך להמיר את שיטת הסטרטאפ של חבר מביא חבר בשיטה זולה ללא ציפיות לאופציות.

גם שליטי האימפריות הסלג'וקים והעות'מנים בתחילת דרכם ניסו למסד סדר היררכי בנוסח התורכי הפיאודלי מן המזרח הרחוק, שבו הלורדים השבטיים הופכים לקבלני משנה לגיוס לוחמים תמורת אחוזות. אולם לאחר דור או שניים, התברר שקשה לסמוך על לוחמים אלה, לא על כושר לחימתם ולא על נאמנותם לארמון.

לעומת זאת בשיטת החיילים-עבדים, שהיו מגויסים מאז ילדותם לשירות משפחת השליט, העלויות והנאמנויות נותרו קבועות. משך השירות של החיילים היה ארוך ויציב, הם שהו במרוכז במחנות ולא היה צורך להזעיקם מהאחוזות הפזורות במחוזות ולצפות שהלורדים וחייליהם יהיו כשירים ויצייתו לקריאה. ואכן, החלפת האצולה הפיאודלית הישנה (מעמד הסיפאקים), שהייתה הבסיס המדיני-צבאי של האימפריה, בעבדים טריים חסרי משפחה,

89 הממשלה הבריטית לחצה מטעמים שונים על האימפריות המוסלמיות לצמצם את הסחר בעבדים שחורים. השאה הפרסי דחה ב-1846 את הבקשה הבריטית הרשמית בנימוק שהאסלאם מתיר עבדות ואין השאה יכול לפעול בניגוד למצוות. בסופו של דבר, לאחר כמה התנגשויות עם הצי הבריטי במפרץ הפרסי, הצליחה הממשלה הבריטית לסחוט צו הלכה (פירמאן) עות'מני האוסר על סחר בעבדים שחורים ברחבי האימפריה, מלבד כמובן חיג'אז (עד ימינו) (לואיס, 2004: פרק 4). המעניין הוא שהצי הבריטי התבסס על מלחים שנחטפו בנעוריהם על ידי קבלני גיוס ועברו הכשרה ימית אכזרית (ואן לון, 1943: חלק ב').

אפשרה לסולטנים לרכז בידיהם סמכויות אבסולוטיות ולבנות צבא כיבושים גדול, שהטיל את חיתתו על אירופה.

מאז המאה ה-15 פיתחו השליטים העות'מנים את שיטת הדיוושירמה: את מקום העבדים התורכיים שהעבאסים נאלצו לרכוש, המירו השליטים העות'מנים במס עובד שהוטל על הכופרים הנוצרים בבלקנים, בקווקז ובהונגריה. מדי שנה נגבו מכסות נערים מרחבי הספר הנוצרי והוצעדו אל מחנות האימונים באנטוליה. שם מחקו את זהותם ומורשתם. הם אוסלמו והפכו לעבדי הסולטן, כל זאת ללא עלויות רכישה.

אלה היו היניצ'רים. בתחילה אף אסור היה להם לשאת נשים כדי למנוע מהם להתמסר למשפחה ולהכריחם להתמיד בנאמנות בלעדית למשפחת השליט, שליח אללה. הם הוכשרו בקפידה להפוך למשרתים בארמון ולהשתלב בהמשך בצבא ובשירות הביורוקרטי, עם או בלי אשכים, בהתאם לפטרוניהם ולכישוריהם. אחד היתרונות החשובים של שיטת היניצ'רים היה באפשרם לשחרר את הסולטנים מהצורך להישען על נתינים תורכיים, שהיו במקורם מצאצאי שבטם וממחויבות להם. היניצ'רים יכלו להגן בנאמנות וללא היסוס על הארמון מפני הנתינים. שיטת הדיוושירמה הייתה יעילה, לפחות בעיני הסולטנים, עד המאה ה-18. אז הגיעו המפללות הצבאיות והתגלה כי בדומה לשיטות פרטוריאניות אחרות, אף שיטה זאת התאבנה.

למרות ניסיונות הפיקוח הנוקשה והמגבלות שהוטלו עליהם, היניצ'רים הפכו במרוצת הדורות לקסטה מבוצרת בעלת אינטרסים משוריינים שקשה להיפטר ממנה. הם היו מעורבים בתככי הארמון, במינויים וברציחות. ובעיקר הם התנגדו לרפורמות בצבא ובמנהל שהיו עלולות לפגוע בזכויותיהם. לבסוף בעקבות המפללות הצבאיות נגד צבאות נפוליאון ורוסיה, הם חוסלו בטבח המוני שערך בהם ב-1826 הסולטן מהמוט (השני).

יש להניח כי המפללות הצבאיות שספגו העות'מנים שיקפו לא רק את חוסר היעילות של היניצ'רים, אלא את חוסר יכולתה של שיטת הסולטנות האיסלמית בכללותה להסתגל לעולם החדש שצמח מסביבה באירופה.

המשטר הקפיטליסטי

א. תחילתו של משטר ההון

במאה ה-14, התקופה שבה המירו השליטים העות'מנים את השיטה הפיאודלית המסורבלת בשיטה של צבא עבדים זול, החלה גם תפנית בהיסטוריה האנושית שהובילה אל משטר ההון (הקפיטליזם).

התפנית החלה בערי צפון איטליה שהיו שרויות במלחמות מתמשכות, בין השאר נגד האימפריה העות'מנית. גם שליטי ערי המדינה הללו ערכו רפורמה צבאית-מדינית. במקום צבא יקר ולא יעיל של אבירים-אצילים, הם שכרו גייסות רגליים וציי מלחמה הניתנים להפעלה לעת מלחמה בלבד. שיטות מימון חדשות לניהול המלחמה אפשרו להם לשלם את ההוצאות הצבאיות באמצעות הנפקת אג"ח המגובים בתשלומי מס עתידיים.¹

צירוף המרכיבים – מכירת החוב (אג"ח) על בסיס הכנסות עתידיות שיזרמו באמצעות גביית המיסים בעתיד, כלומר על בסיס האמון (הקרדיט) בעוצמתו ובכוח אלימותו הגלויה והסמויה של הממשל לאכוף תשלום מס – הוא תחילת הקפיטליזציה (היוון), שהיא הפולחן המרכזי בקפיטליזם.

היוון כושר האלימות ויכולת האכיפה של שליטי ערי המדינה בצפון איטליה – הם שהיו נקודת ההתחלה אשר ממנה צמח אופי-הכוח הקפיטליסטי.

הסולטנים העות'מנים נותרו ספונים בארמונותיהם עם הניצ'רים, בברכת כוהני הכנסייה האיסלמית, ואילו שליטי ערי המדינה בצפון איטליה הוחלפו בשיטות כוחניות חדשות ויעילות יותר. שיטות אלה אפשרו בתקופות מסוימות אוטונומיה מדעית חילונית ומימנו מהפכות טכנולוגיות-צבאיות, שהותירו את העות'מנים ומשטרם מאחור. ובעיקר, הם אפשרו את דחיקת כנסיות האל העליון היחיד משליטתן המדינית הבלעדית ואת מיסודו של משטר מדיני מטיפוס חדש – המדינה הלאומית הקפיטליסטית, או כפי שהליברלים מכנים זאת: מדינה מודרנית.

כיצד התנגש המשטר המדיני החדש באירופה במשטר הישן במזרח? האם מדובר ב"מודרניזציה" אשר המשטר הסולטני לא הצליח להסתגל לדרישותיה, כפי שגורסת הפרספקטיבה הליברלית, או שמה מדובר ב"קפיטליזם", שאמנם חדר למזרח התיכון, אבל

1 ניצן וביכלר (2022 : 48-45 ; פרק 10 ובעיקר ע"ע 353-356).

למעשה הוחדר בכפייה באמצעות "האימפריאליזם", כגרסת ההיסטוריונים המרקסיסטיים והפוסט-מרקסיסטים.²

השאלה המרכזית אצל כלל המחברים מכל הזרמים היא האם מדובר ב"חסם" מסוים או במעצור תרבותי, היסטורי, שמנע התפתחות מודרנית במזרח התיכון בדומה למערב ולמדינות המפותחות? או שמה המכשול הוצב דווקא על ידי המעצמות הקפיטליסטיות, בריטניה, צרפת וארה"ב, שהשתלטו מאז סוף המאה ה-19 על המזרח התיכון, בלמו את התפתחותו הכלכלית-פוליטית והפכוהו לאזור תלוי ופריפריאלי.³

מכל מקום, כנסיות של אל עליון יחיד בכלל, וכנסיות האסלאם בפרט, נחשבו הן בעיני הליברלים והן בעיני המרקסיסטים כבלם חשוב בהתפתחות. מבחינתם, אחד התנאים החשובים לצמיחת ליברליזם ו"כלכלת שוק" או להתפתחות בורגנות וקפיטליזם, הוא "הפרדת הדת מן המדינה", כלומר, מדינה בעלת חקיקה חילונית. לדעתם, באירופה נאלצו הכנסיות הנוצריות מאז המאה ה-18, ובעיקר מאז המהפכה הצרפתית, לסגת לאחור ולפנות את השפעתן למוסדות הליברליים-הלאומיים, בעוד שתהליכים אלה לא אירעו במזרח התיכון בגלל השפעתה הדומיננטית של התרבות האיסלמית.

באופן דומה היה מקובל להסביר את ההתפתחות המהירה של המודרניזציה במדינת ישראל על רקע ירידת השפעתה של הכנסייה הרבנית בקרב הצעירים היהודים באירופה בסוף המאה ה-19 והעוינות ששררה בתחילת המאה ה-20 בין הארגונים הציוניים לכנסייה הרבנית. לכך התווספה הדומיננטיות של הארגונים הציוניים, הליברליים, הסוציאליסטיים והלאומניים, בתקופת הקולוניזציה בפלסטינה המנדטורית ובישראל של שנות החמישים והשישים. כל אלה הביאו, על פי ההסברים הרווחים, לצמיחה הכלכלית והטכנולוגית הגבוהה בישראל.⁴

גם בבריה"מ ובגוש הסובייטי התחוללו תהליכי תיעוש וצמיחה מהירים (עד כמה שהיה ניתן לקבל את הדיווחים כאמינים), ואלה היו מלווים בהשלטת החילוניות כחלק הכרחי מן הדוקטרינה הלניסטית שהתוותה תכנון מלמעלה של מודרניזציה מואצת.

אולם במאה ה-21 קיימת נטייה לבחון מחדש את הקשר שנראה בעבר כברור מאליו בין צמיחת המודרניזציה והקפיטליזם לבין תהליכי הרציונליזציה והחילון. הבחינה מחדש החלה בבשורה הפוסט-מודרנית מאז שנות השמונים, והלכה וגברה מאז "הגלובליזציה" בשנות האלפיים.⁵

בשנות האלפיים בלטה היחלשות המעצמות המודרניות (או הקפיטליסטיות) הישנות, לעומת עלייתן של מיני-מעצמות הנחשבות ל"דתיות", כמו אירן, תורכיה, ערב-הסעודית,

2 מייצג הידוע של הפרספקטיבה המודרנית הוא ברנרד לואיס (2004). מן הצד המרקסיסטי בלט בשנות השבעים והשמונים סמיר אמין (Amin, 1977).

3 ההסבר האחרון התקבל הן על הניאו-מרקסיסטים בשנות החמישים והשישים, הן על אנשי אסכולת "התלות" של שנות השבעים, והן על כלל הזרמים הפוסטיסטיים (בעיקר "הזהותניים" או אנשי תורת הגזע) למן שנות השמונים ואילך (Hobson, 2004).

4 ההסבר "הקלסי" של המודרניזציה הישראלית: אייזנשטדט (1967).

5 הבשורה החלה בנביאים פוקו (Foucault, 1970), ליוטר (Lyotard, 1984), דרידה (Derrida, 1982) ובני מינם.

אינדונזיה, נסיכויות המפרץ. גם המחזורים התכופים של "מלחמות הדת" ועלייתן של מיליציות צבאיות דתיות ברחבי המזרח התיכון הראו שאין מדובר בהתנגדות לאימפריאליזם מן הנוסח הלאומני או הלניניסטי הישן, אלא שיש צורך לחשוב על סוג חדש של קונפליקטים המתאים לעולם תודעתי אחר.

הצמיחה הכלכלית המהירה של מדינות במזרח אסיה, שלא עברו תהליכים פוליטיים או כנסייתיים דומים לאלו של אירופה וארה"ב, אף היא הצריכה בחינה חדשה של המשטר הקפיטליסטי ומקומן של כנסיות אל עליון יחיד במשטר זה.

לנו נראה כי הבעיה עמוקה יותר, וכי יש צורך להחליף מן היסוד את הכלכלה-הפוליטית הישנה, שממנה התפתחו הדוקטרינות הליברליות והמרקסיסטיות המסבירות את המודרניזציה והקפיטליזם.⁶ יש צורך בכלכלה פוליטית אחרת של משטר ההון. נראה לנו כי חסרה תפיסה חדשה שממנה יהיה קל יותר להסביר את השינויים שחלו באופי הכוח החדש ואת מקומן של הכנסיות בו.

ב. על אופי הכוח הקפיטליסטי

על פי תיאוריית הון-כוח, המשטר הקפיטליסטי הינו האחרון במשטרי הכוח שנכפו על החברה האנושית. משטרי הכוח הראשונים החלו במסופוטמיה בתחילת האלף הרביעי לפנה"ס עם השלטת המדינה המלוכנית. משטר זה כלל לא רק חיילים, עבדים, אריסים וסוחרים, שהיו רכיבים חדשים בחברה המדינית, אלא גם את כוהני המקדש וחכמי הארמון שקידשו את הסדר המלוכני, הארצי והשמימי. את כלל התרכובת הזאת, הארוזה כמשטר, אנו מכנים **אופי-כוח** (mode of power). החבילה אוצרת בקרבה יחסי שליטה היררכיים מוגדרים, מקודשים ומוכנים – מן השלטון הפורמלי, דרך מוסדות הקניין ועד למשפחה הפטריארכלית הצרה – ובתוכה כרוכים טכנולוגיות הניצול, ההפקעה, ההפקדה וכפיית התודעה.

קפיטליזם הוא אופי-כוח חדש יחסית, אשר יחסי השליטה הסבוכים שבו מובנים ומרוכזים במוסד ההון, וגרעין השליטה המרכזי בו הוא יחידת התאגיד-מדינה.⁷

ההון אינו מוסד "כלכלי" הכבול לתחום הצר של ייצור וחליפין של סחורות (כגרסת הדוקטרינה הליברלית השלטת). הוא אינו אובייקט מטריאלי ואף לא סוג של יחסים חברתיים המוטבעים בקווי הייצור (כגרסת הדוקטרינות המרקסיסטיות). ההון לפי תיאוריית הון-כוח, הוא מוסד מרכזי של יחסי שליטה, המאפשר בין השאר **לשלוט** בקווי הייצור, במלאי הסחורות ובעבודה השכירה. להבדיל מהדוקטרינה השלטת, ההון אינו מוגבל למפעלים, לעובדים, לתעשייה, לבניין, או למכרות, אלא פרוש בכלל מרקמי החברה הקפיטליסטית. ההון אינו מין ניצול "חומרי" הזקוק ללגיטימציה "רוחנית" מחוץ לקווי הייצור. ההון נמצא במרכז. הוא מוקד הקיום. הוא האל האוניברסלי. ההיוון (הקפיטליזציה) הוא תהליך הגורף עמו ומפנים

6 ראו: ניצן וביכלר (2022) פרקים 7-9.

7 Debailleul, Bichler and Nitzan (2018); Nitzan and Bichler (2009: Ch. 13) ניצן וביכלר (2022) : פרק 10.

לתוכו יותר ויותר יחסים כוחניים ביקום הקפיטליסטי – החל מתהליכי הייצור והצריכה דרך המדיה, הבידור, הקולנוע, התיאטרון, וכלה במוסדות החוק, האלימות הממוסדת, הפשע, החינוך, המחקר, ושטיפת המוח – כל הניתן להכניס לתבנית יחסי השליטה.

מכאן שמוטעית הנחת היסוד השלטת, המפרידה בין מוסד ההון (המבוסס לכאורה על יחסי חליפין "כלכליים") לבין מוסד המדינה (המבוסס על יחסי עוצמה "פוליטיים"). כך גם היגדים אופנתיים כמו "הון תרבותי", "הון אנושי", "הון פוליטי", אשר מצלצלים היטב, אולם בסופו של דבר הינם חסרי פשר.

אידיאת הפיצול בין הכלכלה התועלתנית לבין המדינה הכוחנית (או בין יחסי שוק אופקיים לבין יחסי סמכות היררכיים) צמחה על רקע סיפורי המאבק של הבורגנות או "החברה האזרחית" להשגת פריבילגיות ממוסדות האצולה ומשליטי "המשטר הישן" באירופה. אידיאת הפיצול בין כלכלת השוק "החופשית" לפוליטיקה המתערבת, "הבולמת", הפכה לאחד הדגלים המרכזיים בהיסטוריוסופיה הליברלית, אולם היא אינה רלוונטית עוד להוויה של המאה ה-21.

"הכלכלה" – כלומר העבודה, הידע, הייצור והפיריון – אינה מפיקה רווח. רק היכולת לשלוט (כולל בכלכלה), היא הסיבה לרווח. הון מכל סוג – ריאלי, פיננסי, תרבותי ושאר תארים – הינו חסר פיריון ואינו מייצר מאומה. גם טכנולוגיה אינה מפיקה רווחים. כך לדוגמא, טכנולוגיות הלווין, השרת, המחשב, הסיב האופטי, הסלולר ושידורי הטלוויזיה אינן "מייצרות רווח" ואינן "עושות כסף". לעומת זאת הבעלות והשליטה על נכסים (כולל נכסים טכנולוגיים) מקנה לבעלים והשליטים את היכולת להפקיע הכנסות לטובתם, או לחלק-מחדש רווח מתוך ההכנסות בחברה האנושית.

בעלי ההון (או "המשקיעים", או הקפיטליסטים), הבעלים התאגידיים, מנהלי הפירמות, "אנשי העסקים" בני זמננו, אינם רואים בדמיונם יחידות מפעלים, קווי ייצור, מכרות, חומרי גלם, מטוסים, טכנולוגיות או מחסנים המלאים בסחורות שבבעלותם. ההון בעיניהם משקף אך ורק את הציפיות לרווחים בעתיד אותם ינכסו מכוח הנכסים שבבעלותם-שליטתם. ההון עבורם הוא ההיוון (capitalization) של הציפיות לרווח עתידי המוקנות להם מכוח בעלותם-שליטתם בניירות הערך התאגידיים.

משמעות הכוח לעולם אינה חיובית אלא תמיד שלילית, משום כך הפקעת הרווח אינה יכולה לנבוע מן הייצור כשלעצמו אלא משלילת הייצור, מכוח האיום לשבש אותו. היכולת לנכס רווחים אינה נובעת מכושרם של הבעלים לייצר, להמציא, להגות, להפיק טכנולוגיות חדשות, ולהנפיק ידע חדש, אלא מיכולתם של הבעלים למנוע מן החברה האנושית את השימוש בסחורות ובטכנולוגיות, לבלום את הידע ואת השימוש בתשתית שבשליטתם. כך לדוגמא, במאה ה-21 הם יכולים לאיים בהשבתת ושיבוש מארג הייצור והתשתית של הלווין, השרת, המחשב והסיב האופטי ואף לממש איום זה.

הם יכולים להפריע לזרמי ההלוואות והמשכנתאות, למנוע נגישות לתרופות, לחסום ולחבל בזרימת סוגים שונים של תקשורת ואנרגיה. מידת היכולת הזאת למנוע, לחסום, לשבש ולהשבית – היא שקובעת את מחיר ההון.

מכאן אף מובן שהבעלות והשליטה התאגידית מקפלים בתוכם בהכרח את הארגונים המדיניים-הצבאיים השותפים לכושר האיום על הנתינים. בלעדי איום זה אין משמעות ל"שוק החופשי" ולא קיום להון ולמחירו "התחרותי". ל'מיקרוסופט' אין שום ערך בלי ההשתלבות שלה במערך המדיני-צבאי בעולם. ל'פייסבוק' ולשאר תאגידי התקשורת "החופשיים" אין שום ערך ואחיזה בסין או בשאר העולם אלא אם הם משתלבים במערך האיום של הממשלים על נתיניהם.

ההון והמדינה שזורים אחד בתוך השני ומהווים שני פנים של אותה מהות: **יחסי כוח משתנים הנאמדים בתבנית כמותית אוניברסלית**. ההון אינו עומד כך סתם בתוך ספירה אוטונומית "כלכלית" אלא הוא מקופל בתוך תשלובת פירמה-מדינה דינמית המשתנה כל העת ומשנה את החברה האנושית.

רק באגדות הניאו-קלסיות (מה שמכונה "מדע הכלכלה", שהיא הדוקטרינה השלטת כיום בתודעת ילידי משטר ההון) וכמובן בתעמולה היומיומית המציפה את היקום הקפיטליסטי – קיימת אי-שם פירמה עצמאית המנהלת עסקים, ומחוץ לה עומדת מדינה שגובה ממנה מיסים, מעבירה לה סובסידיות ובולמת אותה או מסייעת לה באמצעות חוקים וצווים. במציאות הקפיטליסטית, ההיררכיות התאגידיות עסקים-ממשל-צבא לפותות אחת בתוך השנייה בחוזקה. בעיני הילידים, הארגונים המרובים הניצבים כנגדם נראים כערבוביה של איומים נפרדים, אולם למעשה מדובר בתשלובת כוח אחת הכפופה להיגיון אחד: היגיון ההון.

הן הכלכלנים הממוסדים והן המרקסיסטים מפרידים בין "הון ריאלי" לבין "הון פיננסי", ולמעשה העיסוק המרכזי של הדוקטרינות הללו הוא בטיבם של היחסים המפותלים בין שני סוגי ההון הללו. התחזיות, הנבואות, והקריאה באוב של האנליסטים, המומחים והמנחשים את שיעורי העלויות והירידות של ניירות הערך בעתיד, מיוסדות על הפרדה זאת.⁸

מנגד, על פי תיאוריית הון-כוח, ההון הינו מהות אחת בלבד. **ההון הוא אך ורק פיננסי**. הדוקטרינה השלטת קובעת כי היסוד המרכזי במשטר הוא החתירה האנושית בכלל והחתירה של בעלי ההון בפרט להשיג "מקסימום רווח". קביעה זאת נובעת מתיאולוגיה פוליטית ליברלית הקובעת, שהמניע הבסיסי של האנושות הוא "מיקסום התועלת".

אך לפי תיאוריית הון-כוח, לא רק שהביטוי "מקסימום רווח" הינו חסר פשר, ואף חסר משמעות אמפירית (שהרי אין אפשרות לדעת כמה הוא "מקסימום"), אלא שאם בודקים את ההיגיון ואת הנעשה בשוקי ההון, מסתבר שהמניע הבסיסי בקפיטליזם הינו **"להכות את הממוצע"** (to beat the average). כלומר, הקפיטליסטים חותרים בכל מאורם להגדיל את

8 הדוקטרינה הניאו-קלסית שהיא הדומיננטית בקפיטליזם במאה השנים האחרונות, עוסקת למעשה במחיר הסחורה הנובע מפעילות "יצרנית". מחיר ניירות הערך הינו השתקפות בלבד של העולם "הריאלי". דוקטרינה זאת היא הבסיס לדיונים ולמחקרים של התיאורטיקנים והאנליסטים המפרשים את היחסים בין מחיר ההון "הפיננסי" של ניירות הערך, ובין הפעילות "הריאלית" בענפי הייצור והצריכה במשקים. פרשני ונביאי המשבר הקפיטליסטי עוסקים במין פולחן מסתורי שאמור לקרוא באותות ולנחש מתי יחס בין ההון "הפיננסי" לבין "הריאלי" יחרוג ויגיע למנה המוגדרת כ"בועה". גם הדוקטרינה המרקסיסטית מפרידה בין פעילות "תעשייתית-יצרנית" לבין "הון פיננסי". הסבר מפורט המפריך תיאורית ואמפירית את הפיצול בין "הריאלי" ל"פיננסי": ניצן וביכלר (2022: פרקים ב', ד'-ו').

השליטה בנכסים **ביחס** לשיעור המקובל של הגדלת הנכסים. חתירה דיפרנציאלית זאת אכן מתאימה להיגיון משטר ההון ואף ניתנת לבחינה אמפירית. מסחור הכוח (commodification) והיוונו (capitalization) הם תמצית ההון. הקפיטליזציה, משמע תמחור ההון, היא הפולחן המרכזי במשטר הקפיטליסטי. הקפיטליזציה מופיעה כאוסף סימבולים שהקפיטליסטים סוגדים לו בדבקות, ועל פולחן זה מתבססים יחסי השליטה הקפיטליסטיים, וסביבו מתגודדת כלל התודעה הקפיטליסטית.

ג. אופי הכוח הקפיטליסטי: פולחן הקפיטליזציה

פולחן הקפיטליזציה הוא כימות (quantification) של יחסי כוח **עכשוויים**. הוא תביעת השתלטות על זרם רווחים עתידי שמצפים לו בעלי ההון, הנצבים בעמדות קונפליקט נוכח קפיטליזציה של יחידות בעלות אחרות.

אף אם רשום בתקשורת הקפיטליסטית התאגידית-מדינית שמחיר ההון (הקפיטליזציה) של תאגיד 'אלפבית' (בעלי 'גוגל') הוא 2.2 טריליון דולר, או שאדון ג'ף בזוס (בעל השליטה ב'אמזון') "שווה" 205 מיליארד דולר, או שבחשבונאות הלאומית של מדינה החברה בארגון OECD רשום 4.5 טריליון יורו תחת הכותרת "מלאי הון נקי" – אין להסיק מכאן דבר על כוחה של אותה יחידה תאגידית-מדינית או של אותו קפיטליסט, משום שהכוח אינו עומד כמהות אוטונומית הנמדדת במונחים אבסולוטיים. הכוח נמדד אך ורק במונחים יחסיים, כלומר, יחסית ליחידות כוח אחרות. **פולחן הקפיטליזציה הוא תמיד דיפרנציאלי.**

כיצד מתנהל הפולחן?

הקפיטליסטים (הארגונים או היחידים) שמצפים לזרם רווחים עתידי, מתאמים את ציפיות הרווח שלהם אל "דרגת הסיכון" (הצפיות המתואמות קטנות/גדולות ככל שדרגת הסיכון עולה/יורדת), ואז מייחסים את צפיות הרווח מתואמות-הסיכון אל מין יתד שנהוג להישען עליה, והמכונה "שיעור הרווח הנורמלי" (normal rate of return).

פולחן זה עתיק כימי הקפיטליזם ולמעשה, לפי תיאוריית הון-ככוח, הוא המאפיין המרכזי שמסמן את ראשיתו של הקפיטליזם. קביעה זאת עומדת בניגוד להיסטוריוסופיה המרקסיסטית, הרואה בעליית מוסד השוק, או במוסד העבודה השכירה, את המאפיינים העיקריים של ראשית הקפיטליזם והפצעתו מתוך הפיאודליזם.

פולחן הקפיטליזציה הראשוני התפתח בבורגים (הערים האוטונומיות) של אירופה בתחילת האלף השני – באמצעות תפישה עתידית של חישוב חובות ומסחור האלימות והמלחמות. הוא הצליח להתגבר על הסדר הפיאודלי-כנסייתי ולהפוך לתפריט מקובל בקרב בנקאים במאה ה-18. הצורה המתמטית המקובלת היום נוסחה לראשונה לצרכי חישוב הרכוש של בעלי יערות בגרמניה במאה ה-19 והוצגה כדרך מחשבה אוניברסלית לשוק ההון בארה"ב בתחילת המאה ה-20 על ידי אירווינג פישר.⁹

בניסוח שלנו, פולחן הקפיטליזציה מורכב מארבעה יסודות: רווח עתידי, התלהמות/דיכאון, מקדם הסיכון ושיעור הרווח הנורמלי. ניתן להציג את הפולחן כמושוואה פשוטה:

$$K = \frac{\pi \times H}{\delta \times nrr} \quad \text{משוואה 1.}$$

(K) הוא **מחיר ההון**, כלומר הערך המהוון של הנכס אשר עליו שולט הקפיטליסט. ההון בהופעתו כמכשיר פיננסי יכול להיות אג"ח, מניה, או ישות מהוונת אחרת כמו תאגיד, כנסייה, ידע מוגן, פירמה ממשלתית או עירונית, זיכיון, או כל דבר ביקום שניתן לחמוס באמצעותו רווח מאחרים. מחיר ההון מובע בערכים כספיים.

המונה במשוואה מייצג את **הצפיות לרווח**: (π) מייצג את **כמות הרווח** ביחידות כספיות שהבעלים ישיגו בעתיד. אלא שלהוותם הרבה, העתיד אינו ידוע. כאן נכנס ה- (H) שהוא מקדם המייצג את **ההיפ** (Hype) של הקפיטליסטים, כלומר את תחושות האופטימיות/פסימיות שלהם ביחס לרווחים העתידיים (בדומה למה שבזמנו כינה קיינס "animal spirits"). כשהקפיטליסטים אופטימיים מדי, ההיפ גדול מ-1 והצפיות לרווח העתידי (מכפלת המונה $\pi \times H$) גדלות מעבר לכמותו העתידית, וכשהקפיטליסטים פסימיים מדי, ההיפ קטן מ-1 והצפיות לרווח נופלות מתחת לגודלו העתידי.

במכנה מופיע **שער הניכיון**, שהוא מכפלה של שני רכיבים: **שיעור הרווח הנורמלי** (nrr) ו**מקדם הסיכון** (δ).

שיעור הרווח הנורמלי הוא ממוצע כלשהו שהקפיטליסטים רואים כ"טבעי", "שריר" ו"מקובל". זהו שיעור התשואה שהקפיטליסט הממוצע בטוח כי הוא זכאי לו מתוקף החוקים האוניברסליים של הקפיטליזם. שיעור זה משתנה מעת לעת וגודלו המדויק ידוע כחמקמק, אך הוא תמיד מהבהב כמין "ממוצע" בהכרתו של כל קפיטליסט יחיד ובהכרת כלל הקפיטליסטים כמעמד. זאת היתד (benchmark) שעליה נשען ההון ואליה הוא תמיד מתכוונן. לצד שיעור הרווח הנורמלי (nrr), מקננת במכנה האימה מפני הנפילה לתהום, המכונה בעגת העסקים סיכון (δ), שאותו הבעלים מייחסים לתנודות בצפיפות לרווח ($\pi \times H$) שבמונה.

דוגמא לפולחן שאליו מתכוונן הקפיטליסט העברי:

$$\text{מחיר ההון} = \frac{\text{רווח עתידי} \times \text{היפ}}{\text{דרגת סיכון} \times \text{שיעור רווח נורמלי}} \quad \text{משוואה 2.}$$

במונה מופיעות הצפיפות לרווח. נניח שהרווחים העתידיים הם 50 מיליון דולר לשנה, אך הקפיטליסט אופטימי ביותר ומצפה לרווח של 100 מיליון דולר לשנה, או כפליים מהרווח שהוא ינכס בעתיד, כלומר מקדם היפ הוא 2.

במכנה מצוי שיעור הניכיון, המורכב ממכפלת שיעור הרווח הנורמלי המקובל באותה עת, נניח 2.5% (או 0.025) וכן ממקדם הסיכון של הרווחים, נניח 2. ומכאן מתקבל מחיר ההון של 2 מיליארד דולר:

$$\text{משוואה 3.} \quad \text{מחיר ההון} = \frac{50 \text{ מיליון דולר} \times 2}{0.025 \times 2} = 2 \text{ מיליארד דולר}$$

הקפיטליסט חותר להגדיל את הונו ביחס לשיעור הקפיטליזציה הממוצע של הקפיטליסטים האחרים. "הממוצע" יכול לבטא את הממוצע בסקטור העסקי שאליו הקפיטליסט מתייחס (למשל בנקאות או נפט), או בקבוצת הגודל הארגונית (למשל 500 הפירמות הגדולות בארה"ב או 1,000 הפירמות הגדולות בעולם). הוא יכול להתייחס למכשיר הפיננסי בו הקפיטליסט משקיע (מניות או אג"חים) או לעסקים של כלל הקפיטליסטים (באזור מסוים, במדינה, או בעולם כולו).

כלומר, הקפיטליסטים אינם עסוקים ב"מיקסום רווח" מסתורי, אלא חותרים "להכות את הממוצע", והממוצע הזה הינו ממשי: הקפיטליסטים מודדים את הונם ביחס לשיעור הקפיטליזציה של הקפיטליסטים האחרים והתוצאה היא שיעור הקפיטליזציה הדיפרנציאלי. החישוב הדיפרנציאלי פשוט וקל: מייחסים כל אחד מהגדלים במשוואה לגודל הממוצע של ה"יתד":

π_D (הרווח הדיפרנציאלי שהוא היחס בין הרווח העתידי של הנכס לרווח העתידי של היתד).
 H_D (ההיפ הדיפרנציאלי שהוא היחס בין ההיפ של הנכס להיפ של היתד).
 δ_D (הסיכון הדיפרנציאלי שהוא היחס בין מקדם הסיכון של הנכס ומקדם הסיכון של היתד).

והתוצאה: K_D , שהוא שיעור הקפיטליזציה הדיפרנציאלי, כלומר, היחס בין הקפיטליזציה של הנכס לקפיטליזציה של היתד. יש לשים לב ששיעור הרווח נורמלי זהה בנכס וביתד ולפיכך נעלם מהמשוואה. וכך קיבלנו:

$$\text{משוואה 4.} \quad K_D = \frac{\pi_D \times H_D}{\delta_D}$$

הדחף הדיפרנציאלי להגדיל את K_D הוא הציר המרכזי המניע את תהליך הצבר ההון, ומשמעותו – החתירה של קבוצות הבעלות לחלק-מחדש את השליטה בחברה האנושית ביחס לבעלי ההון האחרים, ומשם ביחס למעגלים נחותים יותר בהיררכיות הכוח, עד לשכבות התחתית.

כדי לצבור דיפרנציאלית, על קבוצות ההון להגדיל את מחיר ההון (הקפיטליזציה) שלהן יותר מהר מקצב ההתייקרות "הנורמלי" של ההון, או להאט את ירידת מחיר ההון שלהן ביחס

לקצב ההתכווצות "הנורמלי" של ההון, כלומר לחתור לכך שיפול לאט יותר מנפילת הקפיטליזציה של האחרות.

במעגל המרכזי של פולחן המרוץ להגדלת הקפיטליזציה הדיפרנציאלית ניצבות **קבוצות ההון הדומיננטי**. מדובר בקואליציות תאגידיות-מדיניות המעצבות את היררכיית הכוח. המרוץ להגדלת ההצבר הדיפרנציאלי מתקיים בכל הרמות: הסקטורים, המדינות, האזורים והעולם כולו. הוא משתקף במאבק שמנהלות קבוצות ההון הדומיננטי נגד קבוצות הון נחותות מהן בהיררכיה ונגד שאר החברה האנושית.

כך ניתן לייחס את הקפיטליזציה של 'אמזון' לקפיטליזציה של קבוצות ההון 'מטא', 'נטפליקס', 'אלפבית'. קבוצת אלה מצדן עשויות להיות מיוחסת למדד S&P 500, ואילו בית ההשקעות של ממלכת כוית עשוי לייחס עצמו אל 'S&P BSE 500 Shariah index'. כל אחד מיחסים אלה של הקפיטליזציה הדיפרנציאלית הינו למעשה מדד כמותי של כוח – הכוח של חידת בעלות ושליטה ביחס ל"יתד" כוח מסוימת.

בכל מוסדות הכוח של הציביליזציה הקפיטליסטית, ההצבר הדיפרנציאלי התפתח לפולחן מקיף של סימבולים יחסיים – מדירוג מכפילים של מניות ועד לדירוג סיכונים של מדינות המנפיקות חובות. פירמות גדולות מציגות את הביצועים היחסיים שלהן בדירוגים עונתיים. מנהלי קרנות מתמנים ומפוטרים על בסיס הביצועים הדיפרנציאליים שלהם, כלומר האם הדביקו את גידול הרווחים הממוצע של הקרנות האחרות או שמא כשלו במרוץ. כך גם דירוג עסקי תרבות ופנאי, דירוג אוניברסיטאות וקבוצות ספורט, שווי אמנים וספורטאים.

ד. אופי הכוח הקפיטליסטי: האמונה בחטא "הפיננסיוזציה"

רבים מן ההיסטוריונים, הן הממוסדים והן הרדיקלים, רואים במהפכה התעשייתית ובגידול המהיר של מספר פועלי התעשייה את ייחודו של הקפיטליזם ואת מהותו. הקפיטליזם מזוהה עם התיעוש והטכנולוגיה, ואילו הפיננסים מסמנים את שקיעת היוזמה התעשייתית.¹⁰ לנו נראה סדר הדברים אחרת.

אמנם במאות ה-18-19, לפני שפולחני ההיוון התפשטו וחדרו לכלל שטחי החברה האנושית, השליטה הקפיטליסטית נראתה מרוכזת בעיקר בזרמי הייצור והצריכה שנבעו מבעלות על מכרות ומפעלים תעשייתיים. אלא שגם אז ההון לא נבע מזרמי הייצור והצריכה עצמם, אלא ממידת שליטתם של הקפיטליסטים בקווי הייצור והצריכה ומכושרו של הונם להבטיח זרם רווחים עתידי.

בעיני מרקס וההיסטוריונים המרקסיסטים, כניסת "העבודה החופשית", כלומר שחרור הצמיחים וכניסת העובדים השכירים כסחורה לשוק, סימנה את ראשית הקפיטליזם. אבל אפשר לראות את התהליך בדרך שונה: מוסד העבודה השכירה שהחל להתפתח במאה ה-14, אכן היה אחד הצדדים של התפתחות ההון. בעת צמיחת הקפיטליזם, היחסים בין בעלי

המכונות לבין העובדים השכירים היוו את מוקד מבנה הכוח בבורג התעשייתי שבצפון איטליה ובפלנדריה.

העבודה השכירה אפשרה להסב את הכוח הישיר של הבעלים על העובדים ליחידות כמותיות שניתן לסחור בהן. הפיכת העבודה לסחורה הסירה את האחריות האישית של הבעלים מעובדיהם מעבר להתחייבות לתשלום יומי. היא אפשרה את ניידות העובדים, שהמשטר הפיאודלי חסם, והיא הייתה חלק מצמיחת האידיאות הליברליות אודות חופש התנועה וההזדמנויות.

חוזי השכר הופיעו תחילה במלחמות, כאשר הערים החופשיות באיטליה גייסו צבאות של חיילים שכירים, ומאוחר יותר בייצור התעשייתי, כאשר בפלנדריה נשכרו הפועלים "כחולי הציפורן" לתעשיית האריגים. שכירת העובדים לפי חוזה סייעה לבעלים להגביר את הלחץ על העובדים להגביר את יעילותם בשיטות שלא היו מוכרות לעבדים ולצמיתים. החוזה האישי יצר תחרות בין העובדים וסייע לבעלים להתגבר על התנגדות וניסיונות להתארגנות של העובדים. הקפיטליזם הינו כוח מהוון הניתן לסחר, ואופי השליטה החדש של הבעלים על העובדים באמצעות חוזה שכר לעובד חופשי היה אחד הצדדים בהתפתחות יכולת הכימות ומסחר הכוח.

מרקס והמרקסיסטים פירשו את שליטת בעלי המכונות בבורג על העובדים השכירים, ניצולם "הכלכלי" וסחיטת "ערכם העודף" כמוקד הקפיטליזם. את היחסים ביניהם הם ראו כמרכז "המאבק המעמדי". יתר על כן, הם הטילו על העובדים "היצרניים" שליחות היסטורית: להחליף את הקפיטליזם בסוציאליזם, לא פחות.

הסכימה התיאורטית הזאת של מרקס המשיכה להתגלגל, לבשה צורות שונות, ומופיעה בביקורות הרדיקליות החדשות על ניצחוננו של "הקפיטליזם הפיננסי" בעולם ועל חורבנו "הצפוי" של הקפיטליזם עקב "הפיננסיזציה". בסופו של דבר הביקורות הללו חוזרות על הטענה הישנה, שסקטור הבנקאות והפיננסים הינו טפיל הצומח על חשבון ענפי התעשייה/מלאכה/מכרות/חקלאות, שהינם מטבעם "יצרניים".

האגדות על התגברות "ההון הפיננסי" הרע על "ההון התעשייתי" הטוב הינן מופרכות משלוש סיבות: ראשית, אצל מרקס (וגם בדוקטרינות הכלכליות הממסדיות) ההצבר נתפס כתהליך "ריאלי". הוא מתחיל בעבר (backward looking) כאשר ההשקעות הריאליות (שמחברות יחד הוצאות על עבודה שכירה, על מכונות ועל חומרי גלם) מניבות רווחים ומגדילות את מלאי ההון "הריאלי", שאמור להשתקף, כך אומרים, בעליית מחיר ניירות הערך הפיננסיים.

על פי תבנית זו, ההצבר הינו השתקפות של פעילות **בעבר**. הרווחים הם **תוצאה** של ייצור, ורק **בסוף** המחזור הם הופכים להצבר שמשתקף בפיננסים.

במציאות הקפיטליסטית סדר מחזור ההון הינו הפוך: ההצבר מתחיל בעתיד (forward looking). הצבר פרושו היוון פיננסי **עכשווי** של רווחים שיחולקו **בעתיד**. מחיר ההון (או הפירמה) העכשווי אינו הודעה על רווחי ההון בעבר, או ייצור מבנים ומכונות ורכישות ידע וחומרי גלם בעבר, אלא משקף את הציפיות לרווחים בעתיד. כלומר ההצבר מתחולל **לפני** תהליך הייצור ולא אחריו (אם בכלל מדובר בייצור).

שנית, הצבר ההון כשלעצמו מנותק ממחזור הייצור. מבחינה זאת, כל הון מכל סוג הוא פיננסי ואך ורק פיננסי, וכל הקפיטליסטים בעולם מכל גזע וצבע, גם בבייג'ין וגם בקייפטאון, הינם פיננסיירים. לכן המושג "פיננסיזציה" הינו שגוי ומטעה, בשימושו לציון תהליך מיוחד, או שלב, או תופעה היסטורית ייחודית בהתפתחות הקפיטליזם.

שלישית, הנתק בין ההון לבין מחזור הייצור, אינו מאפשר לזהות את מרכיביו של ההון: מי הם המרכיבים "היצרניים" בתוככי ההון, ומהם המרכיבים "המסחריים" או "הפיננסיים". יתר על כן, מאז עליית מוסד הפירמה והבעלות האנונימית, שלא לדבר על "קרנות השקעה מוסדיות", משקיעים גדולים וקטנים יכולים להיות בעלי יחידות בעלות השולטות במגוון ענפים שסווגו בעבר כתעשייה, בניין, שירותים ופיננסים.

במאה ה-21, הסיווג והזיהוי של מרכיבי ההון על פי "יצרנותם" הפכו לחסרי משמעות. קשה לסווג קונגלומרטים כמו 'ג'נרל אלקטריק', 'דיימלר קרייזלר', 'אפל', 'פנסוניק', או 'פיליפ-מוריס' לפי "סוגי פעילות". הם כולם בעלי מניות ואג'חים במאות פירמות שמעורבות בשלל ענפים ותת-ענפים – מפיננסים דרך פרסום ומסחר, ועד לנדל"ן ופנאי, מחקלאות ומדיה ועד לכרייה ולתעשייה. למעשה, גם בקפיטליזם "הקלסי" של המאה ה-19, האבחנה הזאת בין סוגי הרווח הייתה יכולה לשמש לכל היותר לצרכים אידיאולוגיים.¹¹ באופן עקרוני אין הבדל בין אג'ח ממשלתי לבין מנייה "תעשייתית", מלבד הציפיות לתשואה ורמת הסיכון.

לבסוף, הבעיה העיקרית בתיאוריה המרקסיסטית היא האבחנה בין עבודה "יצרנית" (שמייצרת "ערך עודף") לעבודה "לא יצרנית" (שמשותפת עם הקפיטליסטים בצריכת "הערך העודף"). האבחנה הזאת שמצויה בלב "תיאוריית הערך של העבודה", אמורה להסביר אנליטית ואמפירית את תהליך הצבר ההון על מרכיביו, ולנבא את כמות שיעור-הרווח ואת מחיר הסחורה בשוק תחרותי במשטר הקפיטליסטי. אם לומר זאת בעדינות, האבחנה ועמה תיאוריית הערך חסרות ערך.¹²

תיאוריית הון-ככוח אינה מבוססת על יחסי עבודה בקווי ייצור תעשייתיים, או על יחסי תועלת ואינטראקציה של עקומות ביקוש והיצע בשווקים, ומכאן שאין צורך באומדנים הסבוכים של "הון יצרני", "הון אנושי", "מחסור" ושאר מיני תרגילים.

בתיאוריית הון-ככוח העבודה מופיעה כחלק מן הרשת ההיררכית של יחסי הכוח, כלומר תלותם ויכולת התנגדותם של העובדים. קבוצת עובדים בעלי יכולת התארגנות והגנה חזקה יהיו בעלי הכנסה יחסית גבוהה יותר מאחרים (עובדי נמלים, קודחי נפט, מרצים

11 הבעיה אינה תיאורטית בלבד. בחשבונאות הלאומית אמנם נרשמים סעיפים של הכנסות מפעילות תעשייתית כביכול, אבל מדובר ברווחים לא של יחידות ייצור אלא של פירמות הזוכות לתואר "תעשייתיות". מאחר שרוב הפירמות מעורבות במגוון רחב של ענפים, ברוב המקרים המכירות של הפירמות הללו כוללות רק חלק קטן של פעילות תעשייתית. התוצאה היא שרוב הרווחים המסווגים בחשבונאות הלאומית כ"תעשייתיים" באים מפעילות "לא-תעשייתית". הבעיה מחמירה כשמדובר בקשרי-גומלין בין פירמות: אם לדוגמא פירמת אשראי של 'ג'נרל אלקטריק' מסבסדת פירמה-בת אחרת השולטת במפעל מנועי סילון, באמצעות אספקת אשראי זול, התוצאה תהיה ירידה ברווח של הראשונה ("הפיננסיית") ועלייה ברווח של השנייה ("התעשייתית") בלי שינוי כלשהו בתהליכי הייצור והמכירות.

12 ראו ניתוח מפורט: ניצן וביכלר (2022: פרק 6).

באוניברסיטאות שעדיין לא עברו הפרטה). כך גם יהיו עובדים שהקפיטליסטים תלויים בעבודתם יותר והם בעלי יכולת סבוטז' גבוהה יותר (עובדי מו"פ בקבוצות הון בעלי יכולת סבוטז' גבוהה, כירורגים בכירים, ראשי משטרה בערים גדולות).

נראה אם כן, שתאוריית הון-כוח המסבירה את הפולחן המרכזי בקפיטליזם – **הקפיטליזציה הדיפרנציאלית** – פתרה את בעייתיות "הפיננסיזציה": הון בכל צורה והופעה – בין אם הוא מופיע כבעלות ישירה על פירמת נפט, כמניות של קבוצת בייסבול, כאגרות חוב של קרן פיתוח עירונית, או כתעודת השתתפות בקרן מדדים מובילים – הוא תמיד פיננסי **ואך** **ורק פיננסי**.

הכמות המהוונת של ההון (כלומר מחירו) נובעת לא מיעילותם של ברוני הנפט, מפריזם של מנהלי קרנות הון, מהיצירתיות של שחקני קבוצת הבייסבול, או מכושר תיכנון הבנייה של פקידי העירייה וקבלניה היעילים, אלא מכושר-כוחם של הבעלים-שליטים באשר הם לחלק-מחדש את ההכנסות, הציפיות והסיכונים ביחס לאחרים.

אופי הכוח הקפיטליסטי וכנסיות אל-עליון יחיד

א. גלגולה של אידיאת הכוח: מאלי השמש עד לאלי ההון

אופי-כוח מהו? מה משמעות המושג "כוח"?

אידיאת הכוח אינה ניתנת להגדרה פוזיטיבית. היא דיאלקטית. משמעותה השתנתה במרוצת ההיסטוריה האנושית, משום שהייתה והינה כרוכה ומקופלת בתוך מבנה הכוח של תקופתה.

תודעת הכוח ואופי הכוח שלובים יחד ללא הפרדה.

בתרבויות הקדם מדיניות התגלם הכוח בישויות טבע, ואלה קיבלו ביטוי בפולחן האלים המעצבים והמחזיקים יחדיו את סדרי העולם הטבעי-אנושי.¹ בחברות הקהילתיות "האנרכיות", האלוהויות היו מעורבות ישירות בחיי האדם הקהילתי. רק עם הקמת המדינות המלוכניות האלים טיפסו לשמיים, והקשר בינם לבין בני האדם הארציים נחסם באמצעות היררכיות מתווכות. ככל שהמדינות פנו לכיבושים והרשתות ההיררכיות התעבו, כך פנתיאון האלים עבר מיוזגים בין אלים ותהליך ריכוזיות, עד שלבסוף ניצב בראשו אל מרכזי, אכזר וצמא דם, בדרך כלל אל שמש.

במאה התשיעית לספירה הנוצרית באירופה הגיע לשיאו אופי-כוח חדש שזכה מאוחר יותר במהפכה הצרפתית, לכינוי "פיאודליזם".² מוסד הכוח המרכזי במשטר היה הבעלות על אחוזה שהורכבה מיחידות קרקע, שכל אחת מהן כונתה פיאודום (feudum). האחוזה הפיאודלית הפכה למרכזית במשטר, במקביל לשקיעת הערים והתרוקנותן מתושביהן. כתשעים אחוזים מאוכלוסיית אירופה היו מרוכזים באחוזה, ורובם עבדו בפרך ישירות בשרות המעמד השליט והיו נתונים לשרירות לבו.

האדון הסניור (senior) בעל האחוזה, שלט בצמיתים (serfs) שעבדו למענו בייצור מזון ובאחזקת אחוזתו. שלא כמו במשטרי המלוכה-עבדות במסופוטמיה ובקיסרות הרומית, הצמיתים לא היו קניינו של האדון אלא רק עבדותם ותוצרת עבודתם, שרובה הופקע כרנטה פיאודלית לטובת האדונים ואל אלה התווספו היטלים ומיסים שונים.³ הם היו כבולים לקרקע ללא אפשרות לעזוב את האחוזה, ולפיכך משועבדים לאדוניה.

1 Jammer (1975: Ch. 2)

2 הפיאודליזם התמסד בתקופות שונות גם באזורים אחרים בעולם, כמו ביפן ובסין. אולם התכונות המובהקות של המודל הפיאודלי הופיעו בעיקר באזורי אירופה המערבית (Anderson, 1974).

3 de Ste. Croix (1988)

הסדר הפיאודלי נשען על אלימות גלויה וישירה, מאורגנת בהיררכיות נוקשות. אמצעי האלימות רוכזו בידי בעלי אחוזות, שהיו מלכים ונסיכים מדרגות שונות (ברונים, רוזנים, דוכסים וכו'). מסביבם הסתופפו כנופיות צבאיות שמנו לוחמים אשר כונו "אבירים" (ובמידה מסוימת דמו בחינוכם ואורח חייהם לסמוראים ולממלוכים). הם גויסו למלחמות עונתיות שניהלו האדונים באמצעות חוזה תלות עם האדון. היה מדובר בקבלנות משנה שבה התחייב הלוחם התלוי "להתמסר" לאדונו ולשרתו על פי תנאי החוזה.

מוסד "ההתמסרות" (*patrocinium*) היה מלווה בטקס איחוד הישויות של הסניור והווסל שכונה הומאגיום (*homagium*), טקס שבו הווסל מתחייב ל"נאמנות" והאדון מעניק "חסות". למעשה, היה זה סוג של רכישת יחידות כוח באמצעות מיזוג שנעשה במשטר נטול מערכת כספית.⁴ תמורת ההתמסרות קיבל הווסל מענק (*beneficium*), בדרך כלל מין זיכיון על שטחי קרקע ומשקים המעובדים על ידי צמיתים (*feuda*). הסכם החסות תמורת נאמנות נוסח לרוב בדרך השלילה: הווסל התחייב שלא ליזום דבר העלול לפגוע באינטרסים של האדון (כמו בהסכם קפיטליסטי לקבלת חסות תמורת זיכיון).⁵

אופי-הכוח הפיאודלי השתקף בקוסמולוגיה של "החברה המשולשת" (*societe tripartite*). בניסוח הלטיני שקידש את יחסי הכוח הללו: המשטר נוצק מיסודותיו של המשולש הקדוש – "המתפללים-הנלחמים-העובדים" כלומר, הכוהנים וההיררכיה הכנסייתית, בעלי האחוזות וההיררכיות האצולה על משרתיים, ולבסוף הצמיתים (הסוחרים, הבנקאים והעירוניים נחשבו למספרים לא-רציונליים, משהו לא נוח שאי אפשר בלעדיו אך משתדלים שלא להזכירו).⁶

הכנסייה הקתולית הגנה בקנאות על הסדר הפיאודלי. רשת שליחי הכנסייה הטיפו שהאל הכנסייתי (בצורתו המשולשת) הוא האל העליון היחיד ואין לו אלים מתחרים. האל מעניק לאדם את הקרקע וקובע מראש את הסטטוס שלו, כאביר מגן או כעובד צמית עד מותו, שאחריו צפויים לו חיי נצח בעדן או בתופת. העבודה, העוני והמגפות הם מנת גורלו של האדם הפשוט, אולם אם יציית לנציגי האל הכנסייתיים ולעושי דברו השליטים הארציים, יזכה לאחר חייו הקצרים וחסרי הערך להתענג לנצח בגני העדן. העיסוק במסחר ובנשך, לעומת זאת, מקורו בחטא התאוה והחמדנות. לסוחרים, לחלפנים ולמלווים בריבית מובטח כי יזכו במותם להתייסר באש הגיהנום.

בסופו של דבר המשטר הפיאודלי קרס, אם כי הוויכוח על הסיבות לקריסתו, ובעיקר הנסיבות להולדת הקפיטליזם, נותרו שנויות במחלוקת.⁷ יתכן שהנפילה הייתה קשורה לעליית הערים והשווקים, לכניסת טכנולוגיות חדשות, להתפשטות מערכת המסחר העולמית, לבריחת

4 גאנסהוף (1985 : 24).

5 למשל, זיכיון רדיו מקומי המחייב את הבעלים שלא לשדר ידיעות וכתבות נגד הקונצנזוס המדיני והצבאי. למשל, זיכיון של יבואן המתחייב שלא לפגוע באינטרס של הספק באמצעות מתחרים. נוסח הזיכיון שהיה מקובל בפיאודליזם: "אל לו לפגוע באדונו על ידי שיסגיר את סודותיו וטירותיו, שהם ערובות ביטחונו... אל לו להרע לנחלת אדונו..." (גאנסהוף, 1985 : 93).

6 לה-גוף (1993 : 28-29, וכן הערות 52-54); לופז (1996 : ספר שני, פרק שני).

7 ניצן וביכלר (2022 : 300-310).

הצמיחים מן האחוזה, למגפה השחורה ולמרידות האיכרים. יתכן שהקונפליקטים בין העירוניים לאצילים היו תהליכים מזרזים לשקיעת הפיאודליזם, ואף יתכן שהקונפליקט המעמדי בין האיכרים ללורדים בבריטניה הוא שהביא עמו שינוי ביחסי הייצור וגרם להולדת הקפיטליזם. אבל לנו נראה שיש להשקיף קצת אחרת על סדר הדברים.

ללא ספק, הגבולות הצרים של אופי-הכוח הפיאודלי בלטו למדי לנוכח עליית העיר הבורגנית. מבנה הכוח הפיאודלי התבסס על חסויות אישיות שהעניקו האדונים לכפופים להם בהיררכיה הכוחנית. החסויות הודקו בדבק כנסייתי וההסכמים היו קבועים לכל החיים, נוקשים בכלליהם ובלתי ניתנים להעברה. "בנפיקיום" שהעניק סניור לווסל מסוים לא היה ניתן להעברה לבעלות אחרת, או למכירה או להחכרה. משמעות הכוח במשטר האחוזה הפיאודלית הייתה שלילת כוחו של היריב. בניגוד לבורגנות, יכולת הסבוטז' של הפיאודלים התבטא לא בהגדלת נכסיהם אלא בהריסת הנכסים של האחוזה האחרות.⁸

הסדר הבורגני, לעומת זאת, התבסס על הסכמי תלות הדדיים שאופיים היה לא אישי, תועלתני ועסקי. העברת נחלה מיד ליד נערכה במחירים וגובהה בערבונות כספיים. ההסכמים היו גמישים וניתנים למכירה ולקנייה. אם מבנה הכוח הפיאודלי התבסס על היחס האישי הפרטיקולרי, הבורגנות הציבה במרכז את היחס האוניברסלי של הכוח – יחס המחיר.⁹

הסדר הפיאודלי היה מלווה בכאוס מוניטרי. הנסיכים ראו במטבע סוג של אמצעי כוח המאפשר ביזה, ומשום כך כל נסיך בכיר בהיררכיה הפיאודלית טבע מטבעות בלעדיים בטרטוריה שלו. במאה ה-12 היו בשטחה של צרפת כיום כ-300 סוגי מטבעות, רובם חסרי ערך משום שהנסיכים עצמם הרבו לזייפם. זאת הייתה רק אחת הסיבות לכך שהפיאודלים נותרו קפואים באחוזהיהם ללא יכולת להיפתח לסחר ולידע חדשים, ללא ניסיון לאמץ שיטות ארגון ולחימה חדשות. לעומתם, הבורגנים בערים החזקות הנהיגו מטבעות "קשים" בעלי אמינות יחסית גבוהה. כך למשל הפלורין של פירנצה, הדנר של קלן ושל גנואה והגרס של ונציה – כולם שימשו ככסף מקובל בסחר למרחקים ברחבי היבשת. הבורגנים המציאו שיטות התארגנות חדשות שנועדו לעקוף את המחסומים הפיאודליים, כמו מכתבי אשראי או שותפויות סחר והשקעה, שהתגלגלו מאוחר יותר לקורפורציה הקפיטליסטית.¹⁰ הסחר והכסף הרחיבו את נכסיהן ואת כוחן של הערים ביחס לאחוזה הפיאודלית. יתר על כן, יכולתם של

8 לה-גוף (שם: 29).

9 מחירים היו קיימים בממלכות העתיקות במסופוטמיה וכן באימפריה הרומית העתיקה, אלא שהם נגעו בעיקר לקבוצות השליטות שהחזיקו בנכסים הגדולים ובסחר למרחקים. הרוב המכריע של אוכלוסיית רומא התקיים מתוצרתו העצמית, מחליפין בעין ומהקצבות הלחם הציבוריות (Cura Annonae) (Finley, 1973; Temin, 2001).

10 הקומנדה (commende) מוסד שהיה נפוץ בגנואה ובוונציה עוד במאה העשירית לשותפות בהשקעה ולפיזור סיכונים בסחר ימי, וכן הקומפניה (compagnia), שמשמעותה "שותפות בלחם" – גלגול מוקדם של חברת מניות שנועדה לשמור על הנכס על ידי שותפות ברווחים (לופז, שם: 160-161).

הבורגנים לכפות שינויים במחירים, לחולל אינפלציה, לדלל את נכסי הפיאודלים ולסבכם בחובות הטילה אימה על שליטי המשטר הישן.¹¹ הבורגנים יצרו סדר כוחני חדש: **סדר ההון**. בקצרה: בניגוד לאופני-הכוח הישנים, המלוכניים והנסיכיים, בהם שררו יחסי כוח נוקשים, סטטיים, אישיים ופרטיקולריים – ייחודו של משטר ההון הוא בהפיכת יחסי הכוח לסחורה סטנדרטית אל-אישית אשר ניתן לקנותה ולמוכרה במחיר כספי אוניברסלי.

הופעתו של ההון הינה כסימבול פיננסי. ואכן מהותו הינה פיננסית בלבד. **הוא האל היחיד של המשטר ואין לו מתחרים**. הן הנתינים והן בעלי עמדות הכוח בהיררכיות התאגידיות-מדיניות סוגדים לו וחרדים להופעת מחיריו. חלילה אם יסתיר פניו והשינוי היחסי במחיריו ייפול מטה. פולחני הקפיטליזציה הנערכים בהמוניהם יום יום ברחבי העולם מסייעים לשמירת הסדר.

הוא גורף עמו הכל. הייצור והצריכה, התרבות והמדיה, הביטחון והאבטחה, הספורט והפנאי. אלה כשלעצמם אין הם חשובים להון (בדמות בעליו). חשיבותם נובעת מהפיכתם להון, כלומר מהיכולת להכניסם לתוך תבנית יחסי השליטה, לכמת אותם ולסחור בהם. מידת היכולת של השליטה בהם מובעת באמצעות מחירים היחסי, והמחיר אינו נקבע באמצעות חליפין בין יחידים רציונליים (כגרסת הדוקטרינה השלטת בקפיטליזם) או באמצעות ניצול כוח עבודתם של העובדים היצרניים במדיה ובספורט ובייצור ובצריכה (על פי דוקטרינת המחיר המרקסיסטית), אלא על פי יחסי הכוח המשתנים בהיררכיות הכוח. מחירן של יחידות שליטה אלה אוצר בתוכו, בין השאר, את מידת כניעותם של העובדים ואת מידת צייתנותם של הנתינים.¹² הוא אוצר בתוכו גם את רמת הביטחון המדינית-צבאית, "דירוג הסיכון", רמת "איכות הסביבה" ועוד מדדים ויחסים מסוגים שונים.

למרות השינויים הגדולים שהתחוללו בתודעת הכוח מאז עליית אימפריות השמש בדלתות מסופוטמיה, דרך אימפריות השילוש הקדוש, הח'ליפיות ועד לאימפריות ההון, בכל זאת קיים יסוד משותף בתפיסת הכוח בכל משטרי הכוח בהיסטוריה: **אמונת השליטים בצייתנות הנתינים**.

הכוח בעיני השליטים משתקף ברמת הביטחון בכניעות הנתינים, כלומר ביכולתו של המשטר להתגבר על **שלילת הכוח** – או במילים אחרות: הכוח נמדד במידת ההרתעה של הנתינים מפני התמרדות.

באופי-הכוח הקיסרי העתיק והפיאודלי, התגלם הכוח באלים ובמלכי השמש המאיימים. זה היה כוח מאגי ובלתי צפוי הפועל בגחמנות על פי חוקים וציוויים שרק כוהני מקדש ומתווכי קודש יכולים לנחש, ולעתים אף לסייע בריכוכו. בסדר הפיאודלי באירופה והח'ליפי-סולטני במזרח התיכון, הכוח השתקף באל עליון יחיד וריכוזי, המקפיד על בלעדיותו ללא מתחרים.

11 את הפחד ממסתרי המחיר והכסף ביטא שיר שחיבר אב מנזר במאה ה-14: "דברים מוזרים מאוד הם כסף ומטבע/ כל העת ערכם עולה ויורד/ ומדוע – זאת אין איש יודע/ גם אם תרצה לזכות, תפסיד/ חרף כל מאמצין" (טוכמן, 1995: 138).

12 זאת הסיבה בין השאר לפירוק מדינת המלחמה-רווחה לאחר שוך המלחמה הקרה. זאת אף הסיבה להעתקת שליטתם של הקפיטליסטים בקווי הייצור אל עבר "השווקים המתעוררים", שבהם מידת כניעותם של העובדים וצייתנות הנתינים הייתה עדיין גבוהה.

סמכויותיו היו אבסולוטיות והוא פעל על פי תכנון לטווח ארוך ודקדקני. הפולחנים של הכנסיות הנוצריות והאיסלמיות נועדו לשקף צייתנות וכניעות מוחלטת של הנתינים לסמכות המדינית-כנסייתית.

אופי-הכוח הקפיטליסטי צמח והשתנה יחד עם השינוי באידיאת הכוח. במאות ה-17-19 הכוח קיבל צביון אונטולוגי והחל להיחשב לישות עצמאית הפועלת כחלק מחוקי הטבע, שיש רק לגלותם, בעזרת השכל האנושי. הכוח הפך לגורם אוטונומי העומד בפני עצמו על פי חוקיו הטבעיים, כמו כוח הגרביטציה או הכוח האלקטרו-מגנטי הפועל במרחק על דברים.

הכוח האונטולוגי-אוטונומי נחשב למהות אף שלא ניתן לחוות אותו ישירות בחושים. מקובל היה לחשוב כי אף שאינו נראה, הוא קיים ונמדד על פי תוצאותיו העקיפות, כגון משיכת המתכת אל המגנט, או נפילת גופים אל הארץ, או תאוצת הגוף בהתגברותו על ההתנגדות.¹³ ככל שהקפיטליזם והמדע החדש הבשילו יחד, ואופי הכוח הפך למדיני-תאגידי, יחסי הכוח לא נבע עוד מכוח הטרונומי (חיצוני), מסתורי, או מאגי. אידיאת הכוח איבדה את מהותה הסגולית והופיעה **כחס בלבד בין דברים**.

מאז תמונת העולם של יוהנס קפלר, עלתה התפיסה הכמותית-יחסית של הכוח. מדידת הכוח נעשת למעשה באמצעות מדידת תוצאות ההתגברות על ההתנגדות לו. אף שהכוח נחשב לסיבה הפועלת ומשנה דברים, בגלל אופיו הנסתר הוא מופיע רק כיחס בין רכיבים משתנים. כחלק מתמונת עולם זאת, גם תמונת ההון הלכה והשתנתה והתגלתה בצורתה הנוכחית.

ההון פסק מלהיות "גורם ייצור" (מין מכונה, מבנה, טכנולוגיה) בעל יחידות ערך אבסולוטיות בעלות תכונות ייחודיות (ספינות מכולה, טרקטורים, מפעלים לייצור שבבים, ידע מיקרו-ביולוגי). הוא חדל להיחשב למצרף של יחידות תועלת או ערכי עבודה. מבחינת השליטים (משטר ההון) ההון הוא יחס אוניברסלי בין מחירים. מדד הקפיטליזציה הדיפרנציאלית (כמספר טהור של יחס בין דולרים) הוא הביטוי הנגלה של הקשר בין הכוח לבין ההתנגדות לו, אף ששניהם כשלעצמם אינם נראים.

רמת הסיכון הדיפרנציאלי של מניית 'אמזון', שיעור התשואה הדיפרנציאלי באג"ח של ממשלת ארה"ב, ומדד מניות ה'נאסדק' ביחס למדד המניות הכללי של שוק ההון המדיני משקפים צדדים שונים של עוצמת הסדר ושל עוצמת הכוח מין **משאב** המאפשר פעולה (כפייה, השפעה,

גם הליברלים וגם הרדיקלים רואים בכוח מין **משאב** המאפשר פעולה (כפייה, השפעה, תמרון) שבאמצעותה דברים משתנים. על פי תפיסתם, אם ההון הוא משאב אבסולוטי שיש בו מחסור, הרי ברור שמי שאוחז במשאב זה הינו בין השאר "בעל כוח". זאת הסיבה לכך שהכוח מתחלק אצל הליברלים והרדיקלים בין תחומים שונים, כמו כוח כלכלי, פוליטי, תרבותי וחברתי. כך למשל, משאבי עושר כלכליים מאפשרים להפעיל כוח פוליטי ולשנות מוסדות חברתיים ודפוסים תרבותיים. משאבים צבאיים נחשבים לכוח מדיני המאפשר להשיג מטרות

מדיניות. המשאבים הכוחניים הללו מקיימים יחסי גומלין ושנויים באחד מהם משנים את האחרים.¹⁴

תיאוריית הון-כוח הינה שונה: **כוח אינו משאב אלא יחס בלבד**. אף שהכוח בקפיטליזם הינו סיבת הדברים, אין הוא מופיע אלא כיחס כמותי בין רכיביו הבסיסיים של ההון: רווח, היפ וסיכון דיפרנציאליים.

הביטוי המרכזי של יחסי הכוח הוא הקפיטליזציה הדיפרנציאלית, שהיא למעשה מדד האמון בצייתנות וביציבות. היא המדד לביטחון העצמי של המעמד השליט בצייתנות הנתינים, ביציבות הסדר ההיררכי ובכושר ההתגברות הדינמית על ההתנגדויות החדשות שצצות ללא הרף.

כוח במשטר הקפיטליסטי, אם כן, אינו מופעל על ידי אוסף של יחידים (בנוסף כיצד A כופה, מפעיל או משפיע על B, כמה ולמה), כמו שמציגות הגישות הליברליות המסורתיות,¹⁵ אלא הוא רשת היררכית רב ממדית של יחסים כמותיים הנפרסת בתוך המעמד השליט ובינו לבין אוכלוסיות הנתינים. יחסים אלה משתנים ללא הרף ותוצאותיהם מופיעות במדדי המחירים היחסיים של ההון ורכיביו בעולם.

באופי-הכוח הקפיטליסטי הכוח מתגלם במוסדות ההון החותרים להתפשט ולהגביר את שליטתם היחסית. אלה הם הניסיונות המתמידים של ההון להשליט בחברת בני האדם "רציונליזציה" באמצעות היוון ההתרחבות לשטחים נוספים בחברה. ניסיונות אלה מחוללים התנגדות, הנתפסת בעיני האידיאולוגים הקפיטליסטיים כ"לא רציונלית". ההתנגדות גוררת תוספת כוח מהוון שמצדה מובילה לתוספת התנגדות במחזורים ההולכים ומתפשטים בכתגובת שרשרת (autocatalytic sprawl).¹⁶

תהליך חוצה גבולות זה של ההון גורם להתכנסות ולסטנדרטיזציה של ארגונים ומוסדות שבעבר לא היה ביניהם קשר שניתן לצפות בו, כמו הסתפחות נסיכויות המפרץ וסין למשטר התאגידי-מדיני, או ההתקרבות המתמדת של העסקיות הפוליטית אל עסקי התרבות, הספורט והפגת השעמום, באמצעות מדדי ביצוע, תקצוב, רייטינג ושווי שוק.

ב. גלגולה של אידיאת הכוח: הכנסייה הליברלית

כנסיית המודרניזציה הליברלית על פולחניה הרבים צמחה לאיטה כחלק מהתפתחות מוסד ההון בבוֹרְגִים של אירופה מאז המאה ה-14 לספירה. היא הייתה חלק ממה שכינו "המהפכה המדעית".¹⁷

14 מאז מקס וובר לא השתנה הרבה. כולם חוזרים ליחסי גומלין בין משאבים המשמשים את הכוחות המרכיבים את החברה: Russell (1938); Parsons (1963); Bourdieu (1991); Mann (1986).

Dahl (1957) 15

16 כך תיאר אולף מרטין את תהליך ההתפשטות: Martin (2019).

17 אגסי (1996).

אידיאת ההון הליברלית הייתה כרוכה בפילוסופיה שנחשבה אז למהפכנית ונשאה בשורה חדשנית. על פי הבשורה, באמצעות השכל האנושי ניתן להתגבר על קללת הגורל של הטבע הגוררת עמה בהכרח את עריצות השליטים.

עד אז, בכל המשטרים המדיניים לא היה מוצא מן הקבעון שהיה טבוע בסדר המדיני-כנסייתי, שבו התקיימו בסבל ובכפייה שני מקורות הבעלות העיקריים: קרקע ועבודה. בלשון פוליטית, לא נמצא פתרון לקונפליקט ששרר בין בעלי הקרקע (שהכתירו עצמם בתארי אצולה וקדושה) לבין עובדי האדמה (שהיו עבדים, חוכרים, צמיתים, אריסים, איכרים, עובדים חופשיים ועוד תארים). הם התקיימו במשקים סגורים וקפואים, בעלי פירון נמוך, ללא אידיאות של תכנון, צמיחה כלכלית או ציפייה לשינוי עתידי.

התודעה של השולטים והנשלטים הייתה סטטית ומעגלית. האפשרות לעושר ולשינוי הייתה יכולה לבוא מחוץ לבני האדם בלבד – בעזרת נס, מאגיה, שלוחים שהוטענו בכוח חיצוני טמיר, דמויות מתים שמאיימים לחזור מן העבר ומיני להטוטים כנסייתיים שנהוגים עד ימינו. לכך התחברו החלומות וההבטחות לשוד של טריטוריות חדשות ועבדים חדשים, ואלה היו כרוכים בהבטחות וציוויים הטרונומיים (ממקור חיצוני לבני האדם), שהכוהנים הלעיטו בהם את הנתינים.

כנסיית המודרניזציה הליברלית נשאה עמה, אם כן, בשורה חדשה: ראשית, הסדר המדעי של ההון יביא לצמיחה מתמדת של עושר ליחידים ולאומות, מבלי להיות תלויים בחסדו של שליט שמיימי או שלוחו הכנסייתי.

שנית, הסדר המדעי של ההון יכול לייסד משטר מדיני מודרני הפועל ללא עריצות וכפייה, והמתנהל באמצעות בחירת נציגים ומועצות מחוקקות. זאת הייתה הבשורה לסדר הפוליטי החדש של ההון, שאמור להביא עושר לאומות.

מדע הכלכלה הפוליטית היה המדע הליברלי החדש שנוסד למען תיקונה המודרני של החברה. הוא היה המדע החברתי הראשון שצמח על רקע המהפכה המדעית פוליטית באירופה של המאה ה-17. מדעי החברה המודרניים, הממסדיים והרדיקליים, התפתחו בעקבותיו ונותרו תקועים עם עקרונותיו הבסיסיים.

הכלכלה הפוליטית שאבה את השראתה מן הקוסמולוגיה הניוטונית. קל לזהות את היסודות המכניים של הסדר הניוטוני אצל אדם סמית וממשיכיו הליברליים במאה ה-19, והניאו-ליברליים במאה ה-21.

זהו סדר ליברלי שבו בני אדם הינם מסות בודדות ביקום החברתי. "חברה" היא חלל ריק שבתוכו משייטים יחידים מנוכרים, הנמשכים והנדחים ביניהם. כוחות המשיכה והדחייה הללו מופיעים כביקוש והיצע של היחידים הבלתי תלויים הנפגשים בשוק.

הגופים השמיימיים הנעים חלקות ללא בלמים, הנמשכים והחגים בגבולותיהם בחזון של אייזיק ניוטון, הם אותם יצורים אנושיים בודדים המתקיימים בריק החברתי, והנפגשים בשווקים למען עושרם הפרטי בחברה האזרחית, על פי חזונו של אדם סמית. "שיווי המשקל" הוא מקום המפגש של פונקציות ההיצע והביקוש, והוא מתבטא ביחס האופטימלי בין כמויות למחירי הסחורות.

הסדר הדינמי הזה החליף את הסדר האריסטוטלי הסטטי ששרר במשטרים הכנסייתיים הישנים. במקום ההיררכיה הכוחנית המקודשת על ידי כנסיות האל העליון היחיד, הוצבה קוסמולוגיה ליברלית שטוחה של תלות הדדית בין יחידים, אשר אינם יכולים להשתלט האחד על השני.

היחסים בין היחידים מבוססים על הדדיות עוינת והם נראים כאקראיים וארעיים, אולם למעשה קיים "סדר ספונטני" המכוון על ידי "יד נעלמה", מין מנגנון-על המוביל לשיווי משקל.

המציא של מנגנון זה (כנראה מין גורם ראשוני "טבעי" לא כנסייתי) אינו מתערב. המכונה החברתית פועלת מעצמה בחוקיות טבעית, כפעולת השעון המכני. רק הממשלים "המתערבים" בשוק והמונופולים "המעוותים" את פעולות השוק, הם שפוגעים בסדר הספונטני ובהרמוניה הטבעית, ובכך הם פוגעים בעושר האומות.

כדי שסדר אידיאלי זה יתאפשר, המציא אדם סמית רעיון פוליטי מהפכני: הפוליטיקה האידיאלית היא למעשה דה-פוליטיזציה של המשק. המשק ישגשג, כתב סמית, באמצעות הפעילות הכלכלית של הבודדים בחברה האזרחית – אם, ורק אם, המדינה המלוכנית או הרפובליקנית לא תפעיל בלמים פוליטיים (לא "תתערב").¹⁸

כך נוצרה לראשונה ההצדקה המדעית להפרדה המובנית בתודעה הקפיטליסטית בת זמננו – ההפרדה בין הכלכלה הפרטית חופשית בשוק, לבין הפוליטיקה הציבורית הבולמת במדינה. כך התגלגל הניגוד בתודעה בת זמננו בין מוסד המדינה הכוחנית (שעסוק בדיכוי המכונה בימינו "רגולציה") לבין מוסד ההון שהוא מטבעו "חופשי" ומסיר כל עול מבני האדם. כך התפתחה המוסכמה לפיה ההון הוא "יצרני", "יוצר הכנסות" ו"עושה כסף", לעומת המדינה הטפילית הרוכבת על ההכנסות וחומסת אותן באמצעות עוצמתה לגבות מיסים ולהקצות הוצאות.

ממשל "מתערב", לפי הדימוי המדעי דאז, הוא ממשל מיושן התוקע טריזים בגלגלי השעון המכני. הוא מפחית מן האנרגיה (בימינו אומרים: הממשל מתחרה בסקטור העסקי על מקורות הון ומפחית מקרן ההשקעות במשק ובכך פוגע בצמיחה). מכאן, שהאלטרנטיבה הפוליטית הברורה מאליה למשטר "המתערב" היא משטר מודרני של "שוק חופשי" (laissez faire). האלטרנטיבה הזאת מופיעה עד ימינו כדגל ליברלי הצבוע בגוון רדיקלי.¹⁹

כך יצא, שאידיאת הכוח והכוח הנגדי (action-reaction) של ניוטון הובילה אל הכפירה בקדושת ההיררכיה הכנסייתית והמלוכנית, ויחד עמה התפשט הרעיון המהפכני של התלות ההדדית.

רעיון זה גרם בסופו של דבר להתפתחות האידיאל של "אזונים ובלמים" (checks & balances), שהפך למושג מרכזי בתרבות הפוליטית האנגלו-סקסית. עד היום, אידיאל הכוח המאזן (countervailing powers) הינו רעיון בסיסי בפוליטיקה האמריקאית.

18 Smith (1776). ספרו של אדם סמית, *עושר האומות*, הפך לאחד הספרים הנפוצים ביותר לאחר הברית הישנה, הברית החדשה והקוראן.

19 Tepper and Hearn (2018)

האידיאל הזה הובא לארה"ב על ידי בנג'מין פרנקלין ותיירים פוליטיים אמריקאים, שספגו את הלך הרוחות האינטלקטואלי באנגליה ובצרפת של סוף המאה ה-18. הם הושפעו מכותבים פוליטיים כמו וולטר ומונטסקייה, אשר נלחמו ב"משטר הישן" המלוכני ערב המהפכה הצרפתית, באמצעות תרגום והפצת רעיונותיהם של ניוטון, לוק ויום. מאוחר יותר, במאה ה-19, ככל שדרך החשיבה הניוטונית תלך ותתפשט, כך תתפתח המוסכמה שעל פיה כל תופעה ביקום החברתי מבוססת למעשה על "תלות הדדית" בין גופים נעים, שניתן לתארה כפונקציה מתמטית.

מובן ששיווי המשקל בין היחידים התחרותיים מותנה בקיומם של כמה תנאים, שרובם ככל הנראה לא יתקיימו בעולם הזה אלא אולי אי שם בגן העדן של הכנסייה הליברלית. התנאי החשוב ביותר הוא קיומה של מערכת כלכלית עצמאית הנפרדת מן המציאות האנושית. זאת מערכת שבה יחידים, החותרים להרבות את עושרם ("ממקסמים תועלת" בלשון התיאולוגיה), מקיימים יחסי חליפין בשווקים תחרותיים ללא מעורבותן של היררכיות כוחניות. אם יתקיימו בשווקים יחסי כוח, ייפגע המנגנון המכני העדין המסדיר את החליפין ושיווי המשקל יתערער.

מכאן נובעת הדרישה הפולחנית ל"תחרות מושלמת" בתוככי "השוק המשוכלל" ולסילוק "הביורוקרטיה", "הרגולציה", "ההתערבות הממשלתית" ושאר מזיקים כוחניים שקיומם מפר את תנאי שיווי המשקל. ניתן אף להבחין שעקרון שיווי המשקל הינו בלתי נפרד מעקרון ההפרדה בין ההון למדינה.

חשוב להזכיר שהעקרונות של כנסיית המודרניזציה הליברלית בדבר שיווי המשקל וההפרדה בין המדינה הכוחנית לשוק החופשי, הפכו למרכזיים בתודעת ילדי המשטר הקפיטליסטי, דווקא כאשר החל להיות ברור שסיפור המפגש האקראי בין "יצרנים" ל"צרכנים" בודדים במסתורי השוק החופשי הינו אגדה לילדים. כבר בסוף המאה ה-19 החלה לבלוט התשלוּבּת המוכרת של תאגידי ענק בינלאומיים וארגונים מדיניים וצבאיים גדולים שהלכו והשתלטו על ההוויה האנושית. מדובר בארגונים היררכיים כוחניים, שאין לפעילותם מאומה משותף לפעילות היצרנים והצרכנים הבודדים מן האגדות.

בעולם הניאו-ליברלי של המאה ה-21 מבנה העסקיות מורכב מרשת היררכית מגובשת ונוקשה. בארה"ב למשל, 500 הפירמות הגדולות שולטות על כמחצית הרווח התאגידי ועל רוב הנכסים המהווים. במדינות קטנות יותר (בין השאר ישראל) המבנה בדרך כלל עוד יותר ריכוזי. אם בוחנים את רשימת המדינות המפותחות נוכחים לדעת שרק ההוצאות הממשלתיות הישירות נעות בין 20 ל-40 אחוזים מן התמ"ג, וזאת מבלי לכלול העברות והוצאות ציבוריות למיניהן שאינן כלולות בהוצאות הממשלתיות הישירות.

מעבר להוצאה הציבורית הרשמית, צמחה ונפרסה תשתית כוח חזקה שאין לה קשר לקטגוריות מן העבר, שהפרידו בין הציבורי-כוחני לבין הפרטי-תועלתני. התקשורת החדשה – האלקטרונית, הדיגיטלית, האינטרנטית – התפתחה במהירות והפכה למכונה יעילה בידי ההיררכיות הכוחניות, העסקיות, הצבאיות והממשלתיות, ללא שום הבדל.

כלל הארגונים ההיררכיים הללו עוסקים בחתירה שיטתית להתחזקות, לפקח ולשלוט במוחו, הרגליו והתנהגותו של הנתין החדש, המגויס מדי יום למסעות שנאה, כסילות, צריכה

ובעיקר לבלית התבונה.²⁰ נראה שכל עוד ניתן לכפות על הילידים לשנן את האגדה על מפגש היצרנים-צרכנים החופשיים בשוק האוטונומי החופשי השואף לשיווי המשקל, יהיו העסקים כרגיל. ניתן יהיה להמשיך בהונאה.²¹

ג. כנסיית המודרניזציה הליברלית והמדינה הלאומית

אחד היסודות החשובים בתיאולוגיה של כנסיית המודרניזציה הליברלית היה המצאתה של המדינה הלאומית.

המדינה הלאומית הליברלית מבוססת על שלושה עקרונות שהתגבשו בעידן המהפכות האמריקאית והצרפתית: הסובייקט היחיד הבלתי תלוי, השוויון בין היחידים, ומדינת היחידים האזרחים.

החברה, על פי הליברלים, היא אוסף של יחידים בלתי תלויים ואגו-סנטריסטים הדואגים ככל יכולתם לטובתם האישית.²² "המצב הטבעי" של היחידים הוא תועלתנות, חמדנות ותחרותיות.

תכונות אלה של היחידים האגו-סנטריסטים הם המניע העיקרי להתפתחות האנושות, לשכלול הטכנולוגיה ולחיים הטובים. ארגונים היררכיים הם הבלם העיקרי המפריע למניעים הטבעיים של היחידים, באמצעות כפייה פוליטית ודתית.

השוק התחרותי הוא המוסד המרכזי בחיים הכלכליים המודרניים. שם נפגשים הרצונות התועלתניים של בני האדם הבודדים. הרצונות האלה של הדחייה והמשיכה מתלכדים לשני הכוחות הבסיסיים: "ההיצע" ו"הביקוש".

20 ניצן וביכלר (2022: 445-460).

21 האם כלכלני הכנסייה של מדע הכלכלה אינם חשים שעיקר עיסוקם הוא הולכת שולל? בדרך כלל ראשי הכנסיות, האמונים על דרכי האמת, מיומנים בהתעלמות מן המציאות הסותרת את יסודות האמונה או במציאת דרכי פשרה ונוהגי פולחן שיסייעו לצאן מרעיתם להכחיש את המציאות (כל הכנסיות בעולם עסוקות בכך, לא רק הכנסייה הרבנית). דוגמא טובה לכך היא סדרת מודלים של שיווי משקל מתוחכמים וחדשים יד ראשונה המכונים "מודלים דינמיים אקראיים לשיווי משקל כללי" (DSGE, קיצור של dynamic stochastic general equilibrium models), הנפוצים בקרב ראשי הבנקים המרכזיים ומקבלי פרס נובל בכלכלה. המודלים הללו מתחילים תמיד (איך לא) בעולם כלכלי סגור בעל תחרות מושלמת ושיווי משקל המייצג את המציאות שהייתה אמורה לשרור בגן העדן ה(ניאו)ליברלי. אלא שהשלמות נפגמת בגלל כניסת מזיקים חיצוניים כגון: מדיניות ממשלתית "לא אחראית", עלויות חיצוניות למיניהן ושלל נוהגים לא רציונליים. כל אלה נחשבים ל"גורמים חיצוניים" הפוגעים בכלכלה ומסיטים מדרך הישר את שיווי המשקל האמיתי. למשוואות אלו מתווספים מין מרכיבים מרושעים המכונים "משתני דמי" (dummy variables), מין "מכות הלם" פתאומיות כמו משברים, מפגעים, מגפות, מלחמות, דיקטטורים ערביים ומזרח אירופיים וכוהני דת פרסיים שמעלים מחירי נפט ושאר צרות – וכך ניתן לחבר את שני העולמות, הכלכלי ה"משוכלל" והלא כלכלי ה"מתערב" ו"המעוות", ולבסוף טוענים שהתוצאה היא "שיווי-משקל", ספונטני ויציב, שטיבו ברור אך ורק ליודעי-דבר.

22 כפי שניסחה זאת מרגרט תאצ'ר בדרכה החפה משמץ תבונה: "אין דבר כזה 'חברה'. יש יחידים גברים ונשים, וכן יש משפחות..." (Anonymous, 2013). או בדרכה היומרנית של "הפילוסופית" איין ראנד: "התרבות היא התקדמות לעבר חברה של פרטים ... היא תהליך המשחרר את האדם מבני האדם" (ראנד, 2012: 558).

מאז אדם סמית, הלך מוסד השוק והפך לדגל המרכזי בהווה הפוליטית הליברלית. הוא השתלב בהיסטוריוסופיה האלטרנטיבית החדשה. זאת היסטוריה המספרת על האבולוציה הליברלית שבה נוצר האדם המדיני החדש.

על פי ההיסטוריה הליברלית, המין האנושי עבר מסע ארוך אל עבר הפרטת ישותו החברתית. האבולוציה של האדם הליברלי מתחילה בחשכת החיים הקולקטיביים. אלה היו חיים במסגרת של להקות פראיות, של קבוצות נודדים, של שדות דלים המשותפים למוסדות המשפחתיים. זה היה סדר חסר פרטיות המבוסס על כוחנות, בערות, תלות ועריצות. הוא נשען על מחיקת האני הפרטי, ועל השלטת האינטרסים של קשרי הדם והשארות. סדר זה מאפיין הן חברות עניות והן חברות המבוססות על "כלכלת קיום".

אולם למן תקופת הנאורות האירופית, האבולוציה הליברלית חותרת אל עבר התפתחותן של קהילות מדיניות מודרניות, המורכבות מיחידים בעלי תודעה עצמית – יחידים תחרותיים, שבעים, בריאים, עשירים, מפותחים נפשית ומלאי ביטחון.

חברות מודרניות "מפותחות" מיוסדות על הסכם מרצון או על אמנה בין הבודדים המקימים מדינה. האמנה מאפשרת לשחרר את הכוחות המניעים של ההתפתחות הכלכלית: "חלוקת עבודה", "התמחות" ו"תחרות". אלה הכוחות העומדים מאחורי רמת ההתפתחות הגבוהה של החברות. זהו תהליך שבו כל יחיד מתחרה באחרים וזקוק לאחרים – ובאותה עת, האחרים מתחרים בו וזקוקים לו. זאת טיבה של אותה "תלות הדדית" המונעת על ידי הדדיות עוינת.²³

בתוך אידיאת השוק, התגבשה מסכת אידיאולוגית מפולפלת בדבר פוליטיקה של שוק – וליתר דיוק, פוליטיקה של "כשל שוק".

הפוליטיקה – כלומר, הפעילות הקולקטיבית הציבורית – ניצבת בניגוד לשוק. אמנם, הפוליטיקה הליברלית (והמדינה הליברלית) מבוססת על הסכמה של יחידים, אולם לרוב היא מתערבת בלית ברירה, לנוכח סכנות לגוף ולרכוש, ולעתים, מטעמי רוחה כללית. המדינה מתהווה כאשר השוק החופשי הפרטי נכשל (זמנית כמובן) במילוי רצון היחידים. כאשר לא נותרת ברירה, היחידים חותמים על מין חוזה קיבוצי שמעניק זכויות זמניות למושלים. לחוזה זה קוראים חוקה.

לדוגמא, אם לא ימצא "יזם פרטי" אשר יכול להפיק רווחים מאספקת מוצר/שירות לוויסות תנועת המכוניות – או אז, בהעדר ברירה, ייאלצו האזרחים להקים ממשל כדי "להתערב" ולכפות מפקחים, רמזורים ותמרורים. אמנם הממשל עושה זאת בפחות יעילות, בעלויות גבוהות, בשירות לב, ותוך נטייה מתמדת לשחיתות – אך בהעדר יוזמה פרטית אין (בינתיים) דרך אחרת.

המשוואה ברורה: ככל שתגדל יעילותם של השוק והיוזמה הפרטית – כן תפחת הפעילות הפוליטית, ועמה תשקע אף העריצות (ו"ההתערבות") המדינית. מכאן, שיש לצפות כי, ככל שתגבר רמת ההתפתחות האנושית, כן תימשך האבולוציה הליברלית – וההתאגדויות המתערבות תלכנה ותתמעטנה.

מנקודת מבט זאת, המהפכות שהתרחשו במאה ה-18 במרכזים של בריטניה, ארה"ב וצרפת היוו את שיאה של האבולוציה – קץ ההיסטוריה.

ככל שהתחדדה האידיאולוגיה של השוק, כן היא הפכה לדגל המרכזי של הדמוקרטיה. זה היסוד לקשר הליברלי המוזר שבין השוק לבין הדמוקרטיה. על פי הדוקטרינה הליברלית, דמוקרטיה היא משטר של "נציגים". נציגים אלה מייצגים אינטרסים שונים ומנוגדים של קבוצות שונות של אזרחים המצויות בקונפליקט. האינטרסים הללו מתקבצים לתוך מפלגות המתחרות ביניהן בשוק הפוליטי. הנציגים הם עסקנים פוליטיים, מין בעלי מקצוע המציעים עצמם בענף המוצרים והשירותים. הם נאבקים בשוק הפוליטי על קולות "המצביעים", אלה בוחרים מבין שלל הקבוצות המתחרות בשוק הפוליטי, את ההנהלה (או הממשלה) שתנהל למענם את העסקים הציבוריים. הם "בוחרים" בין "חלופות", כפי שצרכנים בוחרים בשוק הסחורות. אם ההנהלה לא מצליחה לספק שירותים פוליטיים בהם חפצו הבוחרים, או אם כשלה דרכה, או אם סר חינה – הבוחרים מחליפים את הנציגים בשוק. ככל שרמת "התחרות" בין העסקנים ובין המפלגות גדלה, כן תתחזק מה שמכנים דמוקרטיה.²⁴

כך, מכל מקום, הצטיירה הדמוקרטיה בסוף המאה ה-18 במדינות הולנד ובמושבות הברית באמריקה. וכך גם, משום מה, הדמוקרטיה נתפסת במאה ה-21 בקרב "אזרחי העולם" השוכנים בטח בקניונים הגלובליים.

המהפכה הצרפתית עיצבה מחדש את אידיאת "השוויון". מתחילת כניסתו לפוליטיקה המהפכנית משמעות המושג הייתה מעורפלת ונתונה במחלוקת, אולם לא היה ניתן להתכחש לכך שהמהפכה אימצה אנתרופולוגיה פוליטית חדשה. על פי אנתרופולוגיה זאת, כל בני האדם נולדים שווים, ומכאן זכויותיהם הפוליטיות שוות.

אין מדובר ביחיד תועלתן השווה ליחיד אחר בשוק, כאטום מימן השווה במסתו לכל אחד מאטומי המימן ביקום. מדובר בהמצאת יצור חדש המכונה "אזרח", שהוא הריבון (הבעלים) של המדינה. כלומר, הריבונות שהייתה נתונה עד אז (ובחלק מהממלכות עד היום) בידי המלוכה, האמירות, הסולטנות, הקיסרות, האלוהות והכנסייה – הופקעה מן הבעלים הישנים ומאחיות ההיררכיות המקודשות. ראשם של המלך והנסיכים הותז בגיליוטינה וריבונותם חולקה מחדש והועברה לידי המדינה החדשים: האזרחים. כל אזרח קיבל מנה שווה של ריבונות. האזרחים אוגדו והוכנסו למסגרת ריבונית חדשה שהחליפה את המדינה המלוכנית. זאת היא מדינת הלאום.

אף שאידיאת השוויון נתפסה בעיני מבקריה כבלתי אמינה ולעתים כצבועה ויומרנית, במרוצת המאה ה-19 היא הצליחה למוטט את "המשטרים הישנים" ברחבי אירופה. היא הילכה אימים על המלכים והכוהנים, שניסו לשווא להתאחד ולהכות בצבאות המהפכה. היא שבסופו של דבר הקימה את העולם המודרני.²⁵

רוב המסגרות המדיניות הפועלות כיום בעולם, כולל אזורי העולם העניים ששוררים בהם משטרי עריצות, מעוצבות כמדינות לאום הנתונות לכאורה לריבונותם של אזרחיה הבוחרים

Downs (1957) 24

25 דה-טוקוויל (1840).

בנציגיהם. גם הפוסטיסטים כיום, המתכחשים לאידיאות הנאורות ולכל הקשור לתרבות האירו-סנטריסטית, משום מה אוהבים לערוך שוב ושוב השוואות שוויוניות על קיפוח גזעי, מיני, אתני, תרבותי, כאילו אידיאת השוויון הינה נתונה מהטבע וטבועה מאז ומתמיד בכל התרבויות והכנסיות הלא אירופיות.

מודל המדינה הלאומית התאים עצמו למוסדות משטר ההון במאות ה-19 וה-20, ולמעשה משטר ההון עיצב את המדינה הלאומית לצרכיו, ועל כך כבר כתבו רבים מאז מרקס.²⁶ מבחינתו של ההון, יתרונות המדינה הלאומית על פני המדינה המלוכנית או הסולטנית היו ניכרים כבר מלכתחילה: ההיררכיות הדינמיות של המדינה התאגידית שונות לחלוטין בתכונותיהן ובאינטרסים שלהן מיחסי השליטה הקפואים שאפיינו את המדינות המלוכניות-כנסייתיות.

פירוק הקהילות, בעיקר הקהילות הכפריות, ושבירתן למשפחות קטנות וליחידים המתקיימים בערים הענקיות, הקל על שליטת היררכיות ההון בנתינים. רדיפת הכמרים, חיסול החינוך הכנסייתי בעידן המהפכה הצרפתית וייסוד החינוך הלאומי הבסיסי התאימו להכשרת אזרחים פטריסטים וגיוסם לצבאות ההמוניים ולקווי הייצור התעשייתיים, שהיו אז במוקד יחסי השליטה הקפיטליסטיים.

התברר שאין צורך עוד בשכירי חרב יקרים שגייסו השליטים המלוכניים. אלה הוחלפו בדגם החדש של חיילי מולדת, או כפי שפרדיננד סלין כינה אותם: "חיילים בחינם".²⁷ כדי להצמיח את פועלי קווי הייצור וחיילי המולדת היה צורך בחינוך "עממי" חינם לכל האזרחים, שיכשיר אותם לקריאה של סיסמאות וכרזות לאומיות אשר ידרבנו אותם להילחם בחינם למען המולדת. במשטרים הקודמים, שום שכיר-חרב המכבד עצמו לא היה נלחם ומסכן חייו למען סמרטוט המכונה דגל. רק חיילים-אזרחים עושים זאת.

ואכן הם הוכיחו עצמם במלחמות העולם הראשונה והשנייה. בקרב על הנהר סום בצפון צרפת נהרגו ונפצעו ביום הראשון בהסתערות מול מקלעים ובקרבות כידונים (או אף באתי חפירה) כ-60 אלף איש. ובסך הכל, תוך זמן קצר הסתכמו האבדות בסום ביותר ממיליון איש משני הצדדים.²⁸ כך גם התנהלה מלחמת העולם השנייה, רק לעתים יותר גרוע.

26 הובסבאום (2006).

27 סלין (1932).

28 מנקודת מבטם של הנתינים המגויסים למלחמות בין האימפריות, המלחמה הגרמנית תוארה בקור רוח על ידי אריך מריה רמרק (1929). זאת של האימפריה הבריטית על ידי רוברט גרייבס (1929). לואי פרדינן סלין (1932) במסעותיו אל קצה הלילה, היטיב לצייר את אכזריותה וטיפשותה של ההיררכיה המלחמתית בצד האימפריה הצרפתית. זוועות החזית המזרחית תוארו בעברית בספריו הנשכחים של אביגדור המאירי (1925; 1929; 1932), אשר באחרית ימיו מצא מקלט בפלסטינה, וכן בספריו של ארנולד צוויג (1927; 1947), אף הוא פליט לזמן מה בפלסטינה המנדטורית. מיכאיל בולגאקוב (1924) תיאר את תלאות חיילי הגוורדיה הלבנה במלחמת האזרחים שלאחר התפרקות האימפריה הצארית הרוסית, ואילו יהודה בורלא (1927) ספד את אובדן כוכבה של האימפריה העות'מנית במלחמת העולם הראשונה, דרך סיפורי חיילים בצבא ג'מל פשה היוצאים לקרב אבוד במדבר. ערבסקה של הספרות היפה על היררכיית הרשע האימפריאלית במלחמת העולם הראשונה, ראו: ביכלר וניצן (2018).

מדינת הלאום של ההון אף הכשירה בעזרת החינוך העממי אזרחים שיוכלו לקלוט נהלים בסיסיים לתפעול קווי ייצור וצריכה. אלה העובדים האפורים, שהתחברו לקווי הייצור והצריכה ההמוניים ונענו לצרכי מדינת המלחמה-רווחה בתקופת המלחמה הקרה.²⁹ ככל שהקפיטליזם התפתח, השליטים החדשים של המדינה התאגידית נזקקו לעובדים מיומנים, למפתחי טכנולוגיות חדשות, לעובדי שירותים ציבוריים, ואלה נדרשו להשכלה הרבה מעבר לחנוך ה"עממי" מתוצרת המהפכה הצרפתית. השליטים החדשים פיתחו "מעמד ביניים חדש" שהתאים לצרכים החדשים של ההון במאה ה-20. צרכים אלה היו אמורים לעמוד בתחרות מול רמת החיים בגוש הסובייטי, וגם, על פי הגרסה המרקסיסטית המתקדמת – לשחוק את "עודפי ההון".³⁰ זאת הייתה מדינת המלחמה-רווחה ששגשגה במערב בשנות ה-40 עד שנות ה-80 של המאה ה-20.³¹ יתרונן החשוב של המדינות הלאומיות היה בהפחתת חשיבותן של כנסיות האל העליון היחיד לצורך השליטה בנתינים. אידיאות השוויון האזרחי והלאומיות העניקו לגיטימיות מסוימת ליחסי השליטה החדשים של ההון. אולם בעיקר, אימוץ פולחן המדע המודרני החילוני על ידי המדינה הלאומית – ויותר נכון, השתלטות השליטים החדשים על התהליך המדעי והטכנולוגי – הוא שהסיג לאחר את כנסיות האמונה הישנות והעלה את הכנסיות החדשות. האזרחים צוו מעתה לקדש את פולחן הרציונליזם המכני. הם נצטוו לסגוד לאלים חדשים מודרניים, אלי ההשכלה והידע-מטעם, ולהעריך את המלומדים החדשים. יסודות הפולחן החדש התגלו ביריד העולמי בשיקגו בשנת 1933, שם התנוססה בכניסה סיסמת הרהב: "המדע מגלה. הטכנולוגיה מיישמת. האדם מציית" (Mumford, 1970: 213).

ד. כנסיית המודרניזציה והמדע המדיני-תאגידי

בלימת הידע, האיום על המחשבה החופשית והשלטת הבערות היו היסודות שעליהם הוקמו יחסי השליטה הישנים. המקדשים לאלים השמש וכנסיות האל עליון היחיד היו חלק הכרחי מתשלובת השליטה בנתינים.

עם תחילת אופי-הכוח המדיני במסופוטמיה הופיע הכתב המלכותי, ועמו המדע המדיני. מלכתחילה הם יוצרו כטכנולוגיה אוטוריטרית כנגד הנתינים. הכתב השומרי-אכדי-אמורי, כתב היתדות בן מאות הסימנים והצירופים, דרש התמחות רבת שנים ורבת ייסורים אשר רק לבנים הזכרים מקרב הקבוצות השליטות הייתה גישה אליה.³² הכתב הפרעוני היה עוד יותר סבוך, וזה של הקיסריות במזרח הרחוק היה ועודנו דורש עד היום שנות לימוד רבות. כמובן, לא היה מדובר בלימוד לשם עידוד היצירתיות או למען רווחת האנושות. להיפך, זה היה חינוך

29 Bowles and Gintis (1977)

30 Baran and Sweezy (1966); ניצן וביכלר (2022: 263-273).

31 ניצן וביכלר (שם: 211-227).

32 בשרידי יצירה שומרית מתוארים חיי תלמיד שסופג לאורך יומו הארוך מלקות ואלות מכלל היררכיית בית ספרו עד שאביו נאלץ לשחד את מנהל בית הספר למען יקל על סבלו (קרמר, 1960: 66-69).

והתניה נוקשים של קסטה סגורה המשרתת את אדוני הארמונות והמקדשים למען בלימת הידע והשימוש בו לטובת האדונים בלבד כנגד הנתינים.

אחת הטכנולוגיות הדמוקרטיות ששברו את הסבוט' הזה היה פיתוח האלפבית. זאת הייתה תקרית היסטורית, אירוע אפל ובלתי רציונלי, מהסוג שתמיד מפחיד את השליטים, שיוצר התנגדות בלתי מובנת ושליטת העובדות הכובלות.

מקורו של פיתוח האלפבית היה כנראה בקבוצת פועלים זרים נודדים למחצה ("עפירו" או "אמורו"), שעבדו במכרות הטורקזי הפרעוניים שבסֶפִיט אל-ח'אדים בסיני. העובדים פיתחו כתב פשוט, כנראה כדי לסמן את שמותיהם ואת ימי עבודתם, אולי כדי להתגונן מעושוק של מעבידים הפרעוני. במחצבה התגלו כארבעים סימנים פרוטו אלפבתיים שתאריכם נאמד במאה החמש עשרה לפנה"ס.

הכתובות האלה, הידועות כפרוטו-סינאיות (Proto-Sinaitic), פישטו את ההירוגליפים המצריים הסבוכים וכנראה היו אחד מן המקורות הראשונים להיווצרות האלפבית.³³ כמאתיים שנה לאחר מכן הופיע בארצות הים התיכון כתב האלפבית בן 24 סימנים, ששבר את המחסום של קסטת הכוהנים והסופרים בארמונות ובמקדשים. מעתה יכלו יותר ויותר נתינים מדיניים ללמוד קריאה וכתביה בקלות יחסית. אין זה מפתיע שהסולטנים העות'מאניים אסרו במשך כארבע מאות שנה על הדפסת כתבים בערבית במזרח התיכון, למען יציבות הסדר המלכותי האיסלמי. רק בסוף המאה ה-19 נשבר המחסום הזה, עם כניסת המעצמות הקפיטליסטיות למזרח התיכון, אולם הנזק להתפתחות התרבותית באזור מורגש עד היום.

רבים (בעיקר מהזן הפוסטיסטי) מתפעלים מהתפתחות המתמטיקה והאסטרונומיה המסופוטמית, אולם יש לזכור שאלו נוצרו למען ייצוב הסדר הקוסמי המלכותי. השברים המצריים והבבליים המפורסמים לא נהגו למען פיתוח המחשבה המתמטית העיונית. זאת לא הייתה מתמטיקה, אלא אוסף של טכניקות אריתמטיות לצורך אומדן המס שיש לחמוס משדות האיכרים, להפרשות התפוקה למקדשים, לתקצוב הארמונות והצבאות, לגביית נשך על הלוואות, למדידת החלוקה-מחדש של הבעלויות, לקצבת עונשים ולבניית מונומנטים מלכותיים מגלומניים. הן פותחו כטכנולוגיות כוחניות ולא מתוך מחשבה מדעית. אף הדרך שבה נלמדו הטכנולוגיות הללו, באמצעות שינון נוקשה, ונשמרו בסוד בתוככי הקסטה, לא עודדה פיתוח יצירתיות מדעית.

אופי הכוח המדיני נזקק לטכנולוגיות כמותיות כדי לאמוד את יחסי הכוח והבעלות. כבר אצל השומרים ניתן למצוא טבלאות כמותיות כגון דירוג יחסי העוצמה בין האלוהויות בפנתיאון, חשבונאות מלאי, לוחות שיעורי ריבית או תעריפים משווים של עונשים על עבירות אלימות.³⁴

לעומת הטכנולוגיות האוטוריטריות הללו, התפתחה באלף הראשון לפנה"ס בפוליס ביוון תרבות של ידע שיתופי. ידע כזה יכול היה להתפתח רק במשטר דמוקרטי. מדובר כמובן

Giveon (1978); Naveh (1987) 33

34 קרמר (1960 : 109).

בדמוקרטיה שיתופית ולא במה שמכונה דמוקרטיה במדינות הלאומיות מתוצרת המהפכה הצרפתית.

הדמוקרטיה אינה משטר שבו אדם הופך ביום אחד ליצור "חופשי" רק משום שהוא מצווה "לבחור" בין כל מיני כנופיות של עסקנים פוליטיים, המכונים "מנהיגים" או "קברניטים", ולאחר מכן להיות נידון לארבע שנות עבדות מדינית. דמוקרטיה היא דיון מתמיד והשתתפות מתמדת בבחירה, לא חלילה של "נציגים", אלא בהחלטות שמובאות לפני כלל "הדמוס" (בפוליס היה מדובר באזרחים החופשיים בלבד). הוויכוח וההחלטות הם על תכנון העתיד (מלחמה, שלום, בריתות, אחיזה או עזיבה של שטחים כבושים, הקצאת תקציבים, מיסים, סובסידיות, תוכניות לימוד, פרויקטים ציבוריים משותפים כמו תחנת כוח, נמל ימי ועוד). בדמוקרטיה כזאת לרוב המכריע של העסקנים הפוליטיים בימינו ("מנהיגים") אין סיכוי לשרוד אלא בבתי סוהר.

ומכאן מגיעה הפוליטיקה, שהיא המצאה של הפוליס היוונית ומשמעותה אומנות ניהול הפוליס כדי להשיג חיים טובים. אין משמעותה של הפוליטיקה תכנים ורמייה של "נציגים" ו"מנהיגים" כפי שמשננים לנתינים אותם יודעי הכל בתקשורת הקפיטליסטית.

אין זה פלא שהמתמטיקה היא המצאה שנוצרה בפוליס היוונית הדמוקרטית. היא יכולה להתפתח רק במרקם חילוני, סקן וספקני, ללא מורא מאדוני הארץ ואלי השמים.³⁵

המתמטיקה והפילוסופיה נולדו כרוכות אחת בשנייה ללא הפרדה בדמוקרטיה של הפוליס, כפי שכתב קורנליוס קסטוריאדיס. עמן באו הלוגיקה, ההיסטוריה, התיאטרון ושאר המדעים והאומנויות.³⁶ אלה נולדו על רקע הפוליטיקה הדמוקרטית הדורשת ויכוח, ביקורת ודיאלוג (ואלה עומדים בניגוד מוחלט ל"שיח" השורר בתקשורת שבאופי-הכוח הקפיטליסטי).

לא נותר הרבה מן הכתבים של הפילוסופים-מתמטיקאים שקדמו לאפלטון ולאריסטו (כתבי האחרונים השתמרו על ידי הכנסיות המדיניות, כנראה בגלל שמרנותם והתנגדותם לדמוקרטיה). אולם ניתן להסיק שהפילוסופיה המקורית הפרה-סוקרטית, הייתה חילונית, ספקנית, מרבה בתהיות ומנסה לחפש דרך לחיים טובים.³⁷

כך למשל, פיתגורס והאסכולה הפיתגוראית עסקו בפיתוח המתמטיקה כדרך למציאת ההרמוניה בקוסמוס ובחיים האנושיים. גם מתנגדי האסכולה, כמו זנון, תרמו בהוכחותיהם הנגדיות לפילוסופיה וללוגיקה.

35 סמבורסקי (1987); פארינגטון (1964) טען שמקורות התודעה החילונית והאוניברסלית בפוליס התחילו עוד ב"איליאדה" של הומרוס במאה השמינית לפנה"ס. ביצירה הזאת מיטשטשות דמויות האלים ומאבדות את חשיבותן כקובעות את גורל האדם. בעוד שכוהני המקדשים והכנסיות דנו את בני האדם לשמש כעבדים לאלים, הומרוס האמן שחרר את האדם מעריצות האלים. אולי משום כך תיעב אותו אפלטון, השמרן הדוגמטי, שחיפש דרך להשליט על האנושות מדינת מנדרנים. אצל אפלטון, האלים הנצחיים אשר בני האדם משועבדים להם ואשר רק כת כוהנים יכולה לפרשם, הפכו לאידיאות נצחיות. לפי אפלטון, רק כת הפילוסופים, מין פוליטרוקים חניכי פנימיות יוקרה, הינם בעלי מיומנות לחבור לאידיאות אלה כדי לשלוט בנתינים.

Castoriadis (1991) 36

Ibid. 37

קל להיווכח שבניגוד לטכנולוגיה האריתמטית של משרתי הארמון בקיסריות המזרחיות דאז, המתמטיקה של אויקלידס הפיתגוראי מאלכסנדריה בנויה על לוגיקה, היקשים, שאלות והוכחות. ההמצאה המדעית הגדולה של האסכולה, "הוכחה על דרך השלילה" – ולמעשה עצם ההכרח הלוגי בהוכחה – יכולה הייתה להתפתח בקונטקסט דמוקרטי רווי דיאלוג וספקנות.

הספקנות היא אם המדעים וראשיתה של התבונה היא **השלילה**. לא יעזרו הפלפולים המעין פילוסופים: התבונה היא האויבת הגדולה של הכנסייה.

יתכן שפרץ החידושים של אנשי המהפכה המדעית במאה ה-17 היה דומה בראשיתו במידת מה למדע שהתרקם בפוליס. הוא היה כמין דיאלוג ספונטני שבו המדענים התהלכו כסהרורים.³⁸ אולם עד מהרה המדע נכפף לצרכי השליטים החדשים של המדינה הלאומית.

במאה ה-20 צמחה המדינה התאגידית, והאוניברסיטאות ומכוני המחקר השתלבו בה במהרה. לאחר מלחמת העולם השנייה הן הפכו לכלי חשוב במרוץ בין שתי המעצמות המובילות. בעידן המלחמה הקרה לא רק המדעים הקשים גויסו אלא גם מדעי החברה והרוח. הם הפכו לחלק בלתי נפרד מצורכי "המערכת" (מילה שהומצאה אז). הסוציולוגיה האמריקאית ועמה מדע המקרו-כלכלה הציבו נהלים ותרשימים לפיתוח המודרניזציה למדינות העולם שהשתחררו מן האימפריאליזם.

לימודי "המודרניזציה" המערביים התחרו היטב בעסקי "הקונפליקט המעמדי" שניהלו הסובייטים והגרורות הסטליניסטיות שלהם ברחבי העולם. לימודי המודרניזציה יכלו לשמש באוניברסיטאות תחליף בעל דימוי מדעי לתעמולה "האנטי אימפריאליסטית" מתוצרת הלניניזם המדעי.

מדע המקרו-כלכלה התחיל דרכו במחקרים על מיתון ואבטלה, על מדיניות אנטי מחזורית ומניעת משברי אבטלה, אולם עם פתיחת המלחמה הקרה הוא עבר למחקרים על "צמיחה" (growth).

באותה תקופה, לאחר שנחלה תבוסות במרכז אירופה ובסין, התרכזה ארה"ב בבלימת בריה"מ באירופה המערבית. ארה"ב הגיבה למתקפה הסובייטית באמצעות תוכנית מרשל, אשר הייתה מיועדת ליצור צמיחה כלכלית באירופה המערבית. זאת הייתה אמורה למתן את ההשפעה החזקה של הקומוניסטים על האיגודים המקצועיים ולהרחיק מהם את שכבות הביניים.

האליטה האמריקאית תרה אחר אידיאלוגיות מדעיות שיעמדו נגד הדוקטרינה הקומוניסטית בעולם הפריפריאלי. המלחמה הייתה צפויה להתרחב מעבר לאירופה ככל שתהליך הדחיקה קולוניזציה התעצם. המעצמות הקולוניאליות הישנות היו אמורות לסגת משטחי כיבושיהן ברחבי העולם: בריטניה ממערב ומזרח אפריקה, מהודו ומן המזרח התיכון, צרפת מצפון וממערב אפריקה ומהודו-סין, הולנד מאינדונזיה, בלגיה מקונגו, פורטוגל מאנגולה ומוזמביק – והמאבק היה צפוי להתפשט ברחבי העולם.

בסוף המאה ה-19 סיימו המעצמות הישנות לכבוש את העולם ואף להילחם בינן לבין עצמן על השטחים שנותרו. זה היה העידן הידוע של האימפריאליזם.

כדי להיטיב למשול בשטחים החדשים היה צורך להכיר את העולם הלא אירופי. לשם כך נוסדו מדעים חדשים: אחד מהם היה מדע האנתרופולוגיה, אשר חקר את מוזריותיהם של בני האדם בשטחים שנכבשו על ידי המעצמות. בעיקר היה נהוג להתחקות אחר קבוצות בני אדם "פרימיטיביים", "שבטיים", "לא מודרניים", "חסרי היסטוריה" וללא טכנולוגיית כתב.

המדע השני שצמח באותה תקופה היה מדע האוריינטליזם, שהיה מיועד בעיקר לחקירת השטחים הלא אירופיים "המתקדמים" יותר בעלי עבר היסטורי מוכח, אך לא "מודרניים", כמו סין, הודו והמזרח התיכון.³⁹

לאחר מלחמת העולם השנייה עמדו להשתחרר בני האדם "הפרימיטיביים" או "הלא מתקדמים" שחיו בשטחי העולם האימפריאלי. וזאת הייתה סכנה: בריה"מ תנצל את הטינה שרחש העולם הלא אירופי למעצמות הקולוניאליות ותשתלט על תודעתם של בני אדם לא מתוחכמים ולא מפותחים אלה – אותם הפרימיטיביים של התקופה האנתרופולוגית. את מקום המרוץ לכיבוש השטחים הלא אירופיים של המאה ה-19, החליף עתה המרוץ להשפעה על המושבות לשעבר. כך בא לעולם מדע שאינו חוקר את עברם, טבעם ומסורתם של הילידים אלא מתחקה אחר עתידם: "מדע הפיתוח" (Development Studies) של שנות החמישים והשישים.

העולם "הלא מפותח" (undeveloped, underdeveloped) בשפת המקור-כלכלה – או "העולם השלישי", בשפה הפוליטית של נְקְרוֹמָה, נשיא גאנה בשנות החמישים – נזקק בדחיפות למודלים של "פיתוח" ו"מודרניזציה". אחד המודלים המבטיחים היה מודל ההמראה (take-off) של וולטר רוסטוב.⁴⁰

מודל ההמראה טען בפשטות חסרת פשרות, כי כדי שמשק לא מפותח ייחלץ מפיגורו ויהפוך למודרני הוא נזקק להשקעות יצרניות גדולות – בדומה לאנרגיה הרבה שלה נזקק מטוס כדי להמריא ולהתגבר על כוח הגרביטציה. לאחר ההמראה, הן המטוס והן המשק משייטים באמצעות אנרגיה מועטה אל עבר המטרה הנכספת: חברת צריכה המונית. אלא שמקורות להשקעה ראשונית בהיקף הדרוש אינם זמינים ברוב המשקים הלא מפותחים, בעיקר בגלל הגידול הדמוגרפי המהיר, המסיט את המקורות המיועדים להשקעה לעבר צריכה שוטפת. התוצאה: המשק ידרוך במקום, לא תהייה צמיחה וכל תוספת מועטה של צמיחה תקוזז על ידי תוספת ילודה. וכך, העוני ישרור ויהווה קרקע פורייה לחתרנים קומוניסטיים (בעתיד יכתב: קן חמים לשגשוג פונדמנטליסטים מוסלמים).

מכאן, שכדי לחולל "המראה" יש צורך בסיוע חוץ, להגדלת המקורות שיושקעו ב"פיתוח".

39 סקירה קצרה: (1) Ch. Wallerstein (2004); סקירה קצרה על האוריינטליזם הישראלי: רבינוביץ (1998).

40 Rostow (1956)

המודל סיפק הצדקה לממשל האמריקאי לפתוח בתוכניות סיוע כלכלי בדרום מזרח אסיה ובדרום קוריאה, כדי "לייצב" את המשטרים הפרו אמריקאיים.⁴¹ אבל ברור ש"פיתוח" אינו עסק מקרו-כלכלי בלבד. יש צורך בהשלטת "דמוקרטיה", שהיא, כידוע, אחד התנאים ל"מודרניזציה". כאן נכנסו מודלים מקרו-פוליטיים של דמוקרטיה ומודרניזציה, ואלה הפכו לטקסטים יסודיים בלימוד מדעי הפוליטיקה באוניברסיטאות המערביות. הידועים בהם היו של סימור ליפסט, ברינגטון מור וסמואל הנטינגטון.⁴² כל המודלים הללו היו בסופו של דבר מין תערובת פשטנית של אדם סמית וקרל מרקס. הם התבססו על ההיסטוריה של התיעוש והקפיטליזם באירופה על פי סמית ומרקס, והסטיות האפשריות מן הדגם הזה. מודרניזציה על פי גישה זאת תלויה בתיעוש, בצמיחה כלכלית, בהתפתחות שכבות ביניים ורחבות, בנטייה לדיפרנציאציה חברתית והחשוב ביותר: היא תלויה בהסתגלות המוסדות התרבותיים והפוליטיים לשינויים הכלכליים המהירים שמביאה המודרניזציה.

זאת הייתה תפיסה ששיקפה את יחסי הכוח בעולם של אז, כלומר את העליונות המוחלטת של העולם הקפיטליסטי המרכזי, עם ויתור מסוים לסטיות "תרבותיות" מקומיות בנוסח יפן או הודו. אין פלא שהמודלים האלה היוו שק אגרוף מצוין למבקרים הניאו-מרקסיסטיים של אסכולת "התלות" מסוף שנות השישים, לאסכולת "הסיסטמה העולמית" של שנות השבעים, וכמובן בעקבותיהם למעתיקים הפוסטיסטים למיניהם של שנות השמונים והתשעים.

אידיאולוגיות אלה של הפיתוח, המודרניזציה והדמוקרטיזציה צמחו על רקע המעורבות הגוברת של הממשל האמריקאי בעולם. הם המליצו על מעורבות ממשלתית וסיוע חוץ כדי ליצור תנאים של צמיחה ודמוקרטיה יציבה. הם אף היו חלק מן האקדמיזציה של הפוליטיקה. בנוסף להתגייסות פטריוטית וחינוך טכנולוגי למען השליטים החדשים, המדינה הלאומית הביאה לדפוס התנהגות נוחים להון, בעיקר באמצעות אימוץ אופנות מחשבה המשתנות במהירות. את מקום השלטת הבערות והפאסיביות הצייתנית של הנתינים, הידועים את מקומם בהיררכיה, תפסה תזווה תקשורתית עצבנית והפצצת ידע המוני המושתל בתודעת האזרחים הבוחרים בכל רגע בקיומם.

חרדת הנתינים מפני זעם האלים, הוסבה לאימת הנתינים הריבוניים מפני תעלולי המסתורין של רשתות ההיררכיה התאגידית-מדינית. החשש מן האינפלציה האורבת, תשלומי המשכנתא וההלוואות, המחירים המשתנים של הדיור והחינוך, הטרור והפשע האורבני המכים לפתע ללא הגנה וחסות, השמועות על מזימות המופצות ברשתות התקשורת, הפחד המכרסם מאובדן העבודה של השכיר, הפחד מאבטלה, הפחד מריבית הבנקים, מפריצת מלחמה. מנקודת מבטו של הנתין המצוי מתחתית ההיררכיה, הוא מצוי במבוך. הוא משולב בתוך "עולם עובדות" ללא יכולת מוצא ממנו.

Rostow (1960) 41

Lipset (1963: Ch. 2); Moore (1966); Huntington (1968) 42

אחד מפולחני הכנסייה הליברלית הוא בלימת התבונה באמצעות הצפת האזרח-הבוחר ב"חדשות". פולחן הפצת "החדשות" החליף את דרשות הכוהנים בכנסיות הישנות ונראה יעיל ממנו.

בעולם ההיררכי הישן, הידע והפצתו נחשבו למסוכנים לשליטים. הכתבים המדעיים-פילוסופיים שהפיצו משכילי אירופה במאה ה-18 הבעירו את חמתם של כוהני הכנסיות וחצרות המלוכה. הפמפלטים שהדביקו המורדים על כותלי פאריס הטילו אימה על שליטי "המשטר הישן" הקפוא. לעומת זאת, בעולם החופשי החדש התעמולה הינה בלתי פוסקת וההתניה היא שיטתית. אלה אינם גלויים. לא הבעלים ולא משרתיהם בהיררכיה רואים אותם. הם חיים אותם. הנתינים המכונים "צרכנים" רוויים בהם ואינם יכולים להתקיים בלעדיהם. סדרי העולם יתמוטטו אם לא יספגו את מנת הסופה.

אין מדובר במסד "החדשות" בלבד, אלא בכלל תוכניות הפגת השעמום. כולן ללא יוצא מן הכלל עוצבו, הונדסו ותוכננו כדי לחסל את שרידי ההתנגדות, או הרהורי הספק, או תחושות הבושה של הנתין המצוי. התגלה שהאדם התבוני של תקופת הנאורות הוחזר לעידן האורלי. אין הוא מסוגל לקרוא ספרים, מלבד נהלים, הוראות ומשפטי חיווי קצרים ופשוטים, רצוי בליווי תמונות נעות. אין הוא מסוגל לכתוב מלבד סיסמאות, קודים וסימנים על טפסים. האדם התבוני החדש זקוק שיקריאו לו "חדשות", ויצורים יודעי כל שמדבקת להם ארשת מלאת ביטחון יסבירו לו ויפרשו לו את משמעות הנכונה של "החדשות".

לנתין האזרח אין זכות ליצור ולקבל ידע על מציאותו. יתר על כן, בעידן הרשתות הפוסטיטטיות, הוא גם "מייצר מציאות" כראי מהדהד של בני מינו. לאט ובביטחון הצליחה התשלובת להדיר את הנתין מן המרחבים הציבוריים. זאת משמעות ההפרטה של התקשורת ההמונית. גם בערוצים המכונים "ציבוריים" התבנית והתוכן אינם שונים מן הקונצנזוס התאגידי-מדיני המוכתב. אף שם יהדהדו ה"חדשות" התאגידיות-מדיניות יחד עם פרסומת גלויה וסמויה. אף שם ישלטו עקרונות ההון.

התשלובת חדשות-פרסומת היא מכשיר מרכזי בהפיכת האדם לנתין. אספקטים חשובים בבלימת התודעה הם, בין השאר, דחיקת כל סממן למחשבה יצירתית או חדשנית, בעיקר כזאת שיכולה לעורר תהיות אצל הנתינים או לפגוע ביחסי הכוח השוררים (ברווחים ובמחירי ההון). בין האמצעים: העלמת והשכחת רעיונות ויוזמות לתכנון דמוקרטי ולטכנולוגיות ידידותיות פשוטות. לעג לשמן אפשרות לשינוי המציאות. כך היא "המהפכה" המתמדת שהפרסומת-תעמולה התאגידית-מדינית משננת לנתין, עד שהוא לומד לסלוד ולבטל כל בדל מחשבה חדשה. כך הסגידה ל"תחרות" ולאידאות "השוק" והפיכת כל מחשבה על תכנון ציבורי אנטי עסקי וידידותי לאנושות למפגע הקשור ב"התערבות ממשלתית", "סוציאליזם", ו"ביורוקרטיה".

אידיאות האגו-סנטריזם המכונה "חופש היחיד" מסייעת להכפפת הנתין הבודד להיררכיה התאגידית-מדינית. הוא חסר הגנה ונוגדנים תרבותיים כלשהם לעומת האדם הקהילתי, הנחשב לנחות ובלתי יעיל בעיני השליטים.⁴³

החדרת פולחן האגו-סנטריזם לתודעת הנתנים היא סבוטז' מרכזי ושיטתי בתשלובת חדשות-פרסומת. אין מדובר רק בהרס המרקם הציבורי והפיכתו לחלל ריק המאוכלס ביצורים בודדים המצווים לחשוך ולהילחם האחד בשני. מדובר בהשטחה שיטתית של כל רעיון פוליטי בעל תוכן מעמיק המכוון לשינוי המציאות והפיכתו לעניין אישי. שהרי "הכל אישי" ובכלל, הרי הכל ידוע, מה כבר יכולים לחדש. כך מעקרים כל תוכן יצירתי. הדמות המרצדת על המסכים היא מרכז החיים הציבוריים. הדיאלוג התבוני הופך ללהג מטופש החוזר על עצמו בין מתווכחים צעקניים. טכנולוגיות התמונה הנעה עם קול הגבירו את הפיכת היחסים האישיים למרכז המציאות התאגידית-מדינית.⁴⁴

סבוטז' מרכזי נוסף בתשלובת הוא החדרת תרבות הרמייה. משטר ההון מבוסס על הנצחה מתמדת של הונאה והולכת שולל, ולכן על הנתין ללמוד לחיות בשקר כחלק הכרחי ממציותו. הוא מותנה להתקיים במשטר שבו הפוליטיקה והציבוריות הינן מילים נרדפות לקנוניה ולצביעות מתחסדות, ושעסקים "יעילים", משמע רווחיים, הינם אלה שהצליחו במעשי הונאה ובאמצעותם לפלס דרכם במעלה ההיררכיה. הפרסומת המוצגת בקולי קולות, בתנועות דרמטיות ובמחזות אבסורדיות, מציגה שקרים גסים, בעוד שהחדשות מעלימות את המציאות

43 "הילידים, אלה לא זזים בכלל עד שלא מכים אותם באלות, עד כדי כך עוד יש להם כבוד. אבל הלבנים, שמערכת החינוך שיכללה אותם, פועלים מעצמם..." (סלין, 1932: 160).

44 אם מצב הכבישים והתשתית הולך ומתערער מחוסר תכנון ציבורי ומהתפרקות הממשלים המרכזיים בעידן ההון החדש, אין טוב מלעורר דרמה רווחית על אישיותו של שר תחבורה נפוח או על פקיד ממשלתי חסר אונים "האשם בהזנחה". ככל שהתשלובת התחזקה, משטר ההון הצליח בשיטתיות במרוצת העשורים האחרונים לכרסם בשאריות הדמוקרטיה הפרלמנטרית באירופה, בהפכו את מה שמכנים בחירות לפרלמנט ולממשלה לממוקד כולו ב"כישורים", תכונות אישיות, "תדמית", ביצועים ותגליות אודות חייהם המשפחתיים של עסקנים פוליטיים. יתר על כן, התשלובת יצרה מציאות לפיה העסקנים הפוליטיים ("המנהיגים") הם שמעצבים את קיומו של הנתין והם שמסוגלים לשנותו. וכך בארה"ב, שבה נשיא הינו מעצם הגדרתו בעל סמכויות הפחיתות אף מראש ממשלה אירופית, הופך ל"איש החזק ביותר בעולם". יכולתו של הנשיא בארה"ב להשפיע על התקציב היא בשוליים, שהולכים וקטנים מדי שנה בתוך התקציב הגרעוני ביותר בעולם. באופן רשמי, החלק הניתן לשליטה (controllable) בתקציב ארה"ב ירד לכשליש בלבד (השאר משוריין לתשלומים קבועים לריבית על חובות תופחים, פנסיות, תשלומי העברה, ועוד) (ניצן וביכלר, 2023: תרשים 6, עמ' 16). הנשיא אינו יכול לפעול ישירות בתוך מדינות ארה"ב ומשום כך הוא מבלה את מרבית זמנו ביחסי חוץ וקונפליקטים צבאיים. הנשיא אינו יכול ואינו רשאי לתכנן מציאות. הוא ממונה כדי להגיב בשולי המציאות מתוך "החדר הסגלגל". מה שנראה לעתים כתכנון, כמו תוכניות כלכליות וביטחוניות, אינו אלא תגובה, לרוב היסטורית, לאירוע תקשורתי גדול. כך הדרמה של השמדת מגדלי התאומים והתגובה של שפיכת התקציבים האדירה לקבלנים ביטחוניים פרטיים. כך דרמת ההתמוטטות של שוק ההון ב-2008 והזרמת הכספים ההיסטורית של הממשל אל פירמות ההון הדומיננטי שזכתה לכותרת: "אובמה הוציא את ארה"ב מן המשבר" [ללא ספק]. או: "טרמפ הוריד את האבטלה ויחזיר את אמריקה לגדולתה". וגם: "נתניהו הציל את המשק הישראלי" ב-2003, וכמובן, איך לא: "פרס חילץ את ישראל משד האינפלציה" ב-1985 (ראו ניצן וביכלר, 2007: פרק 1). שהרי הכל אישי.

הנדחקת, המסולקת מן התודעה, ומחדירות בכוח מציאות מוכתבת. התשלובת מעוותת את השפה ומשליטה דיאלקט תאגידי-מדיני שהוא הבסיס להנצחת עיקרון הדו-חושב. השקר והאמת, העובדות וההתכחשות להן, המחאה הגזענית נגד הגזענות, ההונאה ההכרחית למען המטרה המקודשת, שלום המלחמה, הציבוריות המופרטת, הנישול והניצול למען הרווחה והחירות – כל אלה, מעורבים ללא הפרדה בעולמו של הנתין.

” – [אנחנו הצרפתים] הגזע הכי יפה בעולם, וטמבל מי שמכחיש את זה...
 – לא נכון! מה שאתה קורא גזע [עליון], זה סתם האספסוף הגדול הזה של עלובים כמוני, עם עיניים מלופלפות, מלאים פרעושים קפואים, שהגיעו לפה מובסים מכל קצות העולם בגלל רעב, מגפות מורסות, קור, ונתקעו פה. לא יכלו ללכת הלאה בגלל הים. זאת צרפת ואלה הצרפתים.
 – [אבל] אבותינו לא היו פחות שווים מאיתנו. אל תשמיץ אותם.
 – בזה אתה צודק בהחלט! שונאים ונכנעים, אנוסים, עשוקים, מוכים מכות-רצח ובכל אופן מטומטמים, הם לא היו פחות שווים מאיתנו! בדיוק ככה! אנחנו לא משתנים. לא מחליפים גרביים, לא אדונים, ולא דעות. ואם [כן], אז מאוחר מדי, שכבר לא כדאי. נולדנו נאמנים, וזה מה שהורג אותנו. חיילים בחינם...” (סלין, 1932: 9)
 ” – נכון, החיים לא היו קלים בימים ההם [של משטרי המלוכה-כנסייה]. לעניים אף פעם לא היו חיים קלים, אבל לא שפכו להם את המעיים בעקשנות ובלהיטות כמו שיש לעריצים בימינו. לאנשים הקטנים, אני אומר לך, יש מנוחה רק כשהגדולים בזים להם... שים לב שהפילוסופים [של הנאורות] הם שהתחילו לספר מעשיות לעם הפשוט שעד אז ידע את עיקרי הנצרות. הם התחילו לחנך אותו, ככה הם הכריזו. אוהו! והיו להם אמיתות לגלות לו! אמיתות נפלאות! טריות ורעננות! שזהרו! שסנוורו!
 נכון, חשב בהתחלה העם הפשוט, זה נכון מאוד! 'יחי דידרו!' הם צרחו, ואחר כך 'הידר וולטר'! אלה לפחות היו פילוסופים. אלה לפחות טיפוסים שלא נותנים לעם הפשוט להתפגר בבורות ובאמונות טפלות! הם מראים לו את הדרכים אל החופש! הם מפתחים את העם! דברים החלו לזוז. וקודם כל, שכולם יידעו לקרוא עיתונים! מכאן תבוא הגאולה. ומהר הסוף לאנאלפביתים. לא צריך אותם יותר. רק חיילים אזרחים, שמצביעים בבחירות! שקוראים! ונלחמים! וצועדים! דת הדגלים תפסה מהר מאוד את מקומה של הדת השמימית...” (שם: 78-81).

ה. הקפיטליזם הגלובלי ונסיגתן של כנסיות האל העליון היחיד

במאות ה-18-19 ספגו הכנסיות הישנות של האל עליון יחיד מפלות קשות. בעיקר היו אלה הכנסיות הנוצריות והרבניות במערב ובמרכז אירופה, ובמיוחד בערים הגדולות, שם חדרו רעיונות המהפכה הצרפתית, אידיאות השוויון והמדינה הלאומית. אולם עדיין הכנסיות נותרו חזקות ברוב שטחי העולם האימפריאלי, ובעיקר באזורי העניים.

הכנסיות האיסלמיות במזרח כמעט שלא ניזוקו. יחסי השליטה באימפריה העות'מנית אמנם התערערו, אולם אחיזתן של הכנסיות במאמיניהן המשלימים נותרה ללא פגע. אף בקרב מהפכני הנאורות והמודרניזציה לא הייתה חזית אחידה. הפריצות המדעיות-פילוסופיות הראשונות במאות ה-17-18 אמנם הרשימו את הצעירים המהפכנים ומחפשי הדרך להפלת המשטרים המלוכניים-כנסייתיים, אולם כבר אז החל להתברר שהממשלים הקיסריים הולכים ומשתלטים בעזרת תקציביהם ומשטרותיהם על המחקר המדעי והפילוסופי. התלהבות הסטודנטים והצעירים ברחבי אירופה מניצחונם של צבאות המהפכה הצרפתית התפוגגה כאשר נפוליאון בונפרטה מינה עצמו לעוד קיסר מייסד אימפריה.

לאחר מפלת נפוליאון, השליטים הקיסריים הישנים למדו לארגן מחדש את יחסי השליטה ואימצו רעיונות וטכנולוגיות חינוך מודרניים להרחבת ההשכלה העיונית והאוניברסיטאית למען עוצמתם המדינית. הם הרחיבו את כניסתן של שכבות הביניים לעמדות הממשל, הצבא והפוליטיקה הפרלמנטרית, ושקדו על מימון התיעוש ומעורבות בשוקי ההון.

האכזבה מן המהפכה וההשתלטות המדינית על האוניברסיטאות השתקפה היטב בפילוסופיות של קאנט והגל (שלאחר יינה). שני הפילוסופים הגרמניים הסכימו לכאורה לטכנולוגיות המדעיות המודרניות אשר השכל החילוני עשוי לפתח באמצעות החושים וההתנסות. אולם שניהם דחו, כל אחד בדרכו, הספקולטיבית או הדיאלקטית, את יכולת התבונה האנושית לנווט באופן אוטונומי את החברה האנושית אל החירות. שניהם בסופו של דבר החזירו את אלוהים הכנסייתי אל מרכז ההיררכיה הקוסמית. אמנם אין האל שלהם קשור לארגוני הכנסיות הארציות, אך הוא מכבד במסתורי התבונה העליונה, המושגת אולי באמצעות האמונה, אך לעולם לא באמצעות ההיגיון והשכל האנושי. אצל הגל המאוחר, המרצה באוניברסיטת ברלין, התבונה כבר משתקפת בדמות המדינה הקיסרית הפרוסית.

בקצרה, דקארט מת בשירותה של מלכת שבדיה, אוילר היה משרת נרצע של קיסרי רוסיה ופרוסיה, ניוטון פעל באכזריות כמשרתה של מלכת בריטניה, הגל הירצה בברלין על פילוסופיית הממלכה בשירות הקיסר, לפלס (Laplace) פעל בזה אחר זה למען המדע בשירות מלכי צרפת, המהפכנים ולבסוף נפוליאון. המדען האתאיסט לפלס אמנם טען באזני נפוליאון כי אין צורך לדחוף את אלוהים במשוואות המכניות כדי להסביר ולנבא את מהלכי היקום, אולם במחצית השנייה של המאה ה-19 כבר השתרשה המוסכמה שהשכל והמדע כפופים לציוויי ישות מקודשת חדשה: המדינה הלאומית. יתר על כן, מדענים המצויים במדינה נתונים בתחרות עם מדענים המצויים בשירות מדינות לאומיות אחרות.

במחצית השנייה של המאה ה-19 החל באופן רשמי עידן האימפריאליזם, משמע מרוץ חסר מעצורים בין המעצמות הקפיטליסטיות לתפיסת שטחים ולמניעת שטחים מן המעצמות האחרות.

הכנסיות הישנות מצוות על המאמינים לבוז לכופרים חסרי אמונה, לנהל דפוסי התנהגות על פי ציוויים אלוהיים, להקריב ולהסתגף. כל אלה היו אמורים להביא שטחי מחייה חדשים, שלל טרי, תגמולים בעתיד הקרוב או הרחוק, ובעיקר להרחיק סיכונים, או יותר נכון – לשכך את האימה מפני הסיכונים.

לעומתן, כנסיות המודרניזציה המדעיות העניקו במאה ה-19 לגיטימציה שכלית להיררכיות של גזע. הכופרים של פעם הפכו עתה לגזעים נחותים מבחינה ביולוגית, או תרבותית, או אבולוציונית, או סיבות אחרות. הלאומנות הפטריוטית אף היא החליפה את האמונה הכנסייתית, וברוב המקרים השתלבה בה. את ההקרבה לאל החליפה הנאמנות למולדת והנכונות להיהרג למענה. בעבר, השלל שזרם מהשטחים הכבושים היה מתת אלוהי. עתה ניתן היה לבזוז את המושבות למען חקירה מדעית ופיתוח טכנולוגי של מחצבים וחומרי גלם חדשים בשירות עושר האומה.

וכיצד תאמה אידיאת השוויון למרוץ כיבוש המושבות שניהלו המדינות הלאומיות? ובכן, היא לא כל כך תאמה. מהרגע הראשון של המהפכה הצרפתית, אידיאת השוויון של האזרחים במדינה הלאומית עמדה בסתירה לאימפריאליזם, ובסופו של דבר הותירה את הליברליזם כסיפור נאיבי השייך למאה ה-19. המאה ה-20 כבר התנהלה ביתר נמרצות ובפחות כיסויים ומליצות. בזה אחר זה צעדו אל הבימה הפשיזם, הנאציזם, הקומוניזם הטוטליטרי מתוצרת בריה"מ, סין וקמבודיה, ובמערכה הבאה במאה ה-21 נכנסים משטרים אנטי-ליברליים, אוליגרכיים ואימפריאליים, הנושאים תארים חדישים.

כאן אכן השתלבו היטב מדעי האנתרופולוגיה, הזואולוגיה והדרוויניזם על שלוחותיהם הפוליטיות. ביניהם בלטה תרומתם של לואי אגאסי וסמואל ג'ורג' מורטון, ממייסדי "מדע" הפוליגניות, ופרנסיס גלטון, ממייסדי הסטטיסטיקה המדינית המודרנית, שהמציא את האויגניקה – "מדע" העוסק בהיררכיית הגזעים ובהשבחת המין האנושי באמצעות הכחדת "הנחותים".⁴⁵ ואין לשכוח את תרומת המדענים הגרמנים למדעי המלחמה המודרנית, הגאו-פוליטיקה ועסקי מרחב המחיה.

מאחר שבעבר נכתב רבות על תולדות הקולוניאליזם והאימפריאליזם, ניתן לסכם בקצרה את חלוקת העבודה בין שתי הכנסיות, הישנה והחדשה.

התקופה הראשונה של הכיבושים במאות ה-16-19, הייתה תקופת הזוהר של הכנסיות הישנות, בעיקר של הכנסייה הקתולית. מעלליה באמריקה הדרומית הידועה כ"לטינית", היו לשם דבר.⁴⁶

למעשה, הייתה זאת התנסותה הראשונה במסע צלב הרחק מאגן הים התיכון, והוא הצליח מעל למשווער בכל הקשור לקטל של מיליוני כופרים עובדי אלילים והמרה המונית לנצרות קתולית. כל זאת היה תודות לחסדו של האפיפיור ברומא שהצהיר בשנת 1509 להולדת ישו הרחום: "למלך [הספרדי או הפורטוגלי] ולשליחו יש זכות מלאה לשלוח את חייליו אל ארצות האינדיאנים ולתבוע טריטוריות מעובדי אלילים אלה, משום שהוא קיבל זכות זאת מן האפיפיור. אם האינדיאנים מסרבים, המלך רשאי להילחם בהם, להורגם ולהפכם לעבדים, כשם שיהושע [מהברית הישנה] שיעבד את תושבי ארץ כנען" (Delumeau, 1977: 85).

הצלחתה של הכנסייה הייתה אדירה. במאה ה-21, אמריקה הלטינית היא אחד המקומות המאוכלסים ביותר בעולם במאמינים קתוליים.

45 סיכום על הפסבדו-המדעים הללו ראו: גולד (1992).

46 בקצרה אצל: גליאנו (1972).

גם בקונגו השתתפה הכנסייה הקתולית בנטיעת מיסיונים למען החדרת האמונה בקרב עובדי האלילים. היא לא הראתה התנגדות מיוחדת לג'נוסייד שביצעו בשיטתיות שכירי החרב של מלך בלגיה, והשתלבה בקלילות ברוח התקופה האימפריאליסטית של סוף המאה ה-19. הג'נוסייד בקונגו כבר היה בחסות הכנסייה המדעית, בשירות ישיר של ההון. הכיבוש ורצח מיליוני בני אדם בקונגו לא נבעו מניסיונות המרתם לנצרות, אלא מן ההפסדים של הפירמה שהוקמה על ידי מלך הבלגים ליאופולד כדי להפיק רווחים מהשקעתו בכספי ירושת אביו.⁴⁷ מאחר שהאפריקאים השלווים שישבו בטח בכפריהם לא אהבו משום מה להתייגע בהפקת גומי למען השקעתו של המלך מבלגיה, נאלצו המלך וכנופיתו בלית ברירה לכרות את ידיהם ולהמיתם בדרכים משונות למען ילמדו להפיק את מכסת הגומי הנדרשת לכיסוי ההשקעה. במזרח אפריקה זכתה קיסרות גרמניה, באיחור רב, לממש את זכותה הטבעית בחלוקת השלל בין המעצמות. גם שם נערך בחסותה ג'נוסייד במושבת טנגניקה, אולם בפרויקט זה השתתפה הכנסייה הלותרנית, שבסוף המאה ה-19 היו בבעלותה כרבע מאדמות המטעים במושבה. באמצעות רשת המיסיונים שלה היא העסיקה את האפריקאים בחוות והמירה את דתם. בעת מלחמת העולם הראשונה השתקפה המלחמה בין צרפת לגרמניה גם בתחרות שניהלו שתי הכנסיות מי תשיג יותר מומרים. הסתבר שהכנסייה הפרוטסטנטית הצליחה לצבור בקולוניות הגרמניות כ-64,000 אפריקאים שהפכו לפרוטסטנטים, בעוד המיסיונים הקתולים בעלי הוותק האימפריאלי רב השנים הצהירו על מלאי של 142,000 נשמות קתוליות שנגאלו.⁴⁸ התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, עידן המלחמה הקרה, הייתה הגרועה ביותר לכנסיות האל העליון היחיד בעולם. ראשית, ניצחון בריה"מ והתפשטות הכנסייה הלניניסטית החילונית בעולם, בעיקר בסין ובעולם הפריפריאלי. שנית, הדה-קולוניזציה ונסיגת המעצמות מהשטחים הכבושים בעולם הפיחה תקוות בקרב הליברלים והרדיקלים בעולם. כולם חשבו על מודרניזציה, פיתוח, תיעוש, צמיחה, עיור והשכלה, בין אם ליברלית בין אם קומוניסטית. הכנסיות הישנות נחשבו לחלק מהדיכוי בידי שליטי העולם בעבר השנוא, הקולוניאלי והטרורם קולוניאלי.

במדינות המרכזיות של הקפיטליזם שגשג מודל מדינת המלחמה-רווחה, או "הקיינסיניזם הצבאי" (Military Keynesianism). המשמעות הייתה שההוצאות הציבוריות והשירותים הציבוריים התרחבו, מסי ההכנסה על בעלי ההכנסה הגבוהה גדלו, ההכנסה הממוצעת לנפש גדלה ועמה הצריכה ההמונית. רמת השוויון הייתה גבוהה יחסית לעשורים הקודמים, ושכבות גדולות מאנשי התחתית לשעבר ראו עצמן כמועמדות להצטרף ל"מעמד הבינוני החדש". השוויון היחסי התבטא בנושא החשוב מכל: ההשכלה הגבוהה, שבעבר הייתה נחלת השכבות העליונות בלבד. כחלק מהתרחבות ההוצאות הציבוריות, תקציבי האוניברסיטאות והמכללות גדלו במהירות והן נפתחו לסטודנטים משכבות בעלות הכנסה נמוכה.

47 אין אומדן כמותי רציני על היקף הרציחות וההרג שחוללו מלך הבלגים והקבלנים הפרטיים שקיבלו ממנו זיכיון (הפרוייקטורים). אבל מי בכלל סופר את הכושים האלה גם היום.

שנות החמישים והשישים היו שנים של אמונה בעתיד, של תקוות לצמיחה בקרב אוכלוסיות צעירות במערב שלאחר מלחמת העולם השנייה. אלה היו גם שנים של הנהירה לעבר פולחן ההשכלה והרציונליות וירידה איטית באמונה הכנסייתית הישנה.

קשה לדעת את שיעור הירידה משום שלא נערכו סקרים רב שנתיים בעלי מתודות סטטיסטיות אחידות. אך המגמות הידועות בעולם הן שבאירופה, בעיקר באירופה הצפונית, הייתה ירידה מתמדת באמונת היחידים באל עליון כנסייתי כלשהו, שהתבטאה בעיקר בירידה בהשתתפות פעילה בפולחנים כנסייתיים (כמו ביקור באתרי תפילה). אף בארה"ב, שבה קיים שיעור גבוה יחסית של מאמינים באל עליון יחיד, על פי סקרי גאלופ, בשנת 2023 כ-45% מהאוכלוסייה היו חברים בדרך כלשהי בכנסייה, בהשוואה לשנת 1937 שבה נסקרו כחברים בכנסייה 73% מהאוכלוסייה.⁴⁹

בסך הכל בשנת 2003, שייכו עצמם לאל עליון כנסייתי כלשהו כ-75% מן האמריקאים, אולם הייתה זאת ירידה לעומת 95% מהאמריקאים שזיהו עצמם עם אל עליון יחיד בשנת 1948.⁵⁰

המסקנה העיקרית מהסקרים השונים היא, שרוב אוכלוסיית הנתינים המדיניים בעולם, בעיקר באזורי העולם הפריפריאלי העני, מאמינים באל עליון יחיד וחרדים מפניו וממתווכים הכנסייתיים.⁵¹

גם במדינות הקפיטליסטיות המרכזיות, הסקרים מראים אמנם על ירידה בהשתתפות פעילה בפולחן, אולם קיימת שכבה גדולה באוכלוסייה בעלת אמונה כלשהי, ולו רופפת, באל עליון יחיד (אגנוסטיים), ולכן בסך הכל שיעור המאמינים בדרגות שונות לא השתנה. על פי האומדנים, מכלל בני האדם בעולם, כ-82% מאמינים בדרגות שונות (כ-60% מגדירים עצמם כבני-אדם דתיים והשאר עד לדרגת ספקנות אגנוסטית). רק כ-11% מגדירים עצמם במפורש כאתאיסטים.⁵² למעשה, כשבודקים היטב את ההגדרות, מתברר ששיעור נמוך ביותר (מן הסתם פחות מ-5% מאוכלוסיית העולם), המרוכזים בעיקר במספר קטן של מדינות המאופיינות בהכנסה גבוהה לנפש ובהשכלה גבוהה לנפש, ניתנים לזיהוי כאתאיסטים.⁵³

הגדרה רציונלית של אתאיסט משמעותה, בעינינו לפחות, היא שלא רק שהנשאלים אינם מזוהים עם כנסייה כלשהי, או שמגדירים עצמם כלא דתיים, או שאינם יודעים אם קיים אלוהים כלשהו – אלא שהם משוכנעים על פי ההיגיון והניסיון שאמונה כנסייתית כלשהי, או אמונה באל עליון או בגורם חיצוני לבני אדם היא המצאה זדונית של כוהנים, שבאה להטיל אימה על בני אדם, להפכם לנתינים ולכפות עליהם סדר של יחסי שליטה מדיני-כנסייתי.

Anonymous (2024) 49

Anonymous (n.d.) 50

Anonymous (2015) 51

Ibid. 52

53 למשל מסקר של Pew Research Center משנת 2015, שהבחין בין אגנוסטיים לאתאיסטיים, עלה שבארה"ב יש כ-3% אתאיסטים בלבד. כך גם הראה הסקר על ישראל של המכון הישראלי לדמוקרטיה משנת 2009, שבו 3% הגדירו עצמם כחילונים אנטי-דתיים (Arian, 2009). לפי WIN-Gallup International, שיעור האתאיסטיים בעולם הוא 4%-7 (Anonymous, 2012, Table 4, p. 13).

מכל מקום, עידן המלחמה הקרה וה"קיינסיאניזם הצבאי" היה בעייתי מבחינת יחסי השליטה. בתחילת שנות השבעים של המאה ה-20 בלטו הסדקים הראשונים שהתרחבו במהירות. העולם הפריפריאלי הלך והתמרדר ולא שעה להסדרים שנקבעו מאז סוף מלחמת העולם השנייה. בווייטנאם ספג הצבא האמריקאי מפלה שסימנה את קץ העליונות האמריקאית בעולם.

יחד עם המפלה נפתחה סדרה מחזורית של התפרצויות זעם נגד סדר השליטה השורר בארה"ב ובעולם הקפיטליסטי. ההתפרצויות לבשו צורות שונות, מקומיות וכלל ארציות, אתניות ותרבותיות. חלקן התבטאו בתרבות פשע וקריאת תיגר אלימה, אחרות בצורת הפגנות פוליטיות וניסיונות למרי אזרחי. הלגיטימציה של שליטי המשטר הלכה ושקעה ואילצה אותם להקצות יותר ויותר משאבים לדיכוי ולתמרון התודעה.

האקדמאים-מטעם ניסו להסביר את המאורעות כנובעים מ"עודף דמוקרטיזציה" בסיקסטיו, שיצרה בקרב הנתינים "עודף ציפיות", ואלה חוללו "עומס-יתר" (overloaded government) על משאבי האומה.⁵⁴ הראשונים שהנפיקו תיאוריות מסוג זה היו כלכלנים שמרנים, שהציבו את היסודות התיאולוגיים הראשונים לעידן הניאו-ליברלי שנפתח במרגרט תאצ'ר בבריטניה וברונלד רייגן בארה"ב. הם הטיפו כי שורש הרע הוא "הציפיות" הגוברות של ההמון. הסתבר שהנתינים איבדו את יראת הכבוד שחשו בעבר כלפי הסדר השליט. הם שוחדו על ידי פוליטיקאים תאבי כסאות, שנטעו בהם הרגלי מחשבה מגונים. בעיקר הורגלו השכירים, המיעוטים האתניים ושאר אנשי התחתית לקבל כמובנים מאליהם את מדינת הרווחה והתרחבות השירותים הציבוריים, במיוחד בשטחי הבריאות, ההשכלה והדיור. התוצאות של "עודף ציפיות" אלה היו משבר פיסקלי ומוניטרי, אינפלציה, אבטלה, ובעיקר משבר "הכושר למשול" (governability – או בשיחודש העברי: "משילות") של הממשלים הדמוקרטיים במערב.⁵⁵

את הנדבך התיאולוגי האחרון סיפקו מילטון פרידמן וחבורת "אסכולת שיקגו", שמומנו וטופחו במשך שנים בידי קבוצות ההון הדומיננטי. הדוקטרינה המוניטריסטית פרי תוצרתם מוסדה לחלוטין באוניברסיטאות, ושלטת כיום בתודעה הכלכלית-פוליטית ללא עוררין.⁵⁶ משמעות הקפיטליזם החדש הייתה שינוי ביחסי השליטה המוסדיים והלגיטימציה שלהם. מבחינה תיאולוגית היה מדובר בהורדת "המעורבות" הממשלתית הטפילית ו"הסרת המחסומים הביורוקרטיים" בפני "היוזמה הפרטית היצרנית", וכמובן "הגברת התחרותיות" ו"הדברת הריכוזיות". המשמעות **המעשית** הייתה הורדה דרסטית במיסים האפקטיביים של קבוצות ההון הגדולות, קיצוץ בתקציבי השירותים הציבוריים, צמצום הגירעונות הממשלתיים, מכירת הנכסים הממשלתיים המרכזיים, כמו משאבי הטבע, האנרגיה, המים, התקשורת, תשתיות התחבורה והמו"פ "ליזמים פרטיים" – בדרך כלל, משום מה, למקורבים.

Huntington (1975) 54

Brittan (1975) 55

56 סיכום אצל ניצן וביכלר (2022: פרקים 4-5, וע"ע 235-247).

הממשלים הניאו-ליברליים נפטרו מפירמות ומעסקים ממשלתיים בגל הפרטה גדול שהציף באופוריה את כל העולם. אמנם פה ושם היו שחיתויות, מכירת נכסים ציבוריים בחינם למקורבים, תקלות וקלקלות – אולם אלה היו כמה שבבים שניתזו במהלך מהפכת (הנגד). כי בסך הכל מוסכם על ראשי הכנסיות הישנות והחדשות, שהעולם התעורר ונפטר סוף סוף מאשליות המהפכה הצרפתית והנאורות (ועמן ממחלות "הסוציאליזם") לטובת ההשקעות העסקיות המצמיחות עושר ועלייה בלתי פוסקת בשוקי ההון.

כמובן, משום מה, למרות הקיצוץ עלו ההוצאות הממשלתיות. הסתבר שבעידן הממשלות הבולשביקיות-סוציאליסטיות ושאר מפגעים סוציאליים, דווקא ההוצאות הממשלתיות לצריכה ציבורית היו נמוכות יותר. אם נמקם את נקודת המפנה של נטישת הקיינסיאניזם ומודל מדינת הרווחה אל עבר המדיניות המוניטריסטית והניאו-ליברלית בשנת 1980 – עד לשנה זאת, היה ממוצע ההוצאות הממשלתיות במדינות הקפיטליסטיות המרכזיות כ-16% מתוך התמ"ג, שהוא שיעור שעוררייתי לכל הדעות. לעומת זאת, בשנים 2000-2020, בעידן "הקיצוצים" וה"דה-רגולציה" ועוד מילים המרוממות את נפש הקפיטליסט שואף החירות, מעשה שטן או נס כנסייתי אחר – טיפסו ההוצאות הממשלתיות והגיעו ל-18% מתוך התמ"ג.⁵⁷ על פי האגדות הרציונליות שמלמדים באוניברסיטאות הניאו-ליברליות בימינו, הביאה השליטה והמעורבות של הממשלות הבולשביקיות בשוק ההון את המשקים המודרניים אל עברי פי פחת. המשקים לא צמחו משום שההשקעות נוהלו בידי פקידים "ביורוקרטיים" נוקשים ולא בידי קפיטליסטים יזמים ויצירתיים. אבל אל דאגה, המהפך הניאו-ליברלי בשנות השמונים אירע עם שובם של העסקים למרכז השליטה המשקית והפיכת המשקים ל"תחרותיים". שינויים אלה הביאו סוף סוף לגידול מהיר בצמיחה ובהשקעות. כך מספרות האגדות לילדים.

כרגיל, רק כופרים מעזים לעוות את המציאות המדומינת, ולפגוע בקדושת שטיפת המוח העסקית. עיון קצר בנתוני החשבונאות של ארה"ב, מראה שבתקופה המעורבות הקיינסיאנית, 1950-1979, הצמיחה של התמ"ג הייתה 3.7% בממוצע לשנה (במחירים קבועים), ואילו בתקופת הדה-רגולציה, 1980-2020, צמיחת התמ"ג ירדה ל-2.7% בממוצע לשנה. על ההשקעות והיוזמות המופלאות אין מה לדבר: בשנות 1950-1979, שנות החושך הממשלתיות, ממוצע שיעור ההשקעה היה 7.9% בתמ"ג, ואילו בתקופת הפריחה של היוזמה החופשית והתחרותיות, 1980-2020 שיעור ההשקעות צלל מטה והגיע ל-5.6% בתמ"ג. אכן פלא ניאו-ליברלי.

מנגד, אין זה פלא שהפוסטיזם הפציע כחלק משינוי אופי-הכוח. הפוסטיזם האקדמי, ובעקבותיו הפוסטיזם הפוליטי-תרבותי, כופרים באיסוף עובדות שיטתי ובחקירה מדעית. שהרי ידוע לכל מאז הנביא פוקו וצאן מרעיתו בכנסייה הפוסטיסטית, כי עובדות יבשות הינן חסרות ערך ביחס למציאות המדומינת. אלו נראטיבים המוכתבים לתודעה ישירות מ"שדות הכוח". זאת עובדה ידועה. ובכלל, עובדות סטטיסטיות הינן מטבען מפוברקות לצרכים כוחניים. לחקירה מדעית אין שום יתרון מוכח על דעות, כרזות או סיסמאות.

57 הנתונים בפסקה זאת והשלוש שאחריה מ-ניצן וביכלר (2022: פרק ד').

יחד עם זאת קיים הסבר הגיוני לנס הניאו-ליברלי: "מעורבות" היא מונח שמשמעותו שונה ממשטר למשטר. במדינות המלחמה-רווחה של עידן המלחמה הקרה, הממשלים הסוציאל-דמוקרטיים, או הרפורמיסטיים, או האַטטיסטיים, עסקו בתכנון תשתיות טכנולוגיות וחברתיות. זיכרונות המשבר הגדול ומלחמות העולם היו עדיין טריים, והם נזקקו לשותפות וסולידריות של הנתינים. הם גם נזקקו לנתינים בעלי הכנסה כדי להעלות את "הביקוש המצרפי", משמע, הם נזקקו להגברת הצריכה המונית וההשקעות במשק. הממשלים היו בעלי עוצמה ריכוזית ופעלו יחסית ביעילות (במובן הציבורי) ובפחות שחיתות מהמקובל במאה ה-21.

לעומת זאת, העידן הניאו-ליברלי מאופיין בממשלים חלשים, העמוסים עד אפס מקום בעסקנים פוליטיים ובפקידים חסרי כישורים וחסרי יכולת וידע לתכנן, ועוד פחות מכך – הם נעדרו רצון לנסות להיות מעורבים בתכנון ציבורי. העסקנים הניאו-ליברליים פעילים בהעברת חוקים, תקנות, נכסים, זיכיונות ותקציבים ציבוריים לטובת עסקים, בעיקר העסקים הגדולים. וזאת הסיבה לפלא הניאו-ליברלי שבו "המעורבות" הממשלתית ירדה ועמה נשחקו השירותים הציבוריים – ובמיוחד נשחקה יכולתם של השכירים הצעירים השכיחים במדינות המפותחות לרכוש דירה ולזכות בשירותי בריאות, השכלה ורווחה בנוסח שנות השישים – ומנגד, ההוצאות הממשלתיות והציבוריות עלו. אכן עוד פלא ניאו-ליברלי.

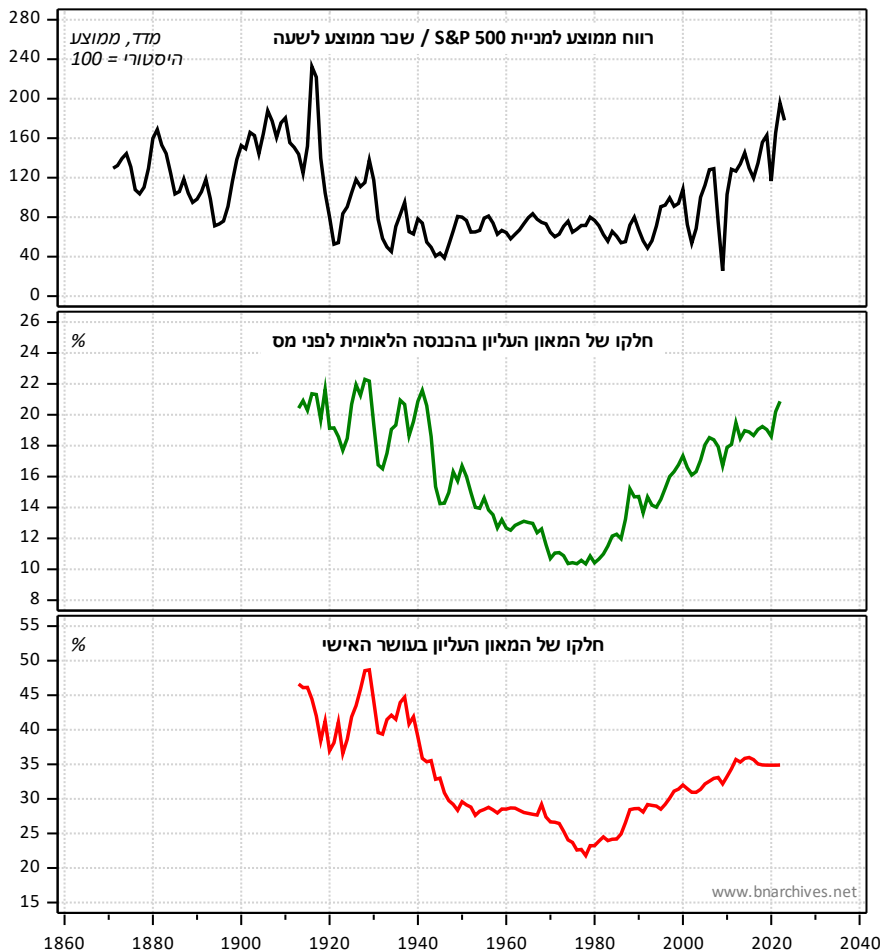
הקפיטליזם אכן גורף מבנים ומוסדות חברתיים ומשטחם לתבנית כמותית, אולם הסתבר כי "מעורבות" אינה בהכרח כמות התקציבים הציבוריים, אלא גם הידע הציבורי כיצד לתכנן לטובת הציבור.

בדרך כלל התברר שהעברת שירותים ויוזמות לידי עסקים גררה ניפוח תקציבים, חלוקת הכנסות מעוותת, חוסר יעילות ושחיתות, יחסית לעידן "הסוציאליסטי".

הכוח מתגלה בתוצאותיו, כלומר ביכולת השליטים לגבור על התנגדות הנתינים. בקפיטליזם של המאה ה-21, יחסי-הכוח מתגלים ביכולתם (הדיפרנציאלית) של השליטים התאגידיים-מדיניים לחלק-מחדש לטובתם הכנסות/רווחים/נכסים מתוך סך כל ההכנסות/הרווחים/הנכסים.

יכולת החלוקה הדיפרנציאלית אינה משקפת תועלת, פריזון, יוזמה טכנולוגית או יחידת עבודה (עודפת או מופשטת). לפי תאוריית ההון-כוח, היא מבטאת כוח תאגידי-מדיני מאורגן הנאמד על פי עמידותו כנגד התנגדות. ניתן אף לומר בבוטות מסוימת כי יכולת החלוקה הדיפרנציאלית משקפת את מצב הקונפליקט בין קבוצות השליטים, בעלי הארגונים החולשים על החברה האנושית, לבין אלה הנתונים למרותם – אותם המתנגדים לאורך רשתות ההיררכיות השונות ושאר הרוב הדומם הכנוע.

תרשים 1.2 מתאר את התפתחות יחסי הכוח בקפיטליזם בארה"ב בעזרת שלושה מדדים שונים.

תרשים ז.1. אומדנים לחלוקת הכנסה ועושר בארה"ב, 1871-2023

הערות: שיעור השכר הממוצע לשעה משרשר את נתוני השכר הממוצע לשעה של העובדים בייצור תעשייתי עד שנת 1946 יחד עם נתוני השכר הממוצע לשעה של העובדים בסקטור העסקי (ללא עובדי חוות) מ-1947 ואילך. הנתונים לחישוב היחס רווח למניה/שכר לשעה מגיעים עד שנת 2023. הנתונים על ההכנסות לפני מס והעושר האישי של המאון (1%) העליון מגיעים עד 2022.

מקורות: נתוני הרווח למניה במדד S&P 500 נלקחו ב-20 לאפריל 2024, מ-Robert J. Shiller's online data archives (http://www.econ.yale.edu/~shiller/data/ie_data.xls) כסדרה חודשית ועובדו לממוצעים שנתיים. סדרות הנתונים על שיעור השכר לשעה הם חיבור של כמה מקורות שנלקחו מ-: *Historical Statistics of the United States*, Millennial Edition; שיעור השכר לשעה בכל ענפי התעשייה, שנים 1889-1865 (mnemonic: Ba4299); הכנסה לשעה בכל ענפי התעשייה, שנים 1913-1890 (mnemonic: Ba4299); הכנסה לשבוע של עובדי ייצור בתעשייה, שנים 1918-1914 (mnemonic: Ba4362); הכנסה לשעה של עובדי ייצור

בתעשייה 1938-1919 (mnemonic: Ba4361). מ-IHS Markit: הכנסה ממוצעת לשעה של עובדי ייצור בתעשייה, שנים 1946-1939 (mnemonic: AHPMFNS). מ-Conference Board through IHS Markit: תשלום ממוצע לשעה של כל המועסקים בסקטור העסקי (להוציא מועסקים בחוות), שנים 1947 ואילך (mnemonic: JRWSSNFE). הנתונים על חלקו של המאון (1%) העליון בהכנסה הלאומית ובעושר האישי לקוחים מ: World Inequality Database (mnemonics: sptinc_p99p100_z_US and shweal_p99p100_z_US, respectively).

הלוח העליון מראה את היחס בין הרווח הממוצע למנייה במדד ה-S&P 500 לבין השכר הממוצע לשעה. התוצאה מבוטאת ביחס לממוצע ההיסטורי של הסידרה = 100. הלוח האמצעי מתמקד בחלוקת ההכנסות לפי גודל ההכנסה, ומראה את חלקו של המאון העליון (top 1%) בסך ההכנסה הלאומית. הלוח התחתון מראה את חלקו של המאון העליון בסך העושר האישי.

נבחן ביתר עיון את הלוח העליון, המראה את היחס רווח למניה/שכר. יש להדגיש כי מדד זה אינו קשור ל"גורמי ייצור" – במקרה זה, ההון והעבודה – החביבים על הכלכלנים הקונבנציונליים (הניאו-קלסיים). המדד אף אינו מתאר סכסוך "מעמדי" בין מעסיקים בעלי אמצעי הייצור לבין מועסקים שכירים, כפי שמדגישים הכלכלנים המרקסיסטים, אויביהם של הניאו-קלסיים.

מבחינת תיאוריית הון-כוח, המדד הינו ביטוי ליחסי הכוח בין **שליטי הסדר התאגידי-מדיני** לבין **כלל קבוצות האוכלוסייה הנשלטות** (underlying population).

לנו נראה שהמונה והמכנה ביחס משקפים היטב את יחסי הכוח הקפיטליסטיים: המונה מייצג את השולטים באמצעות הרווחים מבעלות על ההון הדומיננטי. מנגד במכנה, מיוצגים הנשלטים (בהעדר מדד טוב יותר כרגע) על ידי השכר הממוצע.

לאורך השנים, תנודות היחס הזה מבטאות את כוחם של הראשונים לעלות את הרווח למניה, ואת יכולתם של האחרונים להתנגד על ידי העלאת שכרם והקטנת היחס. יחס הרווח למניה/שכר מייצג **יחידות הכוח**: הוא מציב את הרווח מיחידת בעלות-שליטה על ההון הדומיננטי לעומת הכנסה מיחידת עבודה. מבחינה זאת, הוא שונה לחלוטין מהמדדים המקובלים, המייחסים באופן **מצרפי** את סך הרווח לסך השכר, או מעריכים את חלקו הכולל של ההון בתוך ההכנסה הלאומית.

ההבדל נעוץ בעובדה שהיחס הרווח למניה/שכר ממוצע מבטא את הכוח הדיפרנציאלי של בעל הון דומיננטי הממוצע מול נתין ממוצע המשתכר מעבודה בלבד. המדדים המצרפיים, לעומת זאת, משקפים לא רק את היחס בין הרווח והשכר של **יחידות** בעלות ועבודה, אלא גם את **מספרם** המשתנה של יחידות אלו (הבעלים והעובדים), ולפיכך נותנים תמונה מוטה, ולרוב מטעה, של יחסי הכוח.⁵⁸

58 ניתוח אמפירי של ההטיה/הטעיה: ניצן וביכלר (2022: תרשים י"ד, 4, עמ' 506).

מדד יחסי הרווח למניה/שכר ממוצע מתחיל משנות השבעים של המאה ה-19, עם עלייתם של השווקים לניירות-ערך ושגשוגם של הברונים השודדים, ומסתיים ב-2023, בשיא עוצמתם של צאצאי הברונים ומוסדות הכוח שצמחו מאז.

בשנות הזוהר של הקפיטליזם האמריקאי, כאשר שגשגה אגדת "רק השמיים הם הגבול", הייתה עלייה מתמדת בכוח של ההון הדומיננטי יחסית לשכר, שנבלמה במשבר 1929. מאז ולאורך תקופת הקיינסיאניזם, בעיקר בשנות הארבעים ועד לסוף שנות השבעים של המאה ה-20, היחס בין הרווח של הון דומיננטי למניה לבין שיעור השכר היה נמוך יחסית. מאז שנות השמונים במאה ה-20, ובעיקר מאז הגלובליזציה בשנות ה-2000, מתחילה מחדש נסיקת היחס לטובת שליטי הכוח התאגידי-מדיני.

כדי לאשש את מדד זה של יחסי הכוח, הבאנו מדדים של מחברים אחרים שבדקו נושאים דומים מנקודות מוצא תיאורטיות שונות. תומס פיקטי ושותפיו למחקר התמקדו בחלוקת ההכנסות ובהתפלגות העושר האישי בארה"ב (לא לפי סוג ההכנסה או העושר, אלא לפי גודלם).

הלוח האמצעי בתרשים מציג את חלקם של הכנסות המאון (1%) העליון באוכלוסיית ארה"ב. הלוח התחתון, אף הוא של פיקטי ושות', מודד את חלקו של המאון (1%) העליון בסך העושר האישי.

שני מדדים אלה מציגים היטב כיצד נפגע המעמד העליון בארה"ב בתקופת הקיינסיאניזם והמעורבות הממשלתית. עד לשנת 1980 שקע חלקו של המאון העליון בהכנסות ובנכסים לשפל ללא תקדים: בשנה זאת המעמד העליון הצליח לנכס בקושי יותר מ-10% מסך ההכנסות לפני מס ו-22% מסך העושר האישי באומה האמריקאית. ולכן האדונים הנכבדים לא יכלו להסכין.

לא היה מנוס משינוי מוסדי. ואכן תוצאות הביצועים של הממשלים הניאו-ליברליים מאז ממשלי רייגן ובוש חיזקו מחדש את יחסי השליטה, כפי שמראות התוצאות בשלושת התרשימים. קל להיווכח שיחסי השליטה הולכים וקורים ליחס של שנות העשרים העליונות. אולם כאשר המדדים של יחסי הכוח עולים, המשמעות היא שההתנגדות גדלה ועמה גדל הסיכון למשבר, ומנגד, ההתנגדות העולה מעוררת עלייה במינון אמצעי השליטה והסבוטז'. אחד האמצעים לחלוקה מחדש של ההכנסות, הרווחים והנכסים בעשרות שנים האחרונות לטובת ההון הדומיננטי היה **שחיקתה המתמדת של שכבת "המעמד הבינוני"** ("העצמאיים", בעלי עסקים קטנים, רנטירים, חוואים ועוד). שכבה זאת הייתה בעבר נדבך חשוב בחלום האמריקאי, אך היא הלכה ושקעה ככל שעלו קבוצות ההון הדומיננטי והתחזק המשטר התאגידי-מדיני.⁵⁹

האם יהיה ניתן להמשיך בחלוקה-מחדש לרעת העצמאיים ובעלי ההכנסה שלא מהוה? בסדר הנוכחי כנראה עדיין ניתן, אולם לאור תוצאות ההצבעה בבחירות בארה"ב ב-2020 וההתפרצות האלימה לקונגרס של מצביעי טראמפ, נראה שהגבולות כבר קרובים למדי.

59 ראו: ניצן וביכלר (2022: תרשים י"ד, 5, עמ' 507).

אמצעי אחר שהחל לככב בחלוקה-מחדש של הרווח הקפיטליסטי בהכנסה הלאומית בעידן הניאו-ליברלי היה **שחיקת המס האפקטיבי** אותו משלם ההון התאגידי. זאת שיטה לחלוקה-מחדש באמצעות תמרינים פיסקליים, שמשמעותם היא בפשטות: הממשלים והתאגידים מתחלקים ביניהם בשלל החלוקה-מחדש, הלא הוא **הרווח לפני מס**.

בשנות העשרים של המאה ה-20, השנים העליונות (לקפיטליסטים), וכן בשנות השלושים הקשות (לאנשי התחתית), התאגידים מיעטו בתשלום מס. כדי לעמוד במשבר ולהציל את הקפיטליזם היה צורך בשינוי אופיו. המדיניות הקיינסיאנית ומדינת המלחמה-רווחה, שצמחו בעקבות המשבר, הקפצו מעלה את שיעור המס האפקטיבי מ-20% מרווחי התאגידים בשנות השלושים לכמעט 55% בתחילת שנות הארבעים. ואכן, החלוקה מחדש של ההכנסות הביאה לצמיחה גדולה במשק האמריקאי וחילצה אותו מהמיתון הכבד. אבל בשנות החמישים, בעקבות התחלת המלחמה הקרה והחזרה לשמרנות, החלה הירידה ההדרגתית בשיעור המס. ככל שעידן המשבר הגדול התרחק והושכח, וביטחונם העצמי של הקפיטליסטים הושב – כן צלל המס האפקטיבי מטה. הקפיטליסטים הצליחו בהדרגה להגדיל את חלקו של הרווח התאגידי לאחר מס בתוך הכנסה הלאומית: מאמצע שנות הארבעים עד ל-2020 הוא גדל ב-71%, אף שחלקו של הרווח לפני מס ירד ב-11%.⁶⁰

התיאולוגים האקדמיים עמלו קשות בפירוק שרידי הקיינסיאניזם הישן ומתן לגיטימציה לסדר הניאו-ליברלי החדש. כך או אחרת, בשנת 2020 שיעור המס האפקטיבי על הפירמות שב לרמה השחצנית של שנות העשרים (12% בלבד). זאת רמה שעוררה בקרב קפיטליסטים זקנים בעלי זיכרון היסטורי, כמו באפט וסורוס, חשש מהבאות.

מכל מקום, ברמת מס אפקטיבי כה נמוכה יש צורך בירידה יחסית גדולה ביותר בשיעור המס כדי להגדיל את הרווח הנקי ולו במעט. וזה נראה כמשהו שהסדר התאגידי-מדיני הקיים לא יוכל לעשות מבלי לחצות את הגבול האחרון של הלגיטימציה ולערער את עצם קיומו של המשטר (אלא אם ימצא תירוץ אידיאולוגי מפולפל הכרוך באיום כלשהו בנוסח המלחמה הקרה, מגפה, שינוי אקלימי, או אסון אקולוגי).

הנדבך האחרון בחלוקה-מחדש הפנימית בתוך היררכיית הכוח בארה"ב, הוא הרווח הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי, משמע, יכולתן של קבוצות ההון המרכזיות לחלק-מחדש כדי לחמוס לעצמן מתוך סך הרווח התאגידי עצמו. למן שנות החמישים הצליחו 200 הפירמות המובילות בארה"ב "להכות את הממוצע" ולהגדיל בתלילות את הרווח שלפני מס ואת ההכנסות מריבית ביחס לפירמה ממוצעת.⁶¹

ב-1952 היה סך הרווח לפני מס וההכנסה מריבית של פירמה דומיננטית טיפוסית (מקבוצת 200 המובילות) גדול פי 1,000 מאשר סך רווחיה לפני מס והכנסותיה מריבית של פירמה ממוצעת.

60 ניצן וביכלר (2022): תרשים י"ד, 6, עמ' 508.

61 Bichler and Nitzan (2021)

בשנת 2007 יחס ההכנסות בין שני טיפוסים הפירמה כבר הגיע ל-18,000. כלומר תוך מעט יותר ממחצית המאה, גדל פי 18 כוחן היחסי של קבוצות ההון המובילות לחלק-מחדש את הרווח התאגידי.

מנגד, אף שהרווח הדיפרנציאלי נשמע מרשים, נראה בבירור שיכולתן של קבוצות ההון הדומיננטי להמשיך ולהגדילו בקצב מהיר כזה הולכת ופוחתת. אם בשנות החמישים הממוצע השנתי בצמיחה הדיפרנציאלית של הרווחים לפני מס וההכנסות מריבית היה 6-7 אחוזים, בעשור השני של שנות ה-2000 שיעור הצמיחה הדיפרנציאלית של ההון הדומיננטי ירד ל-2 אחוזים לשנה בלבד.

אף אם הרווחים האבסולוטיים גדלים, הרי ברור שקשה יותר להעפיל במעלה מדד הרווחים הדיפרנציאליים. בקצרה, גם כאן היכולת לחלק-מחדש הולכת וקרבה לגבולותיה, לפחות באמצעים המוסדיים הנוכחיים. מכל מקום, כאשר המבנה ההיררכי של ההכנסה הלאומית של ארה"ב מיצה את הסדרים הישנים, וכן את הסדרים הניאו-ליברליים החדשים, נפרצו גבולות המסגרת המדינית וקבוצות ההון הדומיננטי הרחיבו את יחסי הכוח אל מחוץ לארה"ב. התוצאה של הרחבה זאת, הידועה בציבור בשם "גלובליזציה", הייתה עלייה מתמדת ברווחים (האבסולוטיים והיחסיים) של תאגידים אמריקאיים מחוץ לארה"ב. רווחי חוץ אלה, אשר בשנות הארבעים של המאה ה-20 היוו 7% מסך רווחיהם הנקיים, הגיעו בשנות ה-2000 לקרוב ל-50%⁶².

מנגד, שליטתם התאגידית-מדינית מחוץ לארה"ב נחלשה מאז שנות השמונים, והם נתקלים בהתנגדות גוברת של קבוצות תאגידיות-מדיניות לא אמריקאיות – דבר המסביר בין השאר את התמתנות הצמיחה ברווחי החוץ של קבוצות ההון הגדולות בארה"ב, ובעיקר את הירידה בשיעור הגידול ברווחים הדיפרנציאליים שלהן בכלל.

בסיכומו של דבר, נראה שתהליכי חלוקת ההכנסה לטובת ההון הדומיננטי בארה"ב מתקרבים לגבולות הכוח שלהם. האמצעים של חמיסת השכירים, דלדול העצמאיים והורדת המיסוי האפקטיבי של התאגידים, נעשים קשים יותר ויותר, והתשואה עליהם הולכת וקטנה. במקביל, קבוצות ההון הגדולות בארה"ב ניצבות בפני חזית מתעבה של קואליציות תאגידיות-מדיניות בינלאומיות המערימות מכשולים על יכולת ההתרחבות העולמית שלהן. ההצבר הדיפרנציאלי של קבוצות ההון הדומיננטי האמריקאיות נקלע לקשיים הולכים וגוברים. זה מה שמכנים קיצה של הגמוניה.

ו. הקפיטליזם הגלובלי ושיבתן של כנסיות האל העליון היחיד

מאז שנות ה-2000 הלך והתגבש המבנה המוסדי של יחסי השליטה החדשים. השליטים החדשים אינם יכולים עוד להסוות את המבנה האוליגרכי הקשיח שמאפיין את אופי הכוח הקפיטליסטי.

וכך עולה הצורך בשינוי מוסדי של יחסי השליטה משום שמנקודה מסוימת, תוספת חלוקת רווח או נכס תזדקק לאמצעי שליטה כוחניים יותר ואלים יותר. השליטים זקוקים למבנה מדיני חדש.

התיאולוגיה הניאו-ליברלית החלה בשנות השמונים בשינוי הדרגתי, לא רק של מדיניות פסקלית ומוניטרית של הממשלים, אלא גם של מיסוד שיטתי של חלוקת ההכנסות החדשה. אולם התיאולוגיה נותרה עדיין במסווה של חזרה למקורות הליברליים הפונדמנטליים במאה ה-19. אדם סמית נשלף שוב ושוב מקברו והפך לנביא הבשורה הניאו-ליברלית, שתהפוך את "אמריקה לגדולה מחדש", בעזרת "השוק החופשי" ו"התחרויות".

התפרקות התשתית החברתית ושירותי הבריאות והחינוך, והפער שגדל במהירות בין יכולתם של שכבות רחבות לצורך השכלה, דיור ובריאות לבין אלו של השכבות השליטות, כבר לא היו ניתנים להסוואה בעזרת פולחני "חירות היחיד" ו"דה-רגולציה". לכן הושלך הצדה מודל המדינה הלאומית הליברלית שנרקם בעת המהפכה הצרפתית. במקומו צומחת המדינה האוליגרכית החדשה שהילידים אמורים לקדש את מוסדותיה.

אידיאת "השוויון" הולכת ומתפוררת, לאחר שאידיאות הקידמה והרציונליות כבר סולקו מהשטח. אין עוד צורך בשכבות ביניים בעלות השכלה ותעסוקה מיומנת. אין עוד צורך בצבא עממי שנלחם ונטבח בהמוניו מאז המהפכה הצרפתית, לכאורה למען החירות והדמוקרטיה. אין צורך עוד בהרג ההמוני של מלחמת העולם הראשונה. גם לא בטבח שנערך בחיילים האמריקאים, הרוסים, הגרמנים, היפנים והסיניים בחזיתות המפוארות של מלחמת העולם השנייה. אין עוד צורך במטחנת הבשר שהזינו שליטי ארה"ב בהמוני החיילים בחזית וייטנאם. הצבאות המדיניים של המאה ה-21 מורכבים מאוליגרכיות של קצינים המפעילים "כוחות משימה" מקצועיים. אלה שכירי החרב החדשים. מסביבם חילות עזר המורכבים מאוכלוסיות תחתית אשר קל לקרצף מתוכן מגויסים.⁶³ אלה הם הצבאות "עתירי טכנולוגיה", המחזיקים מאגר קבוע של מערכות נשק וחיילי קבע. אמנם העלויות עליהם ההולכות ומתייקרות אך יכולת הנזק שלהן ("יעילות ההרס" או "הפריון הצבאי") גדלה מהר יותר, כל זאת לנוכח המגמה של ירידה בחלקן של הוצאות על הצבאות הניאו-ליברליים האלה בתמ"ג בעולם.⁶⁴

באזורים הפריפריאליים בעולם, שבהם מודל המדינה הלאומית מלכתחילה לא הגיע לבשלות, שם התפרקות המדינה לובשת צורות שונות, בין השאר כמלחמות בין מחוזות, שבטים, מיליציות אתניות, מיליציות כנסייתיות או כנופיות פשע. זה המצב ברוב המדינות בעלות הגבולות "הלאומיים" הרשמיים באפריקה, בחלק ממדינות אמריקה הלטינית, במזרח

63 בספרו *אמי לנשק*, מתאר סטיבן פרספילד (2012) עתיד לא רחוק, שבו צבאות פרטיים ענקיים של חיילים שכירים מציעים את שירותיהם לתאגידים ומדינות, תוך כדי שיתוף פעולה עם הצבאות לאומיים ההולכים ומצטמצמים. בעוד האחרונים מתמקדים בכוחות אוויר, ים, מודיעין ונשק גרעיני, הראשונים מספקים יחידות מיקור חוץ מודולריות לכל מזמין, עם מגוון רחב של התמחויות הכוללות ארטילריה וקומנדו, נ"ט ונ"מ, רפואה, מזל"טים ולוויינים, ועוד. הצבאות הפרטיים זמינים לפעולות בלתי חוקיות, בין-מדינתיות או עסקיות, או כאלו שמדינות מעדיפות להימנע מהן מטעמי דעת קהל ופוליטיקה פנימית, ובהדרגה משנים את מבנה המדינה ואת מרקם היחסים הבינלאומיים.

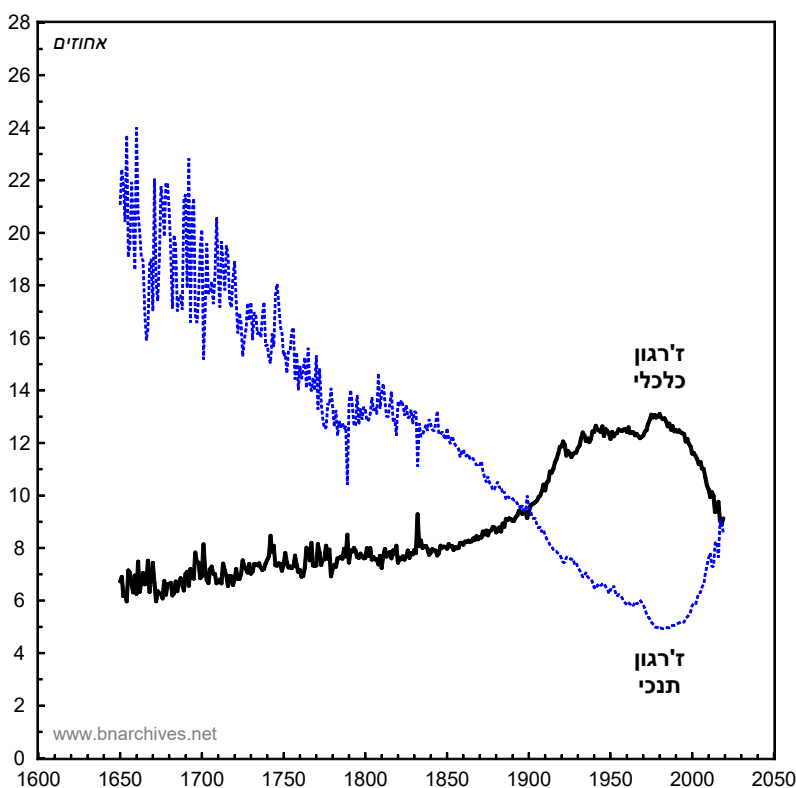
Nitzan and Bichler (2006) 64

התיכון ובחלקים מאסיה. המוכרות ביותר הן המיליציות הצ'צ'ניות ו"קבוצת וגנר", הפועלות כרגע בחסות ממשל רוסיה בסוריה, אוקראינה וברחבי אפריקה. כך גם הצבאות הפרטיים ושכירי חרב תאגידיים שהפעילו ארגונים ממשלתיים-צבאיים בפלישה לעירק ובמלחמות שארה"ב ניהלה בסוריה ובעירק; מיליציות ווהביות בחסות בית המלוכה של ערב הסעודית. אליהן מצטרפות מיליציות כמו דאע"ש בעירק ובסוריה והטליבאן באפגניסטן, מיליציות כורדיות בחסות ארה"ב, החות'ים, הג'יהאד והחיזבאללה בחסות אירן. אל סוג זה נכנסות מיליציות מוסלמיות בניגריה, בלוב, בסודאן ובסומלי. אבל קיימות גם מיליציות השולטות בחומרי גלם ובסמים, כמו בקונגו, בלוב, במקסיקו, בקולומביה ובדרום מזרח אסיה.

בקצרה, המדינה הלאומית של כל אזרחיה הולכת ומתפוררת, ובמקומה צומחים מבנים מדיניים חדשים. כנסיית הרציונליות והקדמה של שכבות הביניים שקעה, והידע הטכנולוגי והתהליך המדעי נשלט כמעט לחלוטין בידי ההון הדומיננטי. כנסיית הפוסטיזם שמקננת בקרב שכבות הביניים נלחמת במחשבה המדעית והפילוסופית האוטונומית, מקדשת את מלחמות הגזע (תחת הכותרת "פוליטיקה של זהויות"), את תרבות הרמייה הפוליטית, את השתלטות ההון על התקשורת וההשכלה. מנגד, בקרב אוכלוסיות התחתית שהולכות וגדלות – בהעדר נוגדנים מוסדיים, משתלטות מחדש הכנסיות המדיניות הישנות. הן משגשגות בלבוש חדש שמחזק במימון תאגידי מדיני.

"נביא פולחן חדש, נביא שוב אזיקים. נביא אל נוסף עבור עם של עוורים". כך כתב וולטר בלעג על תשלוּבּת המלוכה-כנסייה במחזהו "מוחמד" מ-1742 (מצוטט מהרסגור, 1984: 77). **תרשים 2.ז** בודק את הנפקת התודעה הרציונלית לעומת התודעה הכנסייתית מאז תקופת הנאורות.

התרשים מבוסס על מחקר של הכלכלן-הפוליטי בלייר פיקס, שעוסק בתמורות שחלו בקפיטליזם.⁶⁵ פיקס אמד את השתנות החשיבות היחסית של שני סוגי ז'רגון (ניב) בשפה האנגלית הכתובה: ניב תנכי (biblical jargon) וניב כלכלי (economic jargon). אנחנו נתייחס לראשון כאל ניב כנסייתי של אל עליון יחיד, ולשני כניב רציונלי אנושי. הראשון מסמן את האמונה הפאסיבית והצייתנות ליחסי השליטה, והשני מסמן את הניסיונות האוטונומיים של החשיבה האנושית להסביר את המציאות המשתנה בהגיון תועלתני.

תרשים 2.2. אמונה לעומת רציונליות: השכיחות (באחוזים) של הז'רגון התנכי והז'רגון הכלכלי במאגר קבצי גוגל באנגלית, 2019-1650

הערות: הקטגוריה "ז'רגון" תנכי (או כלכלי) מוגדרת במחקרו של בלייר פיקס, כ-1,000 המילים המופיעות בתדירות גבוהה מ-50 למיליון מילים בקורפוס התנכי (או הכלכלי) ושכיחותם בקורפוס המקור שלהן (תנכי או כלכלי) היא הגבוהה ביותר יחסית לשכיחותם במאגר גוגל של השפה האנגלית. "הז'רגון התנכי" נברר מתוך 22 תרגומים באנגלית מודרנית של התנ"ך שיצאו לאור בשנים 1901-2016. "הז'רגון הכלכלי" נברר מתוך 43 ספרי לימוד במבוא לכלכלה שיצאו לאור בשנים 2004-2014. מאגר גוגל של השפה האנגלית מכיל כ-800 מיליארד מילים מתוך ספרים שפורסמו בתקופת 1470-2019. סדרות השכיחות השנתית באחוזים של הז'רגון התנכי/כלכלי מחושבות על בסיס הספרים במאגר גוגל של השפה האנגלית שפורסמו באותה שנה.

מקור: Blair Fix (2022) 'Have We Passed Peak Capitalism?', *Real-World Economics Review*, No. 102, December, pp. 55-58.

במחקר של פיקס, שני הניבים, הכנסייתי והרציונלי, מכילים 1,000 מילים כל אחד. את הניב הרציונלי אסף פיקס מתוך 43 ספרי מבוא בכלכלה לסטודנטים בתואר הראשון שפורסמו בשנים 2004-2014. 1,000 מילים אלה נבררו, ראשית, באמצעות איסוף כל המילים "האופייניות" למחשבה הכלכלית, שהופיעו בספרי המבוא לכלכלה יותר מ-50 פעם לכל מיליון מילים (פיקס התעלם ממילים "לא רלבנטיות", כמו ראשי תיבות, בעלות ספרות, מילות יחס וכו'). כלומר, אלה מילים ומונחים המשותפים והשכיחים למחשבה הכלכלית. שנית, מתוך אוסף מילים שכיחות אלה, נבחרו אותן 1,000 מילים שתדירות שימושן בספרי המבוא לכלכלה יחסית לתדירות השימוש הממוצע שלהן בכלל הספרים בשפה האנגלית המופיעים במאגר קבצי גוגל באנגלית (Google Corpus of the English language) היא הגבוהה ביותר.⁶⁶

המדר השני, הניב הכנסייתי, נאסף באופן דומה מתוך 22 תרגומים מודרניים של התנ"ך לאנגלית, שיצאו לאור בשנים 1901-2016. גם כאן, בשלב ראשון נבררו כל המילים התנכיות בעלות שכיחות שמעל 50 לכל מיליון מילים בכל התרגומים. ומכאן נבחרו 1,000 המילים התדירות ביותר באופן יחסי לתדירותן במאגר של גוגל.

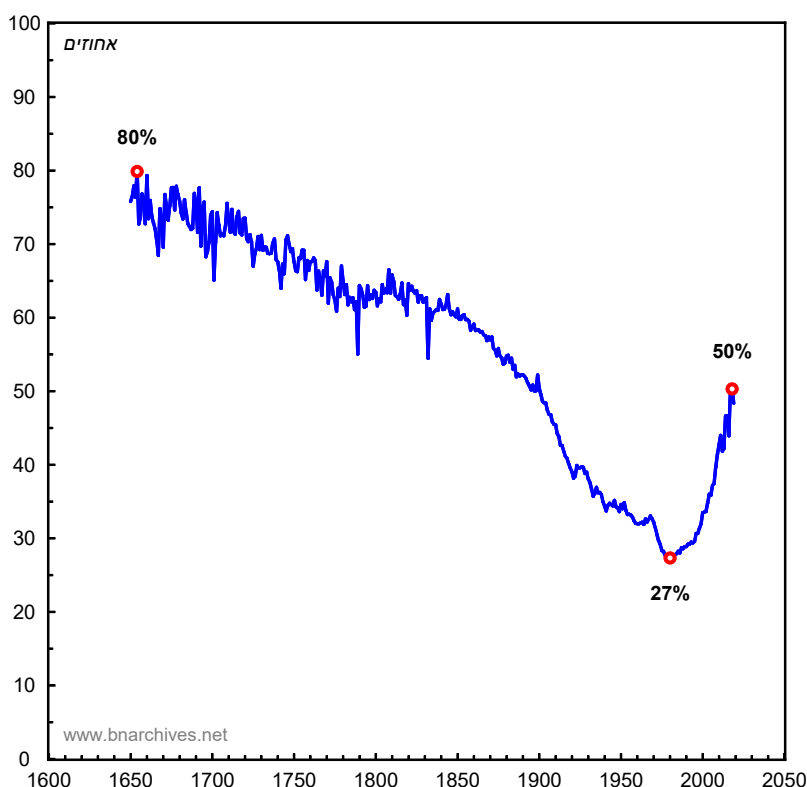
תרשים 2.ז, אם כן, מציג את השכיחות היחסית כל שנה, (שנים 1650 עד 2019) של כל אחד מהניבים, הרציונלי והכנסייתי, בספרים שיצאו לאור באנגלית באותה שנה ונכללים בקורפוס השפה האנגלית של גוגל.

תרשים 3.ז משלב את המגמות המנוגדות של שתי הסדרות **מתרשים 2.ז**. הוא מציג, בכל שנה, את השכיחות היחסית של הניב הכנסייתי בתוך סך הכל השכיחות של שני הניבים, הכנסייתי והרציונלי, בספרים שהוצאו באותה שנה.⁶⁷

פיקס הראה במאמרו ששני הניבים נוטים לשלול אחד את השני (mutually exclusive). ואכן, קל להבחין **בתרשים 2.ז** ששכיחות שני הניבים נעה בכיוונים הפוכים. כאשר הניב הרציונלי מתפשט ונפוץ, הניב הכנסייתי שוקע, וכך גם ההיפך. ניתן להבחין שכאשר החלה תקופת הנאורות הליברלית בשלהי המאה ה-17, הניב הכנסייתי היה השליט: הוא ייצג כ-22% מתוך המילים המצויות בספרים באנגלית. הניב הרציונלי לעומתו ייצג כ-7% בלבד. מאז, ככל שהמודרניזציה (או הקפיטליזציה) התקדמה, הניב הכנסייתי היה בירידה בעוד שהניב הרציונלי נטה לעלות.

66 החישוב נעשה כך: עבור כל מילה כלכלית "אופיינית" חושב היחס בין שכיחותה היחסית בספרי המבוא לכלכלה ובין שכיחותה היחסית בקורפוס השפה האנגלית של גוגל (גוף הכולל כ-800 מיליארד מילים המופיעות בספרים שיצאו לאור באנגלית בין השנים 1470 עד 2019). מילים שהיחס שלהן גדול מ-1 – כלומר ששכיחותן היחסית בספרי הכלכלה גדולה מאשר בכלל הקורפוס של גוגל – סווגו כבעלות "שימוש יתר" (overused). 1,000 המילים בעלות שימוש יתר הגבוה ביותר הוגדרו על ידי פיקס כ"זרזון כלכלי" (או בלשוננו, "ניב רציונלי").

67 לדוגמה: ב-1654, מילות הניב הכנסייתי היו כ-23.7% מסך המילים בקורפוס של גוגל, מילות הניב הרציונלי היו כ-6.0%, וחלקן של הניב הכנסייתי בסך המילים הכנסייתיות והרציונליות היה כ-80% = $23.7 / (23.7 + 6.0)$.

תרשים 3.ז. לפיתת הכנסיות: חלקן באחוזים של הזירגון התנכי בסך השכיחויות של הזירגון הכלכלי והתנכי, בספרים שבמאגר קבצי הגוגל באנגלית, 2019-1650.

הערות ומקורות: ראו תרשים 2.ז.

כך גם נראים הדברים לפי **תרשים 3.ז.** מאמצע המאה ה-17 התחוללה נפילה תלולה: משליטה של 80% מתוך סך הכל שני הניבים, ירד הניב הכנסייתי עד לשפל של 27% בתחילת שנות ה-80 של המאה ה-20.

על פי **תרשים 2.ז.** בתחילת שנות ה-80, בשיא שקיעת כוחו של ההון במשטר מדינת הרווחה, ובעידן השפל הגדול של המעמד העליון בהכנסות וברכוש האישי היחסיים, השימוש בניב הכנסייתי הגיע לתחתית של 5%, בעוד שהשימוש בניב הרציונלי טיפס לשיא כל הזמנים של 13%.

לא היה מנוס ממיסוד מחדש של יחסי השליטה, לפני שנירחם יהוה-ישו-אללה] משטר ההון יתפרק.⁶⁸

אז החל עידן מדינת ההון האוליגרכית, שפתחה בהפצת הפולחן לשיבה אל העבר הליברלי, הקסום והמקורי. אלו היו צעדים ראשונים להפצת הניאו-ליברליזם ולצמיחה המהירה של הפוסט-מודרניזם האקדמי ועמו הפוסט-מודרניזם התרבותי ההמוני. אליהם התלוו ראשיתן של מלחמות הגזע הלאומניות והכנסייתיות, בצ'צ'ניה, ביוגוסלביה, במקסיקו ובאפריקה.

במקביל, בשנות התשעים של המאה ה-20, המשקים הסגורים עד אז של הגוש הסובייטי קרסו, הסחר וההשקעות של סין נפתחו להון זר, נחתמו הסכמי ההשקעות של NAFTA, הסכמי הסחר של מונטווידאו וההסכמים החדשים של המטבע האירופי והוקם האיחוד האירופי. תהליכים אלה אפשרו לאוליגרכיות התאגידיות-מדיניות להתחיל בגלוי בפירוק המדינה הלאומית "של כל אזרחיה".

וכאן טמונה העצם של הכלב: השינויים המוסדיים הללו מלווים, מאז הניאו-ליברליזם והגלובליזציה, בנסיקה מהירה של הניב הכנסייתי לעומת ירידה משמעותית בניב הרציונלי. כלומר, בעוד המעמד השליט הולך ומבצר מחדש את כוחו כנגד נתיניו, שליחיו האידיאולוגים הולכים ומסיטים את ה"שיח" מהנאורות, הרווחה, ההשכלה והקדמה אל עבר כנסיות האל העליון היחיד, בהופעתן הלאומנית גזענית. לא מעט מימון מושקע בחוכמות הנסתר והמיסטיקה.

ממשלים רפובליקניים בארה"ב, כמו אלו של רייגן ושל שני הבושים, אפשרו ומימנו את כניסתה של כנסיות נוצריות לבתי הספר הציבוריים, ואילו "פריקט 2025" של ה"הריטג' פאונדטיישן" שהופיע במצע הבחירות של דונלד טרמפ, כבר יזם בגלוי את שילובה של הכנסייה הנוצרית במדינה האמריקאית.

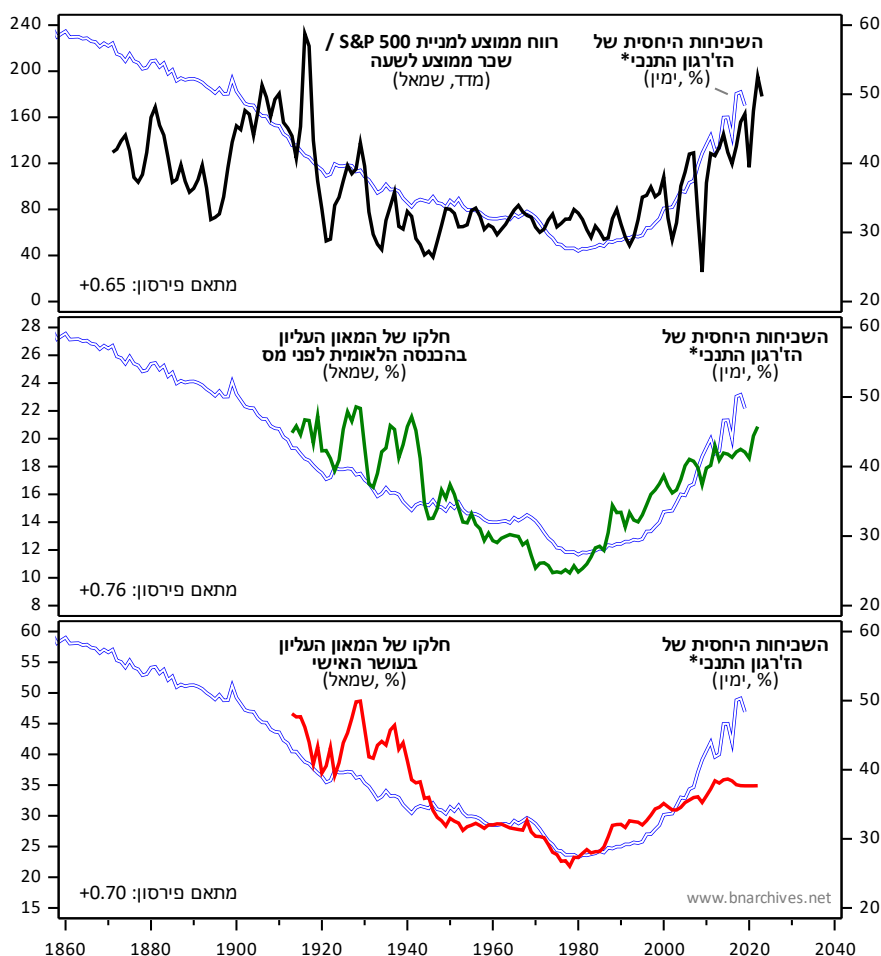
על פי **תרשים 2.ז** ב-2018 שני המדדים נפגשו: המדר הרציונלי ירד ל-9% ושם הוא פגש את המדר הכנסייתי העולה. אף **תרשים 3.ז** מיטיב להציג את המגמה: משפל של 27% בחלקו של הניב הכנסייתי ב-1980, לזינוק מרשים של עד ל-50% ב-2018, שהייתה שנת שגשוג ברווחים הדיפרנציאליים של ההון הדומיננטי ביחס לשכר (על פי **תרשים 1.ז**).

אפשר לבדוק את הטענה שלנו בדרך פשוטה: אם אכן קיים קשר בין המבנה האוליגרכי והיכולת של ההון בכלל ושל ההון הדומיננטי בכלל, לחמוס הכנסות ונכסים מצד אחד, ובין החדרת האמונה הכנסייתית בקרב הנתינים מצד שני – קשר זה אמור להתבטא בקורלציה סטטיסטית בין השימוש היחסי בניב הכנסייתי לבין החלוקה-מחדש של ההכנסות והנכסים.

תרשים 4.ז מקשר את **תרשים 1.ז** עם **תרשים 3.ז**.

ואכן נראה כי **תרשים 4.ז** מאשש טענה זאת.

68 במאמרו, בלייר פיקס פירש את היפוך המגמות מאז שנות ה-80 של המאה ה-20 כמעיד על שקיעת הקפיטליזם. הוא אימץ את המוסכמה לפיה הקפיטליזם הגיע לשיאו עם ירידת הכנסיות הישנות והאצת המודרניזציה הרציונלית. ומכאן, לדעתו, כמו רבים אחרים, חלה נסיגה מן הרציונליות לעבר אידיאולוגיות פיאודליות. לנו, כאמור, נראה שמדובר לא ב"נסיגה" אלא בהתפתחות שלב מוסדי חדש בקפיטליזם.

תרשים ז.4. חלוקת ההכנסה והעושר בארה"ב ולפיתת הכנסיות, 1860-2019.

* השכיחות היחסית של הז'רגון התנכי היא חלקו באחוזים מסך השכיחות של הז'רגון הכלכלי והתנכי, בספרים שבמאגר קבצי גוגל באנגלית.

הערות ומקורות: התרשים מיחס את נתוני חלוקת ההכנסה והעושר בארה"ב שבתרשים ז.1 לנתוני לפיתת הכנסיה שבתרשים ז.3. לפרוט הנתונים והמקורות, ראו תרשימים ז.1 ו-ז.2.

שלושת הלוחות בתרשים מציגים את סדרות חלוקת ההכנסות והעושר שהוצגו בתרשים ז.1 (ערכי הצירים משמאל). ובמקביל, הלוחות מציגים את השכיחות היחסית של הניב הכנסייתי שהוצג בתרשים ז.3 (ערכי הציר מימין).

על פי התרשים, הקשר בין השימוש היחסי בניב הכנסייתי ובין שלשת תהליכי חלוקת ההכנסות והעושר נראה הדוק ביותר. קורלציית פירסון בין חשיבות הניב הכנסייתי לבין היחס רווח למניה/שכר היא $+0.65$ (לוח עליון); בין חשיבות הניב הכנסייתי לבין חלקו של המאון העליון בהכנסות היא $+0.76$ (לוח אמצעי); ובין חשיבות הניב הכנסייתי לבין חלקו של המאון העליון בעושר האישי היא $+0.70$ (לוח תחתון) (הקשר המירבי הוא $+1$). יתר על כן, כל הסדרות בתרשים 4.2 מראות שאכן שנות ה-80 היו שנות המפנה של משטר ההון.

הדרך אל המלחמות הכנסייתיות במאה ה-21 נסללה.

הקפיטליזם הגלובלי ומלחמת הכנסיות במזרח התיכון

א. התגבשות סדר הנפט במזרח התיכון

אחד האזורים הראשונים בעולם שבהם שימשו הכנסיות האיסלמיות, הרבניות והנוצריות למיניהן מכשיר חשוב בהצבר ההון היה המזרח התיכון. ההתחלה אמנם הייתה צנועה, משום שאחרי הסדרי החלוקה בין המעצמות בתום מלחמת העולם הראשונה, עברו נתיני המזרח התיכון המרה לסדר חדש. האימפריה העות'מנית הישנה פורקה וחלקיה הותכו למין פסיפס של "מדינות לאום", שנתיניהם היו אמורים להפוך בעתיד ל"אזרחים", לאחר שהמעצמות יסתלקו מן המנדט שקיבלו.

גבולות המדינות הלאומיות הללו נקבעו לפי צורכי התשלובת של תאגידי הנפט הדומיננטיים והמעצמות המנצחות, בריטניה, צרפת וארה"ב. בהתאם לכך נחתמו הסכמים שונים ומשונים, לעתים סותרים, למן סייקס-פיקו (1916), דרך סן רמו (1920) ועד קהיר (1921).

כתוצאה מהסדרים אלה שורטטו בחופזה גבולות מוזרים שבתוכם מצאו עצמם נתינים מקהילות שנות ומכנסיות שונות שוכנים יחדיו בתוך יחידות מדיניות חדשות כמו ערב (הסעודית), סוריה, עירק, (עבר) הירדן, לבנון ופלסטינה.

בסופו של דבר גובש סדר הנפט האימפריאלי בשני הסכמים אשר נחתמו ב-1928 בין שליטי הנפט דאז: הראשון היה "הסכם הקו האדום", שכלל חלוקת זיכיונות קידוח במזרח התיכון בין התאגידים היריבים, הסכמה לאי תחרות ביניהם ובעיקר הסכמה להגבלה מתוכננת של הפקת הנפט באזור. על פי ההסכם הוקמה IPC (חברת הנפט העירקית) שבה היו שותפים התאגידים הגדולים, ומאחוריהם ניצבו משרדי החוץ של מעצמות האם. חלוקת השלל במזרח התיכון מצאה חן בעיני השותפים היריבים, וחודש לאחר מכן נחתם הסכם חשאי חדש בטירה בסקוטלנד, שעל שמה הוא מכונה "הסכם אקנאקרי".

ההסכם הרחיב את חלוקת השלל וכלל את ההסדרים למכסות תפוקה ושיווק בעולם כולו. באמצעות ההסכם יכלו התאגידים הגדולים לשמור על כושר תפוקה נמוך ושליטה בלעדית בשנות השלושים, שנות המשבר הגדול.¹

זה היה תור הזהב של סדר הנפט האימפריאלי. בעידן זה שלטו בנפט העולמי בעיקר 'בריטיש פטרוליום', 'רויאל-דאץ'-של', 'סטנדרד אויל' (לעתיד 'אקסון') ועוד מספר תאגידים

אמריקאיים שפעלו מאוחר יותר במסגרת 'ערמקו' במדינת ערב שבשליטת חמולת סעוד (שהקימה לעצמה בחצי האי ערב אחוזה מדינית). זה היה הרקע לספרו המפורסם מאותה תקופה של אסד ביי: *דם ונפט במזרח*.²

לאחר מלחמת העולם השנייה השתנו יחסי הכוחות. בריטניה וצרפת נסוגו, בעוד ארה"ב ובריה"מ תפסו את מרכז הבימה במזרח התיכון. בעקבות הדה-קולוניזציה ברחבי העולם החלו ממשלים לאומניים במזרח התיכון ובאמריקה הלטינית להפעיל לחץ על תאגידי הנפט בדרישה להגדיל את חלקם בשלל. מנגד, חדרו לענף תאגידים חדשים, יפניים, אירופיים ואמריקאיים, והשיגו זיכיונות בהבטיחם תמלוגים גבוהים יותר לשליטים החדשים במושבות לשעבר.

תהליכים אלה אירעו על רקע המלחמה הקרה בין המעצמות. בתקופה זאת לא היה ספק לאף אחד מן הצדדים היריבים שכנסיות האל עליון יחיד במזרח התיכון מצויות בירידה ככל שהלאומיות והמודרניזציה מתחזקות. השאלה הייתה מי מן המעצמות תשלוט בהתפתחות המודרניזציה והלאומיות: ארה"ב או בריה"מ, או יותר נכון, מי מבין השליטים המדיניים יהיו תחת חסות איזה מעצמה.

מלכתחילה מדינות אשר היו נתונות למשטר מלוכני, כמו ערב הסעודית ואמירויות המפרץ הפרסי, ירדן, אירן ולוב, נכנסו תחת חסות ארה"ב. מדינות אלה נחשבו שמרניות, ומלבד אירן, בתי המלוכה בהן היו בעלי ברית של הכנסייה האיסלמית. בהמשך חלקן הפכו למדינות "רדיקליות", שבהן קציני צבא ועסקנים פוליטיים לאומניים הצליחו להדיח את בתי המלוכה, או את השליטים הפרו-אמריקאים וקראו למשטריהם רפובליקות. השליטים החדשים נטו בדרך כלל לעבר בריה"מ ועודדו לאומנות חילונית ומודרניזציה. כך אירע במצרים, בעירק, בסוריה, בתימן ולוב. כך אירע עוד קודם לכן בתורכיה ובאירן אשר שימשו מודל לקצינים המהפכנים. כתוצאה מתהליכים אלה, התאגידים הגדולים נאלצו להישען יותר ויותר על גיבוי של מדינות האם, ובעיקר על ההגנה שקיבלו בשנות החמישים והשישים מן הממשל האמריקאי. לעתים הם זכו להגנה ישירה באמצעות פעילות צבאית. כך הייתה הפיכת הנגד המהירה שארגן ה-CIA בעזרת סוכנים בריטיים ב-1953 בטהרן נגד ראש ממשלת אירן הלאומני, מוחמד מוסאדק, כדי להחזיר לשלטון את בעל בריתם השאה המודח. כך גם הייתה פלישת המרינס ללבנון ב-1958 שנועדה להחזיר לשלטון את הממשלה הנוצרית הפרו-אמריקאית, בעקבות הניסיונות להדיחה בידי מפלגות לאומניות וקומוניסטיות אשר נתמכו בידי מצרים הפרו-סובייטית. אולם בדרך כלל היה מדובר במעורבות תאגידית-מדינית לא פולשנית גלויה, אלא בעיקרה דיפלומטית וביטחונית רבת תככים ורחבת היקף של הממשל והתאגידים בעולם.³ בסופו של דבר היחסים הללו היו טובים לעידן האימפריאלי הישן בלבד. לאחר הלאמתה של תעלת סואץ, נפילתה של "ברית בגדד" ועלייתם של משטרים סמכותניים וצבאיים אנטי אמריקאיים ברחבי העולם, לא יכלו עוד ארה"ב והמעצמות האירופיות הישנות להבטיח את סדר הנפט הישן. וכך עלה סדר חדש, שהחל בשיתופם הגובר של הממשלים הפרו אמריקאיים

2 ביי (1933).

3 Engler (1977); Tanzer (1969)

בתגמולי הנפט. הסדר כלל את הקמת ארגון 'אופ"ק', שנועד להבטיח את ויסות הפקת הנפט באמצעות הקצאת מכסות בין המדינות השותפות ולחתור להגדלת ההכנסות של השותפים. למרות החזית של משטרים סמכותניים, לאומניים וחילוניים, הכנסיות האיסלאמיות לא שקטו. ממבט לאחור, נראה שהלאומנות החילונית הייתה מעטה דק שסנוור מלומדים מערביים בלבד. האמונה ניצבה איתנה באותן מדינות "רדיקליות". אפילו בסוריה, תחת שלטון מפלגת הבעת' הלכאורה "סוציאליסטית", בעבעה המאגמה המוסלמית. ברנרד לואיס תיאר את גורלו של מאמר סתמי שהתפרסם באפריל 1967 ב"צבא העם", עיתון שולי של הצבא הסורי, ועוד יותר את גורלו של כותב המאמר, סגן-משנה, חסיד נלהב של הבעת'.

כתורת המאמר הייתה: "האמצעים ליצור אדם ערבי חדש". במאמר הופיעו כל הסיסמאות הנלהבות של המודרניזציה הלאומנית, שהיה מפרסם במאה השנים שקודמות כמעט כל עיתון של מפלגה לשחרור לאומי, למן "התורכים הצעירים" ועד למפלגה ציונית סוציאליסטית או ליברלית. הופיעו שם משפטים כמו: "[מפלגתנו יוצרת] אדם סוציאליסטי ערבי חדש, המאמין כי האלוהים, הדת, הפיאודליזם, הקפיטל, וכל הערכים שרווחו בחברה שקדמה לזו שלנו, אינם אלא מומיות במוזיאון של ההיסטוריה. יש ערך אחד ויחיד: אמונה באדם המסתמך על עצמו בלבד ועל תרומתו לאנושות... מכיוון שהוא יודע כי מעבר למוות אין מאומה, לא גן עדן ולא גיהנום. אין לנו צורך באנשים הכורעים ברך ומתחננים לחסד ולרחמים" (לואיס, 1984: 15). לכאורה מאמר בנאלי, הרוצה להעיד כי הרציונליות של המאה ה-18 הגיעה לסוריה, כחלק מן המודרניזציה או הקפיטליזם. לואיס כתב בספרו כי אוכלוסיית סוריה, שבדרך כלל הייתה אדישה לפוליטיקה ומפוחדת מן הרודנות החדשה, שהשליטה דיכוי אכזרי ופיקחה על המחשבה, לא הסכימה הפעם להתקפה כזאת על אללה ופולחנו. פרצו מהומות ומרידות שסיכנו את המשטר. נוכח המתרחש נעצרו מחבר המאמר ועורכי העיתון, וכבר למחרת הכריז העיתון הרשמי של מפלגת השלטון 'אל-ת'אורה' (המהפכה) על הכבוד שהשליטים רוחשים לדת ולכוהניה. כמה ימים לאחר מכן פורסמה הודעה שהמאמר הושתל בידי ה-CIA בהשראת "האמריקאים, האנגלים, הירדנים, הציונים ועוד..." (שם).

המרד הלך וגבר, אף שלאחר כחודש נדונו מחבר המאמר ועורכי העיתון בבית דין צבאי למאסר עולם. היו עשרות מקרים דומים בעירק, במצרים ובמדינות שונות במזרח התיכון, כשידיעה אשר נפוצה על פגיעה בפולחן האיסלמי (כמו התנגשויות בין הינדים למוסלמים בהודו, הצתה באל-אקצה בירושלים וכו') גרמה למהומות בקרב הנתינים המוסלמים שבדרך כלל לא היו מוכנים להסתכן ביציאה לרחוב למען עניינים פוליטיים "מודרניים".

ב. סדר הנפט החדש: קואליציית הנפט-נשק במזרח התיכון

הסדר החדש החל בסוף שנות השישים. אז עלתה מין קואליציה רופפת שכללה את תאגידי הנפט הגדולים, אופ"ק, תאגידי הנשק המרכזיים, ולאלה הצטרפו קבוצות תאגידים ששלטו בפרויקטים של הנדסה ופיתוח, וכן קבוצות בנקאיות אשר שיחרו לנגוס בהכנסות שהיו צפויות לגדול במהירות.

מסביבם התגודדו סוחר נשק, עסקנים פוליטיים, מיליציות צבאיות, ארגוני טרור, כוכבי תקשורת ומיני דמויות ססגוניות שהשתתפו בשלל. במאמרי מחקר שפרסמנו, כינינו קבוצה זאת בשם "קואליציית הנפט-נשק".⁴

הכוח החזק ששימר את הקשרים הרופפים בין חברי הקואליציה היה **מחיר הנפט**, והתנודות במחיר קבעו את התנודות בהכנסות וברווחים של חבריה. האינטרסים המשותפים לחברי הקואליציה הלכו והתהדקו ככל שהתחזק הקשר בין משברי הנפט לבין הקונפליקטים הצבאיים במזרח התיכון.

התהליך שהתחולל מאז סוף שנות השישים לבש צורה מכנית הניתנת לתיאור מעין זה: מרוץ חימוש מתמשך שרר בין מדינות שונות במזרח התיכון במוקדי סכסוך מתחלפים. המעורבות האינטנסיבית של המעצמות ואווירת החשדנות המתמדת ליבו עוד יותר את האש והובילו להתפרצות מלחמות מחזוריות. המלחמות הולידו אווירה של "משבר נפט" ופאניקה של "מחסור" בנפט, ואלו גרמו לעליית מחירים מהירה ומכאן לעלייה בהכנסות מנפט של היצואניות וברווחי הנפט של התאגידים. הכנסות אלה מימנו סיבוב התחמשות נוסף, שבו היריבים רכשו נשק חדש שהלך והתייקר, עד לפרוץ המלחמה הבאה ולקפיצת מחירי הנפט בעקבותיה.

אחד המרכיבים החשובים בברית היה כאמור אופ"ק. בתחילת דרכו בשנות השישים, אופ"ק נראה כסממן אופייני של חולשת העולם הפריפריאלי ותלותו בתכתיבי העולם הקפיטליסטי המרכזי, שהרי הקרטל הוקם בראשית שנות השישים בעידודם של תאגידי הנפט האימפריאליים, בעיקר כדי לבלום את ירידת מחירי הנפט באמצעות ויסות התפוקה השופעת במדינות מפיקות הנפט.

מאז סוף שנות השישים נראה היה שהמדינות המפיקות מנהלות מדיניות נפט עצמאית. הן הגבילו זיכיונות ודרשו להעלות את אחוזי התגמולים, ולבסוף אף הלאימו את הפקת הנפט. צעדים אלה נראו לכאורה כניסיון לפנייה לעבר שחרור המדינות החדשות מתלותן הישנה במעצמות ולשיקום משקיהן מן המורשת הקולוניאלית. אך עד מהרה התברר שמדובר בסך הכל בברית מורחבת בין אילי הנפט הישנים לבין האוליגרכים החדשים אשר שלטו במשאבי המדינות המשוחררות. יחד הם יצרו סדר נפט חדש, פוסט אימפריאלי, שבו תאגידי הנפט הגדולים ויתרו על חלק מבעלותם הפורמלית על הפקת הנפט, ומנגד זכו במשותף עם אופ"ק בשליטה איתנה ויציבה בכלל הזרמת הנפט והכנסות הנפט בעולם התעשייתי. כך הצליחו להשיג את מה שתאגידי הנפט הגדולים בעבר לא היו יכולים להשיג לבדם גם בעידן האימפריאלי: עלייה מהירה של מחירי הנפט. בשנים 1972-1980 עלו מחירי הנפט הגולמי (בדולרים קבועים) בשיעור חסר תקדים של פי שבעה.

הברית המורחבת תוארה עוד לפני משבר הנפט הראשון על ידי שר הנפט הסעודי אחמד זכי ימאני, בנאום שנשא ב-1969: "מצידנו, איננו רוצים שתאגידי הנפט המרכזיים יאבדו את

4 התחלנו בכך בסדרה של ארבעה מאמרים שהתפרסמו ב-1989-1990, שניבאה בין היתר, את מלחמת המפרץ הראשונה, והמשכנו לבחון את התיאוריה לאורך מחזורי המלחמות שהתחוללו בשלושים השנים הבאות (סיכום: ניצן וביכלר, 2022: 477-489).

כוחם ויאלצו לנטוש את תפקידם כגורם משכך בין יצרנים לצרכנים. אנו רוצים שההסדר הנוכחי ימשיך ככל האפשר, וברצוננו למנוע בכל מחיר מאבק בין אינטרסים שיזעזע את כל יסודות ענף הנפט..." (Barnet, 1980: 61).

ואכן, הסדר החדש סייע להגדיל את הכנסות חברי הברית ולייצב את השליטה בהפקת ושינוע הנפט בעולם. לדוגמא, מהפכת האייתולות באירן ב-1979 גרמה לירידה של 40% בהפקת הנפט של בריטיש פטרוליום ואף על פי כן גדלו רווחי התאגיד באותה שנה ב-300%, עלייה גדולה יותר משאר תאגידי הנפט הגדולים בעולם.⁵

תרשים ח.1 בוחן את התפתחות הקשר בין שני הצדדים בברית המשותפת בשנים 1960-2022.

הציר השמאלי בתרשים מציג את יצוא הנפט ממדינות אופ"ק, ובציר הימני נראים הרווחים הנקיים של תאגידי הנפט המרכזיים (שתי הסדרות נמדדות במיליארדי דולרים במחירים קבועים של 2023).⁶ הקו המקווקו מתאר את התנודות לאורך השנים בסך הכנסות אופ"ק והקו האחיד מתאר את הרווחים הנקיים של תאגידי הנפט המובילים.

התרשים מראה כי בניגוד להצגה התקשורתית הנדושה, לפיה שוררים יחסי קונפליקט בין אופ"ק, המייצג את העולם הפריפריאלי, לבין תאגידי הנפט המרכזיים, המייצגים את העולם המערבי – ניתן לראות התאמה חזקה בביצועי שני הצדדים בברית (מאז שנת 1960 ועד 2023, הקורלציה בין שתי הסדרות לפי מדד פירסון היא $+0.8$ מתוך $+1$ שהוא הקשר המירבי).

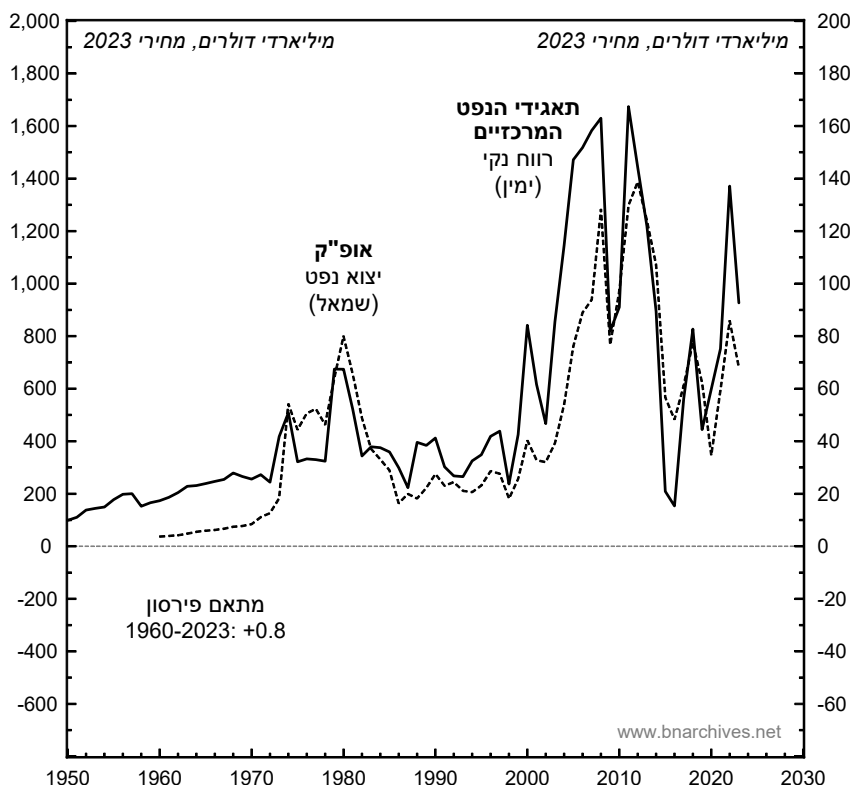
במילים אחרות, נפט, ובעיקר מלחמות הקשורות למזרח התיכון, העשירו את אדוני קבוצות הנפט המרכזיות ובאופן דומה למדי גם את נכסיהם של נסיכי הנפט ושליטי אופ"ק.

באשר למלחמת ישראל-חמאס-חיזבאללה, ניתן לראות שהשנים מאז 2010 היו קשות ביותר לשתי קבוצות השליטים, גם אופ"ק וגם תאגידי הנפט המרכזיים. השנים הקשות הגיעו לשיאן ב-2020 עת צנחו הרווחים הנקיים של קבוצות הנפט המרכזיות ב-150% ביחס לעשור הקודם. מצבו של אופ"ק אף הוא לא שפר. הוא איבד מאז תחילת העשור השני של שנות ה-2000 כ-75% מהכנסותיו. יתר על כן, במדינות הקרטל חלה ההאצה בגידול הדמוגרפי, כשמאז 1960 גדלה האוכלוסייה במזרח התיכון בכ-350%. במונחים של הכנסות הנפט לנפש, מדינות אופ"ק חזרו לנקודת המוצא של סוף שנות השישים אשר קדמה למשברי הנפט ולזינוק במחירי הנפט הגולמי.

אולם 2020 התגלתה כתחתית התהום וכנקודת מפנה, כי פתיחת הפלישה הרוסית לאוקראינה ב-2022 בישרה טובות. ואף מלחמת ישראל-חמאס-חיזבאללה, שהחלה רשמית באוקטובר 2023, סיפקה תמיכה לציפיות להכנסות וסימני רווח בעתיד בעזרת האלים העליונים הבלעדיים.

5 (1979; 1978) Fortune 500. וגם: (1991: 684-687) Yergin; (183: 204) Turner

6 השימוש בשני צירים נעשה בגלל ההפרש הגדול בין ההכנסות מיצוא וזרמי הרווחים.

תרשים ח.1. יצוא הנפט של אופ"ק והרווח הנקי של קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים, 2023-1950

הערות: סדרות הנתונים הינן שנתיים. בשנות הששים, קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים מנתה 6 תאגידים: *בדיטיש פטרויליום* (שהפכה ל-BP-Amoco מאז 1998), *שברון*, *אקסון מוביל*, *רויאל-דאץ'-של*, *ו-טקסון*. ב-1999 התמזגו *אקסון ו-מוביל* והפכו ל-*אקסון-מוביל* (ExxonMobil) וב-2011 נבלעה *טקסון ב-שברון* ונותרו כרגע 4 תאגידים בלבד. הסדרות מוצגות במחירים קבועים על פי U.S. GDP deflator.

SOURCES: OPEC Statistical Bulletin 2024, Table 2.5: OPEC members' values of petroleum exports (for OPEC's petroleum exports) https://asb.opec.org/data/ASB_Data.php. U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis via IHS Markit (mnemonic: PDIGDP for the U.S. GDP deflator). *Fortune*, Compustat through WRDS and Mergent (for the Petro Core's net profit).

ג. סדר הנפט החדש: הכל כלול במחיר

כדי ששליטי הנפט בעולם יוכלו להגיע לוויסות יעיל, משמע רווחי, הם זקוקים לתכנון קפדני ותיאום של גורמים רבים במעלה ובמורד זרם ההפקה, העיבוד, השינוע והשיווק על שלוחותיו והסתעפויותיו. התאמה זאת קובעת את יכולתם של השותפים בברית לבלום ולווסת את התפוקה, ובכך לסייע להם להכתיב את מחיר הנפט הגולמי, והמחיר בסופו של דבר, הינו הגורם העיקרי שקובע את כמות הרווח של השותפים.

אם נתמקד ברווח, הכמות האבסולוטית של הרווח חשובה כמובן, אולם (כמו שנכתב בשני הפרקים הקודמים) מוקד ההתעניינות של השותפים הינו הרווח הדיפרנציאלי. שכן משטר ההון מבוסס על החתירה להצבר דיפרנציאלי. משמע, הקפיטליסטים חותרים "להכות את הממוצע" ולדרוף, להדביק ולחלוף מעל "שיעור הרווח הנורמלי".

משום כך, חשובה העובדה כי הרווח הנקי של קבוצת 'אקסון-מוביל' היה 32.6 מיליארד דולר בשנת 2013, אך חשובה שבעתיים העובדה שהקבוצה הרוויחה באותה שנה פי 15.8 מאשר תאגיד דומיננטי טיפוסי ממעגל 500 המובילות של 'פורצ'ן' (רווח נקי של 2.2 מיליארד דולר), ופי 103,578 מאשר תאגיד ממוצע מן הסקטור העסקי בארה"ב באותה שנה (רווח נקי של כ-309 אלף דולר).⁷

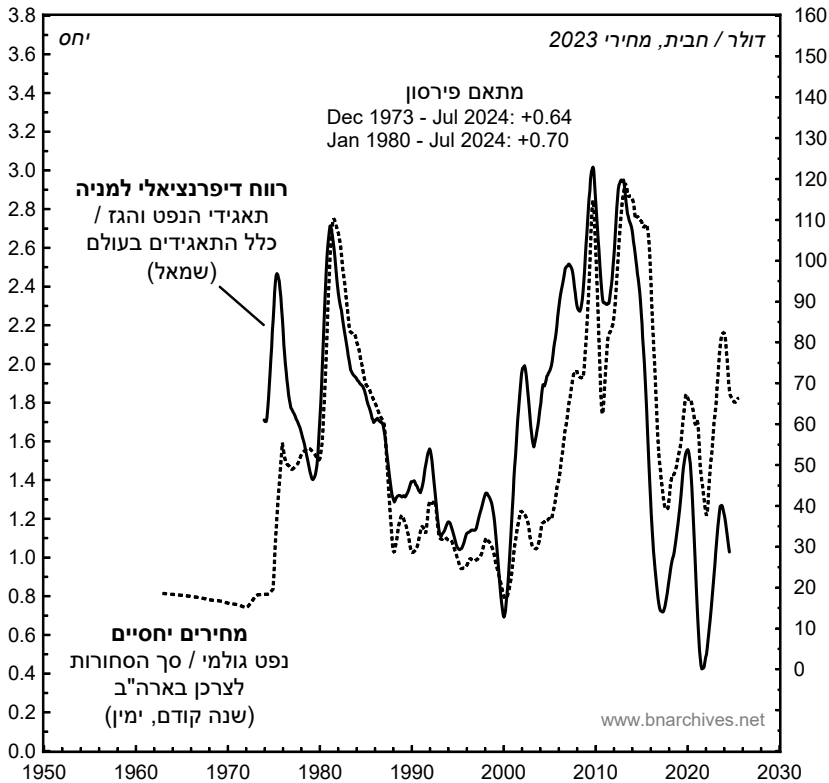
וכך אנו מגיעים אל **תרשים ח.2**. התרשים מציג מצד אחד את הרווח הדיפרנציאלי למניה של תאגידי הנפט (הקו האחיד שערכיו מוצגים בציר השמאלי), ומולו את המחיר היחסי של הנפט ששרר 12 חודשים קודם לכן (הקו המקווקו שערכיו מוצגים בציר הימני). שתי הסדרות מבוטאות כממוצע עוקב של 12 חודשים.⁸

הרווח הדיפרנציאלי למניה מחושב כיחס בין ממוצע הרווח למניה (EPS = earnings per share) של כל תאגידי הנפט והגז הרשומים למסחר בבורסות בעולם, לבין ממוצע הרווח למניה של כלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסות בעולם. ההצבר הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט מתחולל כאשר יחס זה עולה, כלומר כאשר תאגידי הנפט והגז מכים את ממוצע הרווח העולמי. אך כאשר היחס יורד, ההצבר הדיפרנציאלי הופך לשלילי.

המחיר היחסי הוא המחיר של חבית נפט גולמי ב"דולרים קבועים" (אלו מחושבים על ידי חילוק המחיר הנומינלי במדד המחירים לצרכן האמריקאי). עלייה במחיר היחסי של הנפט משמעותה שמחירי הנפט עולים מהר יותר ממדד המחירים לצרכן (או, במקרה נדיר של דפלציה, בעת שמחירי הנפט צונחים לאט יותר מן המחירים של הסחורות האחרות) – ולהפך, כשהמחיר היחסי נופל.

7 הנתונים מובאים מן: Compustat through WRDS, Fortune 500, U.S. Department of Commerce through IHS Markit and the U.S. IRS.

8 מאחר שהנפט הגולמי מהווה בעיקר תשומה במעלה הזרם, יש להמתין לתהליכי הזיקוק, השינוע והשיווק עד שהם הופכים למספרי רווח בחשבונאות פירמות הנפט. משום כך מוצגים המחירים היחסיים של הנפט הגולמי ששררו 12 חודשים לפני דיווחי הרווח הדיפרנציאלי למניה של קבוצות הנפט.

תרשים ח.2. רווח דיפרנציאלי למניה של תאגידי הנפט והגז והמחיר היחסי של נפט גולמי, 2024-1962

הערות: סדרות הנתונים החודשיים מוצגות כממוצעים עוקבים של 12 חודשים. הרווח למניה מחושב כיחס בין מדד מחיר המניות לבין יחס מחיר/רווח למניה ("המכפיל" בשפה העסקית). הרווח הדיפרנציאלי למניה מחושב כיחס בין מדד הרווח למניה של כל תאגידי הנפט והגז הרשומים למסחר בבורסה לבין מדד הרווח למניה של כלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסות בעולם. המחיר היחסי של הנפט הינו מחיר הנפט הגולמי הממוצע מחולק במדד מחירי הצרכן בארה"ב. התצפיות האחרונות הן עבור יולי 2024 (כשערכי המחיר היחסי של הנפט הגולמי קודמו בתרשים ב-12 חודשים).

SOURCES: Datastream (mnemonics: TOTMKWD(PI) and TOTMKWD(PE) for the price index and price-earnings ratio of all listed firms, respectively; OILINWD(PI) and OILINWD(PE) for the price index and price-earnings ratio of all listed integrated oil & gas firms, respectively). IMF International Financial Statistics through IHS Markit (mnemonics: L76AA&Z@C001 for the average price of crude oil; L64@C111 for the U.S. CPI).

מן התרשים עולה, ראשית, כי אין צורך בתחכום רב כדי להבין שהרווח הדיפרנציאלי של שליטי הנפט מבוסס כמעט לחלוטין על יכולתם לשלוט במחירי היחסי של הנפט. הקשר הסטטיסטי בין הרווח הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט, לבין המחיר היחסי של הנפט הגולמי הינו גבוה ($+0.7$) במדד פירסון מאז 1980, ו- $+0.64$ מאז 1974). כלומר, במרוצת חמישים השנים האחרונות, יכולתם של תאגידי הנפט להפקיע רווחים מעבר להפקעה הממוצעת של הרווח התאגידי בעולם נבעה ישירות מכושם להעלות את מחיר הנפט מהר יותר מאשר ממוצע מחירי הסחורות האחרות (או לבלום אותו מליפול עמוקות בעת הנדירה של נפילת מחירים כללית).

שנית, מסתבר שכדי לנבא את הרווחים הדיפרנציאליים של תאגידי הנפט שנה מעכשיו, אין צורך באנליסטים מתוחכמים הגובים מחירים יחסיים גבוהים מן הממוצע בענף הנבואות. למעשה, ניתן לנבא רווחים אלה מבלי להזדקק לתחזיות על להטוטי ההיצע והביקוש ונפתולי המחסור, הייצור והצריכה של הנפט. אין צורך במידע פנימי על תוכניות הפיתוח של פירמות הפצלים והסובסידיות הממשלתיות בענפי האנרגיה הירוקה. גם אפשר לוותר על מומחים לתוכניות הרכש של האוליגרכיות הסיניות, וכן על פרשנות עתירת המלל אודות תככי הנסיכים במפרץ הערבי ועל תעלולי האייתולות במפרץ הפרסי, בסוריה ובלבנון. הדבר היחיד שיש לדעת הוא מה היה המחיר היחסי של הנפט הגולמי כאן ועכשיו. שורה תחתונה, הכל כלול במחיר.

גם בתרשים זה נראה שבעשור השני של המאה ה-21, תשלובת תאגידי הנפט בעולם ספגה מכה קשה. הרווח הדיפרנציאלי למניה של התשלובת הלך והידרדר באופן משמעותי ביחס לשיעור הרווח הנורמלי. מן ההיסטוריה הקצרה של סדר הנפט החדש ניתן להסיק כי מאז סוף שנות השישים, במצב של אובדן שליטה במחירים והידרדרות הרווח הדיפרנציאלי מתהדקים מחדש האינטרסים של קואליציית הנפט-נשק וריחות מלחמה מתחילים לבקוע מן הבארות.

ד. רוחות מלחמה ועלייתן של המיליציות הכנסייתיות

בשנות השבעים נמצא סדר הנפט שעוצב לאחר מלחמת העולם השנייה באזור סכנה. ארגוני טרור רדיקליים שהכריזו מלחמה על ישראל, על ארה"ב, ועל הסדר הישן במזרח התיכון, עלו למרכז תשומת הלב של התקשורת העולמית. הקונפליקט הפלסטיני-ישראלי הפך למוקד ההיערכות הפוליטית. ארגונים צבאיים פלסטיניים תפסו מאחזים בירדן ובלבנון ואיימו בשיבוש תנועת המטוסים ובהפיכה נגד בתי המלוכה הסעודי בערב וההשגאמי בירדן. בארה"ב השתנתה האווירה לאחר המפלה הקשה שספג הצבא האמריקאי בווייטנאם וצמיחת תנועות המחאה שהלכו והפכו לאלימות נגד כלל הממסד הביטחוני-פוליטי. לכך התווספה פרשת ווטרגייט והסתבכות הנשיא ניקסון ואנשי ממשלו בתככים ובעבירות פליליות. גם משברי הנפט, משבר המטבע והתגברות הסטגפלציה פגעו קשות בקונצנזוס האמריקאי. אליטת הכוח האמריקאית פתחה במסע ממומן היטב להחזרת קרנה של השמרנות ולשיבה אל "הערכים האמריקאים הישנים". היא מימנה מסיבית את מסעות "הימין החדש" ו"הניאו-ליברליזם". במזרח התיכון, ארה"ב ובעלות בריתה עודדו וארגנו מחדש תנועות פוליטיות

שמרניות וכנסיות אל עליון יחיד כאמצעי נגד התנועות הרדיקליות שעזרו את הסדר האמריקאי ושנתפסו בעיני האליטה כמכשיר "קומוניסטי" המנוהל בידי בריה"מ במטרה להשתלט על המזרח התיכון. המשפחות המלכותיות במזרח התיכון הזרימו פטרו-דולרים למימון מלגות ומשרות במדרסות, לשיקום מסגדים ולחיזוק האמונה נגד רעיונות המהפכה והמודרניזציה, שהביאו הכופרים האמריקאיים ובעלי בריתם הציוניים.

גם בישראל השתלטה האווירה השמרנית לאחר מלחמת אוקטובר 1973, שנחשבה ככישלון מדיני עוד יותר מאשר צבאי. המלחמה גרמה לפגיעה בתדמיתה של ישראל כמדינה מודרנית בעלת תרבות פוליטית דמוקרטית סובלנית שניזונה ממקורות סוציאליסטיים הומניסטיים.⁹

עליית ממשלת בגין ב-1977 כבר חשפה בגלוי את יסודותיה הקולוניאליים של התנועה הציונית ומדינת ישראל. בעבר, ישראל נהנתה מתדמית של מדינה קטנה העומדת נגד מדינות ערביות פרו-סובייטיות כמו מצרים וסוריה, הרוצות בהשמדתה ובסילוק ארה"ב מהמזרח התיכון. עתה נחשפו יסודות הקונפליקט בין ארגוני ההתנגדות של התנועה הלאומית הפלסטינית לבין ישראל הממשלתית והכובשת.

בעשור הראשון שלאחר מלחמת יוני 1967 ממשלות מפלגת העבודה ניסו לטעון שכיבוש השטחים בפלסטין, בגולן ובסיני הינו זמני ומתקיים לצורך מיקוח עד ליישוב הסכסוך. לעומתם, ממשלות הימין הרדיקלי שעלו מאז 1977 כבר היו גלויות ברצונן לטהר את שטחי הכיבוש מפלסטינים וליישבם בשיטתיות במתנחלים יהודים.

ההתנחלויות בשטחים הכבושים לא התחילו בתקופת ממשלות הליכוד. כבר בעשור הראשון שלאחר מלחמת 1967, ממשלות העבודה הקימו וטיפחו התנחלויות בהשקעות כבדות – אמנם בפחות רעש תקשורתי ביחס לסגנון הבורלסקי של ממשלות הליכוד – מסביב לירושלים, לאורך בקעת הירדן וים המלח, ברמת הגולן, בצפון ודרום סיני, ומסביב לעזה. החידושים העיקריים של ממשלי הליכוד בשנות השמונים היו ראשית, הפקעה גלויה, בוטה ולרוב אלימה, של שטחים במרחבים פלסטיניים צפופים, כדי להחדיר לשם מתנחלים. כבר בשנות השמונים הם הפקיעו באופן רשמי כ-2 מיליון דונם, באמצעות הכרזה עליהם כ"אדמות מדינה". הם עשו זאת בניגוד לממשלי העבודה שהחדירו התנחלויות וגופים שמקורם בארגונים חקלאיים של מפלגת העבודה לתוך מרחבים דלי אוכלוסייה "ריקים" (כמו בקעת הירדן), או לשטחים שתושביהם גורשו או ברחו ב-1967 (כמו בגולן), או שהגירוש נעשה בחשאי ללא חשיפה תקשורתית (כמו בהתנחלויות ליד אל-עריש).

כמובן, יש לציין שההפקעות והגירוש לא היו דברים חדשים שנולדו רק עם הכיבוש לאחר מלחמת 1967. כבר בשנות החמישים והשישים, בעת שלטוןן של ממשלות מפא"י-העבודה בישראל שבגבולות 1949, הופקעו אדמות וגורשו פלסטינים מאדמותיהם ברחבי הארץ. אלא שנושאים אלה לא היו ידועים, או שזכו להד מועט בלבד, מכמה סיבות: ראשית, בגלל הצנזורה הצבאית הקשוחה שהייתה נהוגה אז, ושנית, משום שההפקעות והגירושים נעשו באמצעות

של "הממשל הצבאי", גוף שפיקח בנוקשות על חיי היומיום של הערבים בישראל. הוא פעל באמצעות תקנות חירום, שאפשרו לו להתנהל ללא פיקוח של רשות אזרחית.¹⁰ החידוש השני של הליכוד היה טיפוחם של קבלני כיבוש והפקעה מזן חדש לצורך קולוניזציה בשטחים הכבושים. הכיבוש הופרט כחלק מהתפיסה "הליברלית" הרעננה שהבטיח הליכוד. בתקופה הראשונה הקבלנים נקראו בתקשורת בשם הסתמי "מתיישבים", כביכול היה מדובר באזרחים בודדים "העולים על הקרקע" כיוזמה פרטית. למעשה היה מדובר במימון ותמיכה גלויה וסמויה בגופים חצי צבאיים שדמו במתכונתם ל-Freikorps (גדודים חופשיים). גופים אלה היו יחידות של חיילים משוחררים, אחים לנשק גרמניים, אשר הטילו אימה בשטחים האפורים שבגבולות בין גרמניה ופולין לאחר מלחמת העולם הראשונה. למעשה הגדודים החופשיים הגרמניים הוקמו כדי להפעיל טרור נגד קבוצות ויחידים שנחשבו ל"סכנה אדומה", ובעיקר כדי לקעקע את יציבות ממשלות רפובליקת ויימר. הם מומנו על ידי אוליגרכים אירופים ואמריקאים ובעלי אחוזות מן הימין השמרני, ולמעשה היוו את השלד לעתיד של פלוגות ה-S.A.¹¹

ארגוני הליכוד והימין הרדיקלי, הממשלתיים והחוזן ממשלתיים, מימנו מיליציות של מתנחלים שנועדו להפעיל טרור ולהבריח איכרים ורועי צאן מהאזורים החקלאיים "האפורים" בשטחים הכבושים, כדי להשתלט עליהם בשיטתיות באמצעות "מאחזים" ולהכשירם אט אט להתנחלויות קבועות. הם תקעו מאחזים ושכונות בלב ערים ערביות כמו חברון, שכם וירושלים ובפרברי ערים כמו רמאללה ועזה.

שלישית, המיליציות הללו היו שונות מהזן הידוע של תנועות הימין הרדיקלי באירופה בין שתי מלחמות עולם: אנשי המיליציות בשטחים הכבושים נשאבו כמעט כולם מן המאגר של מאמיני הכנסייה הרבנית.

גם כאן כדאי להזכיר, כי מאגר זה טופח במקורו על ידי ארגונים של ממשלות מפא"י-העבודה עוד בתקופת המנדט הבריטי, כאשר הארגונים המפלגתיים החילוניים נחשבו לגוף המרכזי שעסק בניהול ופיתוח המשק הציוני ובהקצאת משאבים לפרויקטים של הקולוניזציה. הכנסייה הרבנית עברה שינוי ניכר מאז תחילת הקולוניזציה הציונית. מבחינה פוליטית היא נחלקה לשני מחנות: אלה ששיתפו פעולה באופן פעיל עם התנועה הציונית ואלה שלכאורה סירבו לשתף עמה פעולה, עד שאפילו כינו עצמם "אנטי-ציוניים".

מבחינה תיאולוגית שני המחנות לא היו מעולם שונים. שניהם משתייכים לאותה כנסייה רבנית על פולחניה וטקסיה הגזעניים והמיוזוגניים. הם משננים אותם כתבים תלמודיים ואותם

10 על פי "תקנות הגנה, שעת חירום 1945" מתוצרת שלטונות המנדט הבריטי בעת מלחמתו נגד הטרור של המחתרות שבראשן עמדו אז ראשי הממשלות לעתיד של הליכוד, בגין ושמיר. על ההפקעות וההגליות בשנים הראשונות לאחר 1948 ניתן לקבל תמונה מעבודותיהם של ג'רייס (1966) וכהן (2000) ומן הצד הממשלתי-צבאי: דנין (1987: 297-358).

11 בדומה לראשי הפורעים והמסיתים האלימים מקרב פלוגות הסער של הימין הרדיקלי בשנות העשרים ותחילת שנות השלושים בגרמניה, גם שלטונות החוק הישראליים נקטו בעשרות השנים האחרונות בקו סלחני כלפי מיליציות המתנחלים וקבוצות הימין הרדיקלי שחדרו והתמוססו בתוך הארגונים המפלגתיים ולרוב העדיפו להעלים עין מן העבירות שהם ביצעו או שפשוט נכנעו להם (ראו פסט, 1986: ספר ד').

פרשנויות הפוסט תלמודיות כמו של בן-מימון ויוסף קארו (שולחן ערוך). ההבדל התיאולוגי העיקר הוא בין אלה שנוקטים בגישה פאסיבית, ולכן נחשבים ל"מתונים" – אלה המחכים בסבלנות לכוחות המשיח שיסדירו את שוק "הגאולה" העולמית, מאורע שבו הגזע העליון היהודי אמור לזכות בתגמולים על ההשקעות לטווח ארוך מרובות הסיכונים. המחנה השני "הרדיקלי", מעוניין ב"התערבות" בשוק "הגאולה" המשיחי, וזאת כדי לעורר את יהוה שיואיל להזדרז, הוא ושכנתו וישגר כבר את המשיח המתממה. והרי ידוע על פי טקסטים תלמודיים וקבליים בדוקים שכדאי להיכנס "בזמן" כשהשוק למטה והעולם "כפני כלב".

אחת ההשקעות המבטיחות תשואה גדולה בעיני "הרדיקלים" היא "גאולת הארץ", כלומר נישול הילידים "הגויים" הפלסטינים משארית האדמות והנכסים שנותרו בידם אחרי הקולוניזציה הציונית במחצית הראשונה של המאה ה-20 ולאחר 1948. ואם אפשר באותה ההזדמנות רצוי גם להורגם.

המחנה הראשון מכונה "החרדים". הוא מרובה פלגים, סיעות וחצרות, וכמובן חצוי לפי מיטב פולחן הגזע היהודי (מערביים מול מזרחיים, הונגרים מול בוכרים, ליטאים מול מרוקאים ועוד מכל טוב).

בניגוד לדעה הרווחת, כאילו ממשלות הליכוד נכנעו ל"סחטנות הדתית", יש לציין כי כבר מתחילת הפוליטיקה הציונית היו אלה "הסוציאליסטים" שנכנעו למפלגות החרדיות והסכימו לכל תנאיהם הגזעניים תמורת תמיכתם האלקטורלית. כבר בבחירות הראשונות ל"אספת הנבחרים" ב-1920 (מין גוף שהוקם במהירות על ידי העסקנים הציונים כדי ליצור עובדות פוליטיות כלפי הממשל הבריטי), נכנע בן גוריון ללא תנאי לתביעת החרדים הירושלמיים, לפיהן נשים לא תשתתפנה בהצבעה וכמובן לא תהיינה בעלות זכות להיבחר [רחמנא ליצלן].¹² לא רע בשביל מי שהתיימר לבוא ממורשת התנועות הפופוליסטיות של מהפכת 1905. מאוחר יותר הוא נכנע להם ב-1947 כדי לשריין את תמיכתם העתידית עוד לפני ההקמה הרשמית של מדינת ישראל. הוא הסכים לכל דרישותיהם להחדרת הפולחן הרבני לתוך הממשל המדיני של ישראל, לתוך החקיקה היסודית, לתוך הארגונים הצבאיים ולתוך מערכת החינוך.¹³ לא רע עבור מי שסרב להירשם כ"יהודי" בתעודת זהותו (במקום זאת הוא היה מהבודדים שרשומים כ"עברי" במשרד הפנים, שכמעט בכל הקואליציות היה נתון בידי בני בריתו מהכנסייה הרבנית).

12 לפי שבתי טבת הביוגרף מטעם של בן גוריון, 85 רבנים מכל העדות ומכל חלקי הארץ התכנסו בירושלים והחליטו כי "סעיף על השתתפות הנשים בבחירות הוא נגד דת משה ונגד רוח האומה בכלל". אברהם יצחק הלוי קוק, שנתמנה מאוחר יותר על ידי בן גוריון לרב ראשי, כתב "שאינן להכניס חידושים אירופים הזרים למסורת ישראל", שהרי "לאישה יש תחום פעולה והשפעה מרכזי במשפחה כאישה וכאם" (טבת, 1980: 50). 13 בלשון נקייה קראו לזאת ההיסטוריונים-מטעם "הסכם הסטטוס קוו", כאילו היה זה הסכם לשימור מצב קיים. למעשה, בן גוריון ביצע הפיכה חוקתית, או יותר נכון מהפכה אנטי חוקתית. הוא עשה זאת בחשאי בנצל את מצב החירום של מלחמת האזרחים שהתחוללה בין המיליציות הפלסטיניות לבין הציוניות לפני שהכוחות הבריטיים יצאו מפלסטינה.

נציגי הרבנים על פלגיהם וחצרותיהם (בין אם נקראו פאג"י, אגו"י, מזרחי או מפד"ל) ישבו תמיד בקואליציות מפלגת העבודה תמורת הטבות וזיכיונות שההיסטוריונים מטעם ראו בהם עניין שולי, אולם לימים התברר שהם הביאו תשואה גדולה, הן לכנסייה הרבנית, והן לעסקי הקולוניזציה.

ראשית, זרמי החינוך הסוציאליסטיים והליברליים החילוניים ששגשגו בתקופת המנדט, חוסלו והוכנסו למכבש הקונצנזוס הציוני המרכזי תחת כותרת של "חינוך הממלכתי". לעומתם, שני מחנות החינוך הכנסייתי, הלאומני והחרדי, (הרדיקלי והמתון) נותרו ללא פגע ואף טופחו. יתר על כן, החינוך החרדי "העצמאי" על שלוחותיו וחצרותיו זכה למימון ללא שום פיקוח וללא מעקב אחר הכספים שהועברו לעסקניו, שלא לדבר על תכני הלימוד והכשרת המורים. החינוך "הממלכתי" חדל בשיטתיות להיות חילוני ליברלי. כתבי הקודש הכנסייתיים יחד עם לימודים פטריסטיים וגזעיים חדרו לבתי הספר והוזרקו לתלמידים במינון שהלך וגבר מאז שנות השמונים. אופי החברה בישראל שונה לחלוטין בעקבות שטיפת מוח שיטתית זאת. שנית, המערכת המשפטית של ישראל עוצבה מלכתחילה בגלל הסכמי הקואליציות של מפלגות העבודה ולאחריה הליכוד, לפיהם כל הקשור ברישום הזהות, העדה הכנסייתית, חיתוך הפין, הנישואין והגירושין, ייעשה תחת שלוחי הכנסייה הרבנית. גירושין בישראל הפכו לבעיה רצינית לנשים חילוניות ונשים בכלל, וכך גם נישואין שאינם על פי התקן הרבני ("כהן וגרושה", "יהודי וגוייה" ושאר מיני הבלים).

ההסכמים הקואליציוניים העבירו כדבר שבשגרה לידיהם של העסקנים נציגי הכנסייה הרבנית את משרדי הפנים והדתות, ואלה דאגו להחדיר את אנשי מפלגתם למשרדים, כמובן, לא למען טובות ההנאה, אלא מען את ביצועם של חוקי הגזע הישראליים, כדי לשמור על טוהר הגזע העליון היהודי. גם האכיפה השיטתית של עסקי הפולחן הרבניים על האוכלוסייה הישראלית הצליחה במרוצת השנים. אין כיום מקום ציבורי רשמי בישראל שלא יישא "תעודת כשרות" מטעם השלטונות הרבניים, וכמעט שאין דירה של עברים בישראל שלא תודבק בדלתה מזוזה. אף קיימת אכיפה גוברת של איסור תחבורה ציבורית וסגירת עסקים מכל סוג בימי שבת וחגים של הפולחן הרבני.

שלישית, המפלגות החרדיות קיבלו מאז ימי ההסכמים עם בן-גוריון פטור משירות צבאי ללומדי הישיבות.¹⁴ יתר על כן הממשלות, בעיקר מאז שנות השמונים, עודדו צעירים חרדים להירשם כתלמידי ישיבות, לא להשתתף בשירות צבאי ולזכות במימון על כך. המימון נעשה תמיד ללא פיקוח, ולמעשה הוא מנגנון מתמיד של רמאות והונאה מטעם.

תקצוב המכונה המפלגתית של הכנסייה הרבנית עבר דרך משרדים וארגונים שונים בדרכים ישירות ועקיפות שהיקשו על מעקב. המימון כלל בין השאר הקמת ואחזקת בתי כנסת, אתרי

14 גם הנתינים הדתיים וגם החילוניים בישראל משוכנעים שהישיבה היא המצאה יהודית עתיקה, או לפחות מאז תחילת ימי הכנסייה הרבנית. למעשה, הישיבות הומצאו במחצית השנייה של המאה ה-19, והופיעו כסמינרים תיאולוגיים לנערים בתנאי פנימייה, כתגובה לאמנציפציה ולפתיחת האוניברסיטאות ברוסיה בפני סטודנטים יהודים. הפנימייה הייתה אמצעי חינוכי לכלוא את הצעירים בתנאי פיקוח רבני ולבודדם מן המודרניזציה וההשכלה.

פולחן ועלייה לרגל קדושים, בתי ספר חרדיים ("חדרים", "כוללים"), ישיבות מסוגים שונים, הרבה מהן פיקטיביות ללא תלמידים וללא מורים, פנימיות לילדים שנולדו לרוע מזלם למשפחות חרדיות מרובות ילדים, משרות רבניות לערים ועיירות, משרות לאחזקת "מוהלים" (קוצצי פינים של תינוקות זכרים), לאחזקת בתי מרחץ פולחניים ("מקוואות"), "ל"משגיחי כשרות", "ל"פקחי שבת", לאחזקת מועצות רבניות ועוד ארגונים כנסייתיים מסוגים שונים, רובם למטרות בלתי ניתנות למעקב על ידי כוחות ארציים חילוניים כמו משרד האוצר הישראלי או מבקרים ממשלתיים.

רביעית, ואולי הנושא החשוב ביותר: הפוסטיזם על שלל גווניו אפשר לעסקנים לאומניים-חרדיים לאמץ את הטכנולוגיות החילוניות. המדע והפילוסופיה איבדו את ערכם הדמוקרטי והאנושי. עסקן חרדי או מתנחלי הבא מאחד מפלגי הכנסייה הרבנית, יכול לאמץ ללא חשש את היישומים של ניווט מכונית כדי להגיע בדיוק במועד השעון הדיגיטלי לכנס תקשורתי על מלכות יהוה, עליונות הגזע היהודי וגאונות החקיקה הרבנית. המצאת המכונית וקווי הייצור היעילים להרכבתה, המצאת העולם המכני והזמן התעשייתי, התיאוריה היחסית הראשונה של איינשטיין שעומדת מאחורי ניווט המכונית, כל אלה נכללים תחת רצונו של יהוה שציווה על המדענים החילונים להמציא חידושים למען שירותם של הרבנים. הכל מכתוב כמו שאומרים מתחריהם המוסלמיים.¹⁵

בשנות השמונים החלו לצוץ בישראל מפלגות ימין רדיקליות. רובן עטו עדיין רעלה חילונית של תורת הגזע, כמו מפלגת "התחייה" שפרשה מן הליכוד בגלל בגידת בגין, ראש ממשלת הליכוד, באידיאל "ארץ ישראל השלמה" כאשר העז לסגת משטחי מולדת תמורת שביבת נשק עם מצרים. לאחריה הופיעו מיני מפלגות גזע שייסדו גנרלים לשעבר כמו "צומת ו"מולדת" (שהטיפה לביצוע "גירוש מרצון" של הפלסטינים). גם "ישראל ביתנו", מפלגה גזענית-לאומנית שהחלה כמפלגת לוויין של הליכוד למשיכת מהגרים מרוסיה, נחשבה עדיין לחילונית. אולם כבר מפלגות אלה אוכלסו בתומכים דתיים, בעיקר מקרב המתנחלים בשטחים הכבושים.

הקדימה את כולם מפלגה חרדית-גזעית שהופיעה כבר בשנות השבעים והציגה בגלוי את המצע התלמודי במהדורה המותאמת למדינה הקפיטליסטית. הייתה זאת מפלגת "כך" שהוקמה על ידי מאיר כהנא, עבריין נמלט מארה"ב, שם שירת כשכיר חרב בארגוני עזר שהקים ה-FBI למעקב וליצירת דמורליזציה בקרב קבוצות השמאל בקמפוסים שמחו נגד מלחמת ווייטנאם.¹⁶ בתחילת דרכה היא הייתה שולית ואף היו ניסיונות רפים מצד השלטונות להצר את צעדיה, אולם בסופו של דבר היא הפכה לדומיננטית בתרבות הפוליטית של הימין, באמצעות שלוחותיה בפרלמנט הישראלי, בצבא, בהתנחלויות וברשתות החינוך. במקביל התקרבו אליה

15 כך גם היה בכנסייה הסטליניסטית. שם באנציקלופדיות המדעיות (כתבי הקודש הרציונליים) ניתן היה למצוא את מיטב ההמצאות העולמיות תחת שמות ממציאים סובייטיים. כל הכנסיות, כולל הפוסטיסטיות, אוהבות לגנוב המצאות מקוריות. הפוסטיסטים מכנים זאת: "להכיל".

16 גם אדולף היטלר הגיע לגרמניה כמהגר שנמלט מהחוק באוסטריה והחל את דרכו כשכיר חרב במיליציות ימניות שהוקמו במימון בעלי הון, כדי ליצור דמורליזציה בקרב מפלגות שמאל שהיו דומיננטיות באותה עת במינכן.

המפלגות הלאומניות הקרובות לכנסייה הרבנית. אלה שאבו את תומכיהן לא רק מהמתנחלים "הרדיקליים" אלא גם מקרב החרדים "המתונים".

בסופו של התהליך, שני המחנות של הכנסייה הרבנית התחברו לקואליציה שמיימית של ממשלת הליכוד בראשות בנימין נתניהו. זאת קואליציה המוגדרת על ידי חבריה כ"מין מלא". לפחות בעיניהם וגם בעיני מבקריהם האנטי-ציונים, הציונות הגיעה סוף-סוף למימושה המלא.

תהפוכות קואליציית הנפט-נשק הקבילו לטלטלות שעברו המדינות במזרח התיכון. המלחמות נמשכו והפכו לאכזריות יותר, אולם בעיקר לבשו גוון חדש.

במקביל התחולל תהליך דומה במדינות הערביות. שם איבדו את זוהרן הסיסמאות על רפורמות לאומניות וסוציאליסטיות שהפיצו שליטי מפלגות הבעת' והתנועות הנאצריסטיות. התקוות לצמיחה ולמודרניזציה שקצו ככל שההכנסות מנפט בוזבזו על ידי השליטים, וככל שדיכוי האופוזיציות הפך לאכזרי. אם ההתנגדות התחילה בקרב אינטלקטואלים שמאליים והייתה בתחילה קלה יחסית לחיסול, היא הלכה והתפשטה בקרב חוגים עממיים שקיבלו השראה דתית, ושם כבר עסקי הדיכוי הסתבכו.

כך היה המצב באירן. בית המלוכה וכוחות הביטחון, בעיקר הסוואק (המשטרה החשאית), בעידוד הממשל האמריקאי (ובסיוע ישראלי), ראו סכנה גדולה בהתנגדות האינטלקטואלים האירנים השמאליים, במיוחד במפלגת האופוזיציה "תוֹדֶה" הלניניסטית, שזוהתה עם בריה"מ. אולם האופוזיציה הממשית לבית המלוכה ולאוליגרכיה האירנית, אשר התקשורת המערבית התעלמה מקיומה, הייתה הכנסייה השיעית. המרד העממי שארגנו כוהני הכנסייה השיעית הלך וצבר כוחות. בראשו התגלה כוהן כנסייה אלמוני קנאי וצר אופקים, שזכה למקלט פוליטי בצרפת (המומחים האוריינטליסטים של משרד החוץ הצרפתי סברו ברוב השכלתם הנרחבת ברזי המזרח, שתאגדי הנפט הצרפתיים יזכו להטבות ולזיכיונות נפט כאשר יסולק השאה בעל בריתו של הממשל האמריקאי). שמו היה חומייני.

כוהני הכנסייה השיעית ניצחו והוכיחו כי למרות שנות "המודרניזציה" (או דווקא בגללן), ההמונים נותרו איתם. לראשונה התגלה כוח מסוג חדש, לא קומוניסטי, לא פאשיסטי, לא ליברלי, לא לאומני, או בקיצור, לא מהזן הידוע לתודעה הפוליטית המערבית במאה ה-20. ב-1978 הכנסיות הישנות והטובות של האל העליון היחיד במהדורה מותאמת לטכנולוגיות הכוח החדשות חזרו לעמדות השליטה במזרח התיכון.

קונפליקטים ישנים-חדשים התעוררו לחיים ושתי הכנסיות הראשיות כיכבו בהם: אחת, הכנסייה הסונית שבשליטת בית המלוכה הסעודי והמיליציות הווהאביות. השנייה, הכנסייה השיעית, שבשליטת החונטה של האייתולות ומיליציות משמרות המהפכה. שתי המיליציות אכפו את פולחני כנסיותיהן והטילו את אימתן על נתני, ובעיקר על נתניות, מדינותיהן. מיד לאחר המהפכה השיעית באירן פרצה מלחמה בין אירן לעירק בעידודה של ארה"ב ובסיוע כספי מערב הסעודית. במקביל פרץ מרד המוני בסוריה, שכנראה קיבל את השראתו מהצלחת המרד באירן. הפעם היו אלה כוהני הכנסייה הסונית שארגנו את מיליציות "האחים המוסלמים" במיומן בית המלוכה הסעודי.

הם פתחו בהתקוממות צבאית נגד הדיכוי האכזרי של מנגנון הבעת שבשליטת האוליגרכיה העלווית. ההתקוממות התחוללה בשנים 1979-1982, בעיקר בערים חלב וחקמאה, ודוכאה רק לאחר שנהרגו כנראה כ-50,000 איש (אין לדעת כמה, משום ששליטי סוריה חסמו את התקשורת באזורים אלה). שני הצדדים הוכיחו שבמלחמות כנסייתיות לא יהיו פשרות. "האחים המוסלמים" הוציאו להורג כל אזרח עלווי או תומך במשטר, ואילו ריפעת אסד, אחיו של השליט, הממונה על שירותי הביטחון, הכריז על מלחמה טוטלית במיליציות האיסלמיות ותומכיהן. בהודעה הרשמית שהפיץ נכתב כי: "המשטר מוכן להרוג מיליון סורים כדי להגן על המהפכה" (עג'מי, 2013: 52).

ואכן, יום לאחר ניסיון ההתנקשות בחיי השליט חאפז אל אסד נשלחו מסוקי קרב לכלא פלמירה שבמדבר סוריה וחסלו כ-800 אסירים פוליטיים ללא אבחנה. הרצח בפלמירה היה הקדמה לטבח ההמוני בעיר חמאה. המיליציות האיסלמיות מצדן הבהירו היטב את כוונותיהן, בצטטן את אבן תימיה, כוהן פוסק ההלכה בן המאה ה-14, שהגדיר את העלוויים (הנוס'יירים) ככופרים שיש להשמידם: "כלפי חוץ הדת שלהם היא שיעה, אך כלפי פנים היא כפירה גמורה" (מצוטט מעג'מי, 2013: 34). ולפיכך המלומד פרסם כמה פסקי הלכה (פתווה) לפיהם דםם ורכושם של העלוויים הם הפקר. הם ראויים לכל עונש בכל מקום שיימצאו.

היה זה עניין של זמן מתי תפרוץ ההתקוממות הבאה, שאכן התחוללה באותה תבנית רק במספרי הרוגים ופליטים גדולים יותר. מחזור ההתקוממויות הבאות בסוריה החל ב-2011 והיה חלק מגל מחאה שפרץ בכל רחבי המזרח התיכון.

המחאה לא פורשה נכונה על ידי התודעה המערבית, שראתה בה מין "אביב ערבי", רמז להתקוממויות באירופה ב-1848, כאילו העולם הערבי "מתקדם" בדרך שהתוותה ההיסטוריה האירופית. למעשה, ההתקוממות הייתה חלק מהתפרקות המדינות במזרח התיכון מהמודל "הלאומי" שנכפה עליהן מאז סדר הנפט שלאחר מלחמות העולם, הראשונה והשנייה.

כבר בשנות השמונים, בעקבות הכישלון בניסיון לפלוש לאירן, השלטון בעירק היה נתון במלחמה אכזרית נגד ארגונים צבאיים כורדיים ושיעיים. המצב החרף לאחר כשלון הפלישה של הצבא העירקי לכווית ב-1990 והפלישה האמריקאית בעקבותיה לעירק ("מלחמת המפרץ" הראשונה), שהותירה את המדינה שסועה בין ארגונים צבאיים ששלטו במחוזות אוטונומיים. במקביל למהפכה השיעית באירן ובעירק, התחוללה באפגניסטן מאז 1979, התקוממות של מיליציות סוניות (שנתמכה בתחילה על ידי הממשל האמריקאי), נגד הממשל האפגני החילוני בחסות בריה"מ, שניסה לפתח שם "מודרניזציה" בנוסח הסובייטי.

המיליציות האיסלמיות הוכיחו שאבדות כבדות אינן מרתיעות אותן, ולאחר עשור של מלחמה אכזרית שבהן נהרגו רשמית לפחות 15,000 חיילים סובייטים, הצבא הסובייטי הובס ונסוג, והמיליציות האיסלמיות כבשו את עיר הבירה והשליטו על הנתינים את השריעה בגרסתה הרדיקלית.

לרגל חג הקורבן בשנת 2024 להולדת עיסא, הודיע שליט אפגניסטן לנתיניו הסובלים מבידוד בינלאומי וממשבר מזון: "נוצרנו כדי לעבוד את אללה ולא כדי להרוויח כסף או להשיג כבוד בעולם. הבטחנו לאללה שנחזיר את הצדק והחוק האיסלמי לאפגניסטן, אבל לא נוכל

לעשות זאת אם לא נהיה מאוחדים. האויב מנצל את חוסר האחדות שלכם [רק ביחד ננצח]!
ראו הוזהרתם!"] (Ynet, 2024).

בשנות התשעים, לאחר התפרקות בריה"מ, החלה התעוררות מוסלמית במדינות הקווקז ומרכז אסיה שהפכו לעצמאיות, שהפכה עד מהרה למין מהדורת עממית של ג'יהאד לסילוק האזרחים הרוסיים ממדינות אלה. גם המרד האכזרי של המיליציות הצ'צ'ניות בקווקז נגד צבא רוסיה (שדוכא באמצעות מיליציות של שכירי חרב רוסיים) והמרד הבוסני נגד מיליציות סרביות, הביאו להבנה שמדובר בסוג חדש של מלחמות המנוהלות על ידי ארגונים צבאיים מעין מדיניים על רקע התפרקות מדינות הלאום הישנות.

לאחר ש'אל קאעידה', אחת המיליציות האיסלמיות (שמומנה על ידי בנקאים המקרובים לבית המלוכה הסעודי), החריבה ב-2001 את "מגדלי התאומים" בניו-יורק ואף פגעה בבניין הפנטגון ורצחה כ-3,000 אמריקאים, הגיעה פלישה אמריקאית שנייה לעירק ולאפגניסטן ("מלחמת המפרץ" השנייה), ובסופה השתלטו לכמה שנים מיליציות סוניות ושיעיות על מחוזות שונים בעירק, סוריה, אפגניסטן ופקיסטן.

המרד בסוריה מאז 2011 היה אם כן, חלק מהתפרקות המשטר הישן ועלייתן של המיליציות האיסלמיות. כרגיל בהתקוממויות הללו, נתנו בהתחלה את הטון התקשורתי הליברלי, המיליציות העצמאיות הכורדיות ומיליציות סוריות חילוניות, אולם עד מהרה השתלטו על המרד המיליציות האיסלמיות שמומנו על ידי ערב הסעודית וכמה מנסיכויות המפרץ. התוצאה הייתה שעד 2023 נהרגו בסוריה כנראה מעל חצי מיליון בני אדם וגורשו או ברחו כ-5 מיליון. בעשור זה, הלך והתחזק בישראל הימין הרדיקלי והשתלב בגלוי בכנסייה הרבנית. הממשלות המרובות של נתניהו מאז 2009 אימצו את ארגוני המתנחלים ואפשרו להם לחדור ולהשתלט על נקודות מפתח בממסד הביטחוני הישראלי, במשטרה האזרחית ובארגוני הממשלה.

הכנסת והממשלה מלאות ביצורים בורים שמפטטים בביטחון עצמי פסוקים כנסייתיים. גם מפלות צבאיות ומשברים כלכליים מתפרשות בעיניהם כתרגיל של יהוה למען עתיד משגשג: "אתם לא מבינים, אמרה בהתרגשות לקצינים [בוועדת חוץ וביטחון בכנסת] חברת כנסת הר מלך: זה ניסים, וזה הכל בגלל הקדוש ברוך הוא [יהוה]. אחד הקצינים ניסה להסביר לה שמדובר בפעולה צבאית שדרשה הרבה עבודת תכנון, אך היא נותרה בשלה: הכל בזכות הקדוש ברוך הוא [יהוה]. כשנשאלה אם גם ה-7 באוקטובר 2023 היה חלק מהסיפור של הקדוש ברוך הוא [יהוה], היא ענתה: 'זה בדיוק הרגע שהוא [כנראה יהוה] מצמץ, זה הסתר פנים'" (שפיגל, 2024).

יש לזכור שהתהליך הינו בלתי נמנע. הצבא הישראלי כבר מזמן הפך לצבא כיבוש, שחייליו עוסקים באינטנסיביות בדיכוי אוכלוסיית נתינים תוססת. הרבה ממשאבי הצבא נשאבים למלחמה בהתנגדות הפלסטינית. וככל שרבות האבדות הפלסטיניות כך גובר הזעם ועולה הנטייה להתקומם. גם המשטרה מגייסת נתינים מאנשי התחתית, שרובם תומכים או חברים בכנסייה הרבנית ובמפלגות הימין הרדיקלי. חלקן נמנים עם מיליציות פרטיות של הימין הרדיקלי והמתנחלים שטופחו ומומנו מאז המלחמה בעזה, בין השאר, למען דיכוי הטלת אימה על "השמאל" ובעיקר לצורך הפיכה ביום פקודה (כמו הפסד בבחירות או התקוממות אזרחית).

הלגיטימציה להמשך כיבוש השטחים הפלסטיניים וההפקעה השיטתית של הטריטוריות ודחיקת הנתינים הפלסטינים לתוך גיטאות, איבדה את הנימוקים האסטרטגיים, השכלתניים והלאומיים של שנות השבעים, ונותרה האלימות העירומה שרק הכנסייה הרבנית יכולה להציע לה הצדקות.¹⁷

ואכן מאז שנות האלפיים עלה כוחם התקשורתי של רבני הצבא הישראלי. יותר ויותר קצינים בדרגות גבוהות משתייכים בגלוי לכנסייה הרבנית ונשמעים לחוקי הרבנים. אחד מכתבי הקודש החשובים שמנחים אותם קצינים וחילים הוא *תורת המלך* מתוצרת רבני ההתנחלויות המסובסדים.¹⁸ הספר עורר שערורייה תקשורתית משום שעודד הרג שבויים, חיסול אזרחים פלסטיניים, רצח פעוטים ועוד מכל טוב שמספק הארסנל התואם מיליציות כנסייתיות.

הרבנים שכתבו את הספר לא חידשו מאומה. הספר הוא אוסף של פסוקים, היגדים וציוריים מהסוג שהובא למעלה, למן התנ"ך דרך התלמוד, וכלה בשולחן הערוך וכמובן בפילוסוף בן עובדיה. משום כך, הרבנים לא הבינו על מה המהומה שמחוללים הכופרים (החילונים) הבורים. שהרי כל זה אלמנטרי. אלו עיקרים פשוטים שנחרטו מזה דורות על ידי אבות הכנסייה. לכן בישיבה בחברון הממומנת על ידי הממשלות הישראליות למדו התלמידים המסובסדים דף "בבירור הלכות הריגת גוי", שבו כתב רב הישיבה בין היתר:

"במלחמה, כל עוד לא הוכרעה, מצווה להרוג כל גוי מהעם שנלחמים עמו, אפילו נשים וילדים. שאף כשאננם מסכנים ישירות את הורגם, יש לחשוש שיסייעו לאויב בהמשך המלחמה". (שרון, 2023: 25).

לכן, הרב הצבאי הראשי, תת אלוף אייל קרים, פסק בפשטות ב-2003 כי לחייל בצבא הישראלי מותר לאנוס נשים בשעת מלחמה. "אף שהתחברות אל גויה הוא דבר חמור מאוד [הסביר הגאון], הוא הותר במלחמה, מתוך התחשבות בקשיי הלוחמים. מאחר והצלחת הכלל במלחמה עומדת לנגד עינינו, התירה התורה לפרט לספק את היצר הרע בתנאים שהתירה, למען הצלחת הכלל" (כהן, 2016).

אולי זאת הסיבה לכך שעסקני הממשלה הרבניים לא התפעלו במיוחד מרצח השבויים הישראליים ואנוס הנשים העבריות עם פרוץ המלחמה בעזה. שהרי כל זה כתוב בקוראן ובהלכות הכנסייה האיסלמית, כמו שזה כתוב בכתבי הכנסייה הרבנית. הם הכירו היטב את הטקסט. השאלה היא רק איזה אל עליון יחיד יותר יעיל בתוכניותיו. יהוה או אללה? כיום, מכל מקום, מוחדר באינטנסיביות ובגלוי הפולחן הרבני בקרב חילות השדה של הצבא הישראלי. מיני כוהנים ודמויות קדושות מהלכים ללא פיקוח בין היחידות, מטיפים ומפיצים את מיטב תורת הגזע הקדושה של העם הנבחר. קציני החינוך מפיצים בקרב היחידות

17 עד היום אין ידע מדויק כמה הוצא ("הושקע") בהתנחלויות ובכיבוש השטחים בגדה, בעזה ובגולן. גם ספרים שעסקו בכך במידה מסוימת (כמו של שלמה סבירסקי, 2005, או של שיר חבר, 2010, Hever), הסתמכו על ניתוח נתונים רשמיים של תקציבים ממשלתיים, ונתונים ממשלתיים אלה, בלשון עדינה, אינם שווים הרבה מכל מקום על פי ההערכות השונות, הממשלות השונות מאז שנות השבעים של המאה ה-20 החדירו כ-700 אלף מתנחלים לפחות, כלומר כ-10% מאזרחי ישראל התנחלו בשטחים הכבושים. 18 שפירא ואליצור (2008).

חומר לאומני-כנסייתי ירוד. המטבחים הצבאיים מנפיקים מזון תעשייתי רעיל אבל כשר למען רווחי התאגידים בהשגחת "משגיחי כשרות". החיילים מתפללים בקביעות בין הגיחות והפשיטות.¹⁹ קצינים בכירים מלמלים פסוקים קבליים כמו אותו סגן אלוף במילואים שנפצע באחת הפשיטות בעזה: "ל"ג בעומר הוא שילוב של תורת הסוד הפנימית של תלמידי רבי שמעון בר יוחאי וגבורת המלחמה של בר כוכבא... מעל תמונת המקדש נקבע כוכב קטן המציין את אור הגאולה שזורח לאט-לאט מתוך המשברים...[ועוד הזיות]" (אשכנזי, 2024).

ה. סיכום: הדרך לעזה

שורשי המלחמה בין חמאס לישראל הם רבים ומסועפים. ביניהם, הקונפליקט הארוך בין התנועה הלאומית הפלסטינית לבין התנועה הציונית, האיבה בין הכנסיות הרבניות לבין הכנסיות האיסלמיות על נספחיהן ופלגיהן, הסכסוך הממושך בין מדינות המזרח התיכון למדינת ישראל, בין התרבות המערבית למזרחית, בין המעצמות השונות הבוחשות באזור – חלקן מעצמות שוקעות כמו ארה"ב ורוסיה, ואחרות קוראות התיגר החדשות כמו סין ואירן. אבל במלחמת חמאס-ישראל בעזה מדובר בקונפליקט בין שתי קבוצות מיליציות עיקריות: מצד אחד מיליציות הכנסייה הרבנית. אלה הן ארגוני המתנחלים, שהשתלטו על שטחים פלסטיניים בחסות ובמימון מסיבי של כל ממשלות ישראל. הן השליטו בהדרגה את סדר היום התקשורתי שלהן, השתלטו על המפלגות המרכזיות, על תודעת רוב המצביעים בישראל, על החינוך שהפך בשיטתיות לגזעני-לאומני, על תקציבים ציבוריים מרכזיים. הן שיתפו פעולה עם קבוצות ההון הגדולות והעמיקו את אחיזתן בחברה בחסות הניאו-ליברליזם, ובעיקר הן החדירו את אנשיהן לעמדות פיקוד בצבא הישראלי. הן גם נערכות, אם לא יהיה מוצא אחר, להשתלט סופית על ישראל באמצעות הפיכה מעין צבאית ולהשליט את משטרן, משטר הכנסייה הרבנית.

וכן, החברה הישראלית לפותה בגרונה במלכוד הכיבוש ללא מוצא בידי תשלובת מיליציות רבניות של מתנחלים שגרעינן בשטחים הכבושים הפלסטיניים, הפועלים בחסות הממשלים הישראליים ואוליגרכים מקורבים.

מצד שני, בהעדר מוצא מן המלכוד הישראלי, שקעו ארגוני ההתנגדות הפלסטיניים הישנים, בעיקר הפת"ח והחזית העממית, ועמם התנועה "הרשות" הפלסטינית. כישלונה המוחלט של התנועה הלאומית הפלסטינית לבלום את הכיבוש הישראלי המעמיק ולעמוד נגד הטרור שמשליטות המיליציות הרבניות, העלה למרכז הבימה את המיליציות המזוינות של הכנסיות האיסלמיות, הסוניות והשיעיות. אלה הן החמאס והג'יהאד האיסלמי.

הראשונה מומנה במשך שנים על ידי המשפחה המלכותית של ערב הסעודית ומדינות נפט אחרות (ולאחרונה גם על ידי קטאר). השנייה פועלת בחסות ובמימון איטולות אירן ושלוחותיהן במזרח התיכון.

19 כך נתפסת המציאות מספר שהונפק במהירות על ידי חייל מילואים, כמה חודשים לאחר פתיחת המלחמה בעזה באוקטובר 2023 (כהן, 2024).

המיליציות הללו הן חלק ממגמה עולמית שבה פורחים מיליציות וארגונים צבאיים "פרטיים" הנלחמים ברחבי העולם, לרוב בחסות ובמימון מדינות אבל לעתים גם נגד צבאות מדיניים.

פריחתם של הצבאות הפרטיים והמיליציות בעולם באה עם שקיעתה של המדינה הלאומית, דגם שהחל במהפכה הצרפתית ובצבאות העממיים שהתפתחו ממנה. מסגרת מדינית-לאומית זאת כבר אינה מתאימה לתהליך ההון הגלובלי הנוכחי.

כאן נכנס התהליך העיקרי של הקפיטליזם העולמי: הרווחים הדיפרנציאליים. הם המניע העיקרי של המלחמות המחזוריות במזרח התיכון, שבהם השתלבו המיליציות הכנסייתיות. לאורך שנים רבות התמקדנו במחקר הביצועים היחסיים של מה שכינינו "קואליציית הנפט-נשק", הכוללת תאגידים עולמיים מובילים של נפט, נשק, הנדסה, בניה ופיננסים. הראנו כי מחזורי המלחמה במזרח התיכון קשורים הדוקות לרווחיה הדיפרנציאליים של קואליציה זאת, ושרווחים אלו הפכו לקריטיים ככל שכוחה של הקואליציה נחלש.

תרשים 3. מתאר את מחזורי הרווחים הדיפרנציאליים של תאגידי הנפט המלווים בקונפליקטים באזור.

בתרשים מופיעים נתוני התשואה הדיפרנציאלית על ההון העצמי של תאגידי הנפט המרכזיים ביחס לתשואה על ההון העצמי של 500 התאגידים המובילים ברשימת פורצ'ן. בתרשים מופיעים מלבנים המודדים את ההפרשים בתשואה על ההון העצמי בין שתי קבוצות התאגידים.²⁰

כאשר הערכים חיוביים המלבנים הם בצבע אפור, ומשמעותם היא שתאגידי הנפט המרכזיים "מכים את הממוצע", כלומר הם סוחטים תשואה על ההון העצמי הגבוהה יותר מזו של ההון הדומיננטי בכללותו. אולם כאשר המלבנים הינם שחורים, המשמעות היא שתאגידי הנפט המרכזיים מפגרים אחר התשואה הנורמלית של ההון הדומיננטי, ולרוע מזלם של הילידים – המזרח התיכון נקלע ל"אזור סכנה" והוא ערוך למחזור חדש של סצנת דם ונפט במזרח.

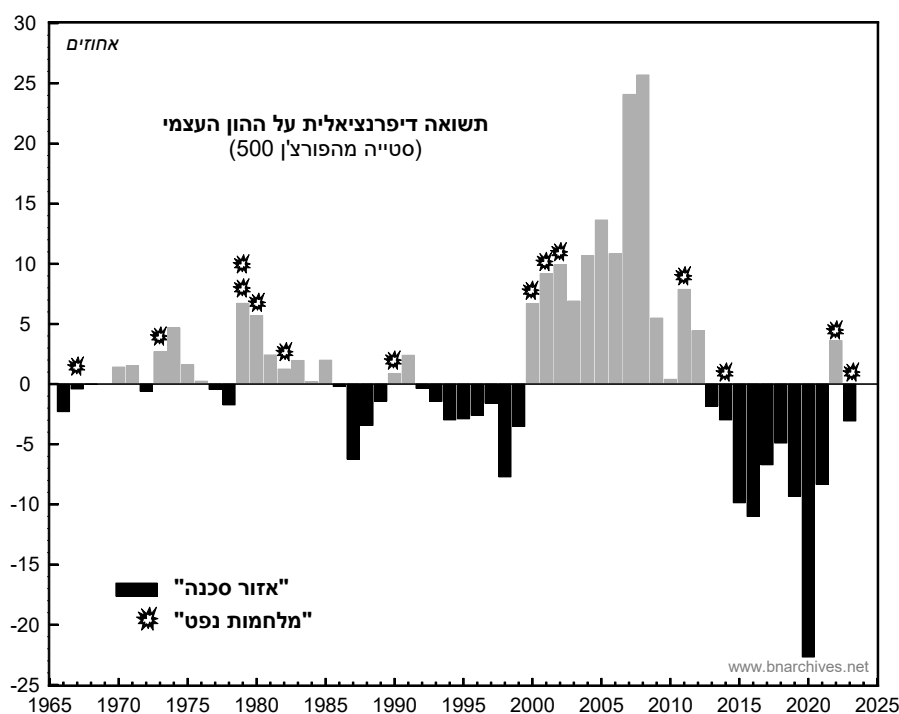
התלקחות המלחמות מופיעה בתרשים בסימן פיצוץ משונן. מהעיתוי שלהן נראה שהמלחמות אכן נערכות על פי ההיגיון שמכתיב סדר הנפט החדש. מאז שנות השישים הופיעו כמה "אזורי סכנה" ששיקפו את התקופות בהן תאגידי הנפט המרכזיים כשלו מלהשיג את התשואה על ההון העצמי של 500 התאגידים הגדולים בארה"ב.

ניתן להבחין בכמה דפוסים במחזורי ההצבר הדיפרנציאלי ומלחמות הנפט.

ראשית, כמעט כל "אזור סכנה" מלווה בהתלקחות מלחמת נפט. מקרה יוצא דופן היה פרוץ קרבות "האביב הערבי" ב-2011,

אם כי גם אז ההצבר הדיפרנציאלי שקע במהירות ועמד להפוך לשלילי (בתוך שנתיים הוא ירד מרמה של 25% מעל לממוצע עד ל-0.4% בלבד מעל לממוצע).

20 מחשבים זאת בשני צעדים: ראשית, מחשבים את היחס של הרווח הנקי להון העצמי בשתי קבוצות ההון הגדולות, קבוצות הנפט הגדולות וקבוצת 500 הגדולות של פורצ'ן. שנית, מפחיתים את המנה השנייה מן הראשונה.

תרשים ח.3. דם ונפט במזרח: מלחמות נפט והרווחים הדיפרנציאליים של תאגידי הנפט המרכזיים מול 500 הגדולים ברשימת פורצ'ן 500, 1966-2023

הערות: בשנות הששים, קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים מנתה 6 תאגידיים: *בריטיש פטרוליום* (שהפכה ל-BP-Amoco מאז 1998), *שברון*, *אקסון מוביל*, *רויאל-דאץ'-של*, ו-*טקסו*. ב-1999 התמזגו *אקסון* ו-*מוביל* והפכו ל-*אקסון-מוביל* (ExxonMobil) וב-2011 נבלעה *טקסו* ב-*שברון* ונותרו כרגע 4 תאגידיים בלבד. התשואה על ההון העצמי הינה היחס בין הרווח הנקי לבין הון מניית הבעלים. התשואה הדיפרנציאלית על ההון העצמי הינה ההפרש בין התשואה על ההון העצמי של תאגידי הנפט המרכזיים לבין התשואה על ההון העצמי של 500 התאגידיים המובילים ברשימת פורצ'ן.

מלחמות הנפט המסומנות: מלחמת יוני 1967, מלחמת אוקטובר 1973, מהפכת האייתולות באירן ב-1979, הפלישה הרוסית לאפגניסטן ב-1979, מלחמת עירק-אירן ב-1980, פלישת ישראל ללבנון ב-1982, מלחמת המפרץ הראשונה 1990-1991, האינתיפדה השנייה ב-2000, התקפת ה-11 בספטמבר 2001, מלחמות הטורק הדתי ופלישות ארה"ב לעירק ולאפגניסטן (מלחמת המפרץ השנייה) 2001-2003, התלקחות "האביב הערבי" שהפך למלחמות מיליציות צבאיות ב-2011, התערבות איראן, רוסיה, תורכיה, ערב הסעודית וארה"ב במלחמות בסוריה, לוב, תימן ועירק ב-2014, פלישת רוסיה לאוקראינה ב-2022 ומלחמת ישראל-חמאס-חזבאללה שהחלה ב-2023.

SOURCES: *Fortune*, Compustat through WRDS and Mergent.

שנית, עד 2014 כל מחזור של מלחמת נפט שיפר באורח משמעותי את שיעור הרווח הדיפרנציאלי של קבוצות הנפט המובילות והפך אותו לחיובי. יש לציין כי "אזור סכנה" אינו מופיע דווקא בעקבות ירידה ברווח הנקי **האבסולוטי** או בשיעורי הרווח של תאגידי הנפט. לדוגמה היו שנים, כמו 1970-1969, 1975, 1980-1982, 1985, 1991, 2001-2002, 2007-2006, 2009 וכן 2012. אז נפלה התשואה על ההון העצמי אולם ההצבר הדיפרנציאלי היה חיובי ביחס לרווחי קבוצות ההון הדומיננטי (כלומר הנפילה בתשואה הייתה איטית יותר יחסית וקבוצת תאגידי הנפט עדיין היכו את הממוצע).

מנגד, ארבע מלחמות – מלחמת יוני 1967, מלחמת אוקטובר 1973, מלחמת המפרץ באוגוסט 1990, והפלישה הרוסית לאוקראינה – פרצו **למרות** עלייה בשיעור הרווח האבסולוטי של קבוצת תאגידי הנפט. ארבעת המלחמות הללו פרצו לאחר שהעליות בשיעור הרווח של תאגידי הנפט לא הדביקו את העליות בשיעורי הרווח של קבוצות ההון הדומיננטי (כלומר, למרות העלייה **האבסולוטית**, שיעור הרווח הדיפרנציאלי שלהן היה שלילי), או שהמלחמות הקפיצו את מחירי ורווחי הנפט כבר באותה שנה.

שלישית, קבוצת תאגידי הנפט הגדולים מעולם לא הצליחה לשוב ולהפוך את ההצבר הדיפרנציאלי משלילי לחיובי, **מבלי שפרצה מלחמה**. זאת אולי ההוכחה הנוספת לכל מי עדיין סבור שההצבר הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט (ושל התאגיד העסקי בכלל) נובע מייצור נפט או מייצור כלשהו. התאגיד הקפיטליסטי תלוי ביכולת הסבוט' שלו, משמע ביכולת לשלוט באמצעות בלימת התפוקה וקביעת המחיר, ותאגיד הנפט הקפיטליסטי נסמך על יכולתו להפעיל את הסבוט' האולטימטיבי – המלחמה.

רק בעקבות מחזוריים חדשים של מלחמות הצליחו קבוצות הנפט להדביק במהירות ולהכות את ממוצע ההצבר של ההון הדומיננטי. כך קרה בשנת 1966, כאשר קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים פיגרה ב-2.3% אחר התשואה הנורמלית והסתמן "אזור סכנה" שהסתיים במלחמת יוני 1967. בשנת 1972 הסתיים "אזור הסכנה" במלחמת אוקטובר 1973, שלושה ב"משבר נפט" עולמי. לאחר נפילת ההצבר הדיפרנציאלי בשנים 1977-1978 פרצה מהפכת האיתולות באירן, שזעזעה קשות את המזרח התיכון ולוותה ב"משבר נפט" שני. בהמשך התחולל עימות בין ארה"ב לאירן ולאחריו, ב-1980, פרצה מלחמת עירק-אירן, שהעלתה ארוכה להצבר הדיפרנציאלי. בשנים 1986-1989 נפער "אזור סכנה" עמוק שבמרוצתו התחולל מחזור עימותים במפרץ הערבי-פרסי בין שלל גורמים, חיצוניים ומקומיים, שבחשו באזור. העימותים הללו, שכללו רצח העם הכורדי, פגיעה באוניות באמצעות מוקשים בים סוף ופעולות איבה בין ארה"ב לבין לוב ואירן – משום מה לא הועילו רבות לשיפור התשואה הדיפרנציאלית, אף שמחירי הנפט הגולמי עלו באותה תקופה.²¹

לעומת זאת, 1990-1991 היו שנים ברוכות. הן החלו בפלישת צבא עירק לכווית והסתיימו במלחמה בין עירק לארה"ב ושותפותיה הזוטרות. מלחמה זאת, הידועה בכינויה התקשורתית "מלחמת המפרץ הראשונה", פתרה לזמן קצר את הבעיות שהעיקו על השותפות בקואליצית

21 על פי האומדן שלנו, בשנים 1973-1989 כל תוספת של 100 דולר בהכנסות מיצוא הנפט מן המזרח התיכון חוללה תוספת של 6 דולר בהוצאות ליבוא נשק לאזור (Nitzan and Bichler, 1995: 493-496).

הנפט-נשק, משום שהיא הזניקה את הרווחים לא רק של תאגידי הנפט אלא גם של עסקי הנשק הבינלאומיים ועסקים אחרים שמהירו להשתתף בשיקום "המזרח התיכון החדש". הבעיה הייתה שמלחמת המפרץ הראשונה לוותה בנפילת הגוש הסובייטי ובסיומה הרשמי של המלחמה הקרה. באופן רשמי אף החלה תקופת הגלובליזציה, ועמה הגיעו הליברליזציה של המשקים ופתיחת שוקי ההון.

כל אלה פגעו קשות בעסקים הישנים אשר שגשגו בעידן המלחמה הקרה והקיינסיאניזם הצבאי. קואליציית הנפט-נשק נחלשה. התקציבים הצבאיים ירדו, מחירי הנפט נפלו והרווחים הדיפרנציאליים של הקואליציה שקעו עמוקות.

בהשוואה לשנות רווח אלה, שנות השבעים ותחילת שנות השמונים היו שנות הזוהר של הקואליציה. אלה היו שנים של סטגפלציה מבהילה, קונפליקטים צבאיים קשים ומשברי נפט שזעזעו את העולם. **תאגידי הנפט תפסו אז כמעט חמישית מסך הרווח התאגידי בעולם** (ראו **תרשים 4. ת.4** בהמשך).

שנות התשעים, כאמור, היוו אסון. עסקי "הדיבידנדים של השלום" במזרח ואידיאולוגיות בנוסח "הכלכלה החדשה" ו"קץ ההיסטוריה" איימו להמיט חורבן על הקואליציה. בשנת 2000 חלקם של תאגידי הנפט והנשק ברווח התאגידי בעולם הגיע לתחתית של 4%. במרוצת המאה ה-20, קבוצות הנפט והנשק הגדולות מעולם לא הגיעו לשפל כזה.

לאחר שבע שנים שחונות עשתה הקואליציה מאמץ אחרון, ובחירוק שיניים הצליחה לכבוש את הבית הלבן ולהרכיב את ממשל בוש (השני) על פי מידותיה.²² זה נעשה במאמץ פיננסי כבד, בתככים אלקטורליים, במרמה תקשורתית, בשיחוד עסקנים ושופטים, בזיופים בקלפיות ובסך הכל בדרכי רמיה. וכך הגיעו הזמנים הטובים של מלחמות התרבות והגזע שקיבלו הצדקה אקדמית מלאה בהגיגים מלאי חשיבות על "התנגשות הציביליזציות" (clash of civilizations).²³ הדרך למלחמות המיליציות הכנסייתיות נפתחה.

המסע לשיקום ההצבר הדיפרנציאלי החל לכאורה בעיתוי טוב, והיווה חלק מן התגובה על הרס מגדלי התאומים בניו יורק, שבוצע על ידי טרוריסטים אשר הוזנו במשך שנים מרווחי הנפט של משפחת המלוכה הסעודית, למען טיפוח ערכי האסלאם כמחסום נגד "התפשטות הקומוניזם" במזרח התיכון. השיקום נפתח במסע צלב נגד הטרור העולמי ב-2001, המשיך במשברי מטבע בארגנטינה ובברזיל, התחזק במשבר ששיתק את שדות הנפט של ונצואלה ובעלייה במחירי סחורות הגלם והנפט ב-2002, ודהר לעבר שדות האופיום באפגניסטן ב-2003, ולסיום פנה אל כיבוש והשתלת הדמוקרטיה בעירק. מכאן נפרס עשור מוזהב של הצבר דיפרנציאלי ללא תקדים בגובהו לעסקי הנפט.

אלא שנראה כי למרות הרווחים הדיפרנציאליים האדירים, ימיה הטובים של הקואליציה חלפו. היה זה העשור האחרון שבו היוותה הקואליציה ציר מרכזי בהצבר הדיפרנציאלי בעולם. כפי שרואים **בתרשימים 1-3**, מאז שנת 2014 התחוללה מפולת מתואמת הדוקות במחירי הנפט היחסיים, בהכנסות אופ"ק וברווחים הדיפרנציאליים של תאגידי הנפט. מפולת זאת

22 ניצן וביכלר (2007 : 508-568).

23 Huntington (1996)

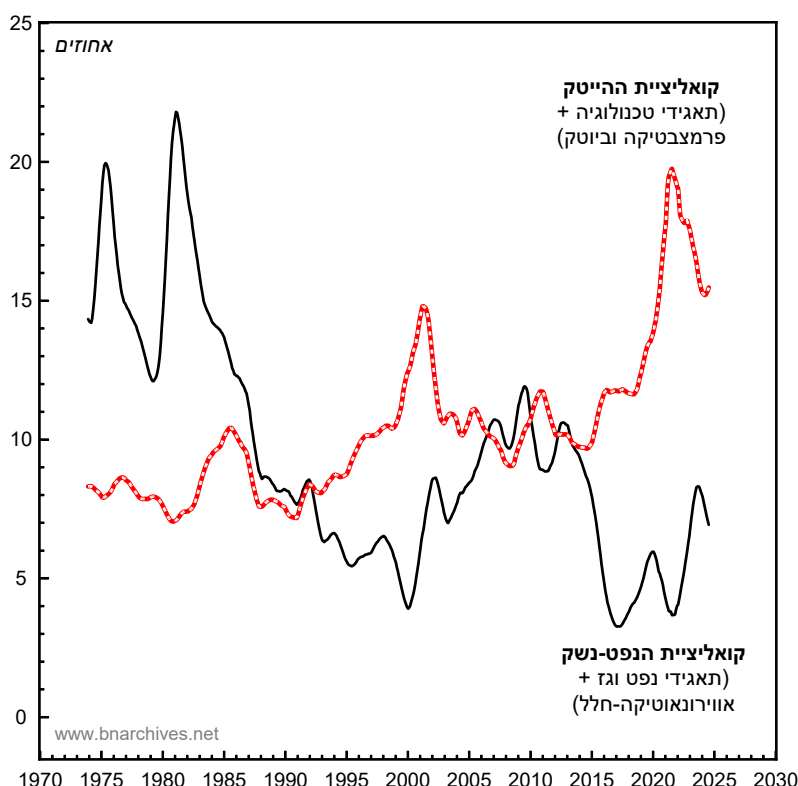
אירעה למרות הקונפליקטים הבלתי פוסקים שהתפשטו כסרטן באזור, ושהיו אמורים להבעיר מהדורה שלישית של מלחמת המפרץ. הקונפליקטים המתמשכים באפגניסטן, עירק, סוריה, תימן, לוב ופלסטין, שהפכו למלחמות בין מיליציות עממיות, צבאות מקומיים וצבאות של מדינות מן האזור ומרחבי העולם, לוו במעשי טבח, הרס, מאסר והגליה המוניים. ואף על פי כן, לראשונה מאז תחילת סדר הנפט החדש שהחל בשנות השישים, הקונפליקטים האלימים והמתמשכים, אשר פוררו מדינות, יצרו אי יציבות, גרמו לפאניקה בשווקים והשביתו את הפקת הנפט – לא הצליחו לשנות את נתיב ההצבר הדיפרנציאלי. מחירי הנפט וההכנסות מנפט נפלו ושיעורי הרווח של תאגידי הנפט המשיכו לצנוח מתחת לשיעור הרווח התאגידי הנורמלי. יתר על כן, שיעור הרווח הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט הגיע לרמה הנמוכה ביותר אי פעם בהיסטוריה של סדר הנפט המזרח תיכוני (כמעט 25% מתחת לשיעור ההצבר הנורמלי בשנת 2000, כפי שרואים בתרשים ח.3).

העולם השתנה. יותר נכון, יחסי הכוח התאגידיים-מדיניים השתנו. מעצמות העל הישנות, ארה"ב ורוסיה, הפכו למדינות מדולדלות המשופעות בחובות ובאוכלוסיות עניות. מעל לכל, מול קואליציית הנפט-נשק הישנה צמחה קואליציה צעירה ונמרצת: "קואליציית ההייטק" (המורכבת מכלל הפירמות הרשומות בענפי טכנולוגיה, פרמצבטיקה וביוטק) אשר הצליחה לנכס ב-2021 כחמישית מכלל הרווח התאגידי העולמי.

תרשים ח.4 מציג את השינויים ביחסי הכוחות בין שתי הקואליציות באמצעות שתי סדרות נתונים לשנים 1974-2024 (מבוטאות כממוצעים עוקבים של 12 חודשים). יחסי הכוחות נאמדים על פי חלקה של כל קבוצה באחוזים מן הרווח הנקי של כלל התאגידיים הרשומים למסחר בבורסה בעולם. מצד אחד, קואליציית הנפט-נשק, המורכבת מכלל תאגידי הנפט ותאגידי הנשק הרשומים למסחר בבורסה ומנגד קואליציית ההייטק המורכבת מכלל התאגידיים הרשומים למסחר בבורסה בענפים הנחשבים להייטק (חומרה ותוכנה, פרמצבטיקה וביוטק).

הקו האחיד בתרשים מציג את חלקו של הרווח הנקי של תאגידי קואליציית הנפט-נשק. ניתן לראות כי בשנות השישים והשבעים של המאה ה-20 ניכסה הקואליציה כחמישית מכלל הרווח של התאגידיים הרשומים בבורסה בעולם. אולם מאז ראשית שנות השמונים ועד שנת 2000 רווחיה הנקיים גלשו בתלילות. לא הועילו הקונפליקטים הבלתי פוסקים במזרח התיכון, כולל מלחמת המוקשים במפרץ הפרסי, רצח העם הכורדי, פלישת עירק לכווית, פלישת ארה"ב לעירק בשנות התשעים ("מלחמת המפרץ הראשונה") ועוד. הרווחים שקעו ב-80% עד לתחתית של פחות מ-4% מכלל הרווח הנקי של התאגידיים הרשומים בבורסה בעולם.

הרס מגדלי התאומים ב-2001 והתחלת הפלישות לעירק ולאפגניסטן (מה שכונה "מלחמת המפרץ השנייה"), נתן דחיפה מחודשת לרווחי הקואליציה (12% מסל הרווח הנקי הרשום בבורסה בעולם), אבל זאת הייתה התאוששות קצרה בלבד. בעשור השני של המילניום השני נראה שכוחה של קואליציית הנפט-נשק מצוי בשקיעה מחודשת וב-2017 הרווחים נפלו ל-3% בלבד.

תרשים ח.4. חלקן של שתי הקואליציות – הנפט-נשק וההייטק – בסך הרווח הנקי הגלובלי של כלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסה בעולם, 1973-2024.

הערות: הרווח הנקי הוא היחס בין ערך השוק לבין יחס מחיר/רווח. הסדרות הינן חודשיות ומוצגות כממוצע עוקב של 12 חודשים. התצפיות האחרונות הן עבור חודש יולי 2024.

SOURCES: Datastream (mnemonics: TOTMKWD(MV) and TOTMKWD(PE) for market value and PE of the world total, OILINWD(MV) and OILINWD(PE) for market value and PE of integrated oil & gas; AERSPWD(MV) and AERSPWD(PE) for market value and PE of defense; TECNOWD(MV) and TECNOWD(PE) for market value and PE of technology and PHARMWD(MV) and PHARMWD(PE) for market value and PE of pharmaceutical & biotech).

בסופו של דבר הסתיימה לזמן מה הבצורת. התפנית ארעה ב-2022 עם פלישת הצבא הרוסי וספיחיו לאוקראינה והמלחמה המתמדת שבעקבותיה. היא המשיכה בהתארגנות הצבאית המחודשת של מדינות אירופה והציפיות לפתיחת מלחמה קרה בין שני גושים. גם תביעותיה

הטריטוריאליזם של סין והתפשטותה המסחרית המהירה העלו את רמת המתח בעולם, ולכן כמובן התווספו מחזורי החרם על אירן ואיומי המלחמה בינה לבין ערב הסעודית וישראל. מצבה של קואליציית הנפט-נשק בולט כמעט כתמונה מנוגדת לביצועיה הנמרצים של קואליציית ההייטק.

חלקם של רווחיה הנקיים של קואליציית ההייטק (המסומנים בקו המקווקו) אמנם ספגו מפולת בתחילת שנות ה-2000 עם התמוטטות ההיפ של ה-dot.com, אך המפולת הייתה לזמן קצר בלבד, ומאז, ככל שצלל כוחה של קואליציית הנפט-נשק כך טיפס מעלה כוחה של קואליציית ההייטק.

קל להסביר את הניגוד הזה בביצועים: קואליציית הנפט-נשק מבוססת על שליטה במשאבי גלם ומערכות נשק. הרווחים הדיפרנציאליים שהיא חומסת נובעים מיכולתה להעלות מחירי סחורות אלה ביחס לאינפלציה היחסית שנגרמת מאי-יציבות ומכאוס בינלאומי. לעומתה, קואליציית ההייטק נשענת בעיקר על סחורות "רוחניות" (intangible). רווחיה הדיפרנציאליים נובעים מיכולתה להשתלט בהדרגה ולהפריט ידע חברתי ולנכס שטחי מדע ותרבות, להפכם ל"קניין רוחני" (intellectual property) ולהגדיל את הרווח השולי (markup) הדיפרנציאלי של נכסים אלה.

התנאים הנחוצים להשלטת אינפלציה דיפרנציאלית של נפט ונשק הם קונפליקטים ומלחמות, אווירת טרור ואלימות גלויה. לעומת זאת התנאים להעלאת מחירים דיפרנציאליים של "קניין רוחני" הם דווקא יציבות מקומית וגלובלית ואמון מסוים ב"חוק וסדר". נראה שעתידם של נתיני המזרח התיכון, ושל חלק ניכר מנתיני העולם, תלוי בתוצאות הקונפליקט בין שתי קבוצות ההון המרכזיות המנסות לשלוט בתהליך ההצבר. קונפליקט דומה תואר בזמנו על ידי מיכאל קלצקי. בקובץ מאמריו האחרון על מלחמת וייטנאם, "הפשזים בין זמננו" ו"וייטנאם והעסקים הגדולים של ארה"ב", כתב קלצקי כי המעורבות הגוברת של ארה"ב בדרום מזרח אסיה תגביר את העימות בין קבוצות של עסקים "ישנים" בעלי אופי אזרחי במזרח ארה"ב, לבין קבוצות של עסקים "חדשים" בחוף המערבי העוסקים בנשק ובטכנולוגיות צבאיות.²⁴ העלייה בתקציבים הצבאיים, הוא כתב, תחולל חלוקה-מחדש של הכנסות לטובת הקבוצות ה"חדשות" ותביא לעליית השפעתם של "האלמנטים הזועמים" (angry elements) בקרב המעמד השליט האמריקאי, התומכים במדיניות פנים שמרנית ובמדיניות חוץ תוקפנית: "...אכן זהו עולם עצוב שבו גורל האנושות כולה תלוי בתוצאות המאבק בין שתי קבוצות עוינות בתוך עולם העסקים הגדולים. רבות מההתפוכות בהיסטוריה החלו מפילוג שהתחולל בצמרת המעמד השליט..." (Kalecki, 1967: 114).

הכיבוש הישראלי והדיכוי בשטחים הכבושים של פלסטין הולך ומחמיר מזה כחמישים שנים, וכך גם חזית ההתנגדות הגוברת של הארגונים הפלסטיניים. הממשלות הישראליות בשלושים השנים האחרונות הצליחו למלכד ("לסנדל" בלשונם) כל אפשרות למוצא מהסכסוך המתגבר, והקואליציה הנוכחית, שהיא חיבור הדוק בין ימין רדיקלי, ניאו-ליברליזם והכנסייה הרבנית נראית מובטחה במיוחד.

וכך קיבלנו שתי מיליציות מזוינות ונחושות, מיליצית הכיבוש וההתנחלות של הכנסייה הרבנית ומיליצית ההתנגדות, החמאס, הג'יהאד והחיזבאללה של הכנסיות האיסלמיות. שתיהן מבטיחות וגם מקיימות לא להיכנע לעולם ולהמשיך במלחמות המתקשרות והממונות היטב.

גם עתידה של "קואליציית הנפט-נשק" נראה כרגע מבטיח (לפחות לטווח הקרוב). כך מכל מקום חזה לאחרונה הבנק העולמי. על פי תחזיתו שהתפרסמה עם פרוץ מלחמת ישראל-חמאס-חיזבאללה, מחיר הנפט עשוי להגיע ליותר מ-150 דולר לחבית, בתנאי כמובן ש"המלחמה בין ישראל לחמאס תתרחב למלחמה אזורית כפי שקרה לפני 50 שנה" (Lawder, 2023). הבנק סבר שמדובר ב"בעיות מחסור שיקפיצו את מחיר הנפט מן הרמה הנוכחית", אבל כמובן, האדונים האנליסטים טועים כרגיל. אין מחסור בנפט, קיים לעומת זאת מחסור חריף ברווחים דיפרנציאליים של קבוצות הנפט.²⁵

25 ואכן, **תרשימים ת.2-3** מראים שב-2024, למרות המלחמה המתמשכת, מחירי הנפט היחסיים מסרבים להמשיך ולהתאושש, ונראה (לפחות על פי תיאוריית הון-כוח) שהמזרח התיכון נכנס שוב ל"אזור סכנה".

פרק תשיעי

בני אדם חופשיים או הצבר הון

בסופו של דבר, קיים קושי לקבל קביעה פשטנית, לפיה התלקחות מלחמות עונתיות במזרח התיכון וייבוא מסיבי של נשק לאזור נובעים מגורם יחיד כמו ירידה במחיר היחסי של הנפט הגולמי, או שיעור רווח דיפרנציאלי שלילי של תאגידי הנפט המרכזיים (ביחס לשיעור רווח ממוצע של קבוצות ההון הדומיננטיות), או בגלל קונפליקט ויחסי כוחות מחזוריים בין שתי קואליציות הון.

לא יתכן שהסברים מכניים מסוג זה יחליפו את שלל הסיבות וההתפתחויות אשר מתוארות בכישרון ובשקידה בידי מומחים מדיסציפלינות רבות ונפרדות, החל ביחסים בינלאומיים, דרך מדעי הכלכלה, הגיאופוליטיקה, התרבות, המזרחנות וכלה בסביבתיות, ג'נדר וסוגי זהותנות. ברור שקיים מגוון סיבות וצירופי סיבות, כמו מתחים בין עדתיים בתוך מדינות, משטרים סמכותניים הנוהגים לייצא סכסוכים פנימיים, קונפליקטים טריטוריאליים בין מדינות, עימותים בין קואליציות של מדינות, יריבות בין מעצמות, מעורבות ובחישה של מעצמות ישנות וחדשות, התערערות הסדר העולמי הישן, אידיאולוגיות רדיקליות, לאומנות, קנאות דתית, מסורות תרבותיות, התפוצצות אוכלוסין, התייבשות האזור ומחסור גובר במים, תנודות כלכליות ומחזוריים עסקיים, עסקנים פוליטיים ("מנהיגים") מגלומנים ופסיכופתים ועוד מיני גורמים ומניעים רבים.

ואף על פי כן, נראה כי שלל הגורמים והסיבות כבר מוצאים עצמם כלולים בדרך זאת או אחרת בשטף המרוץ אחר השלל הגדול – הרווח הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי.

ביבליוגרפיה

- אבנרי, אריה (1983) *דוד לוי*. ת"א: ידיעות-אחרונות.
- אגסי, יוסף (1996) *מבוא לפילוסופיה מודרנית*. תל אביב: משרד הביטחון
- אהרוני, יוחנן (1963) *ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית*. ירושלים: ביאליק.
- אוליבר, תומס (1987) *קוקה קולה, הסיפור האמיתי*. תל אביב: מעריב.
- אורוול, ג'ורג' (1948) (1984). *תל אביב: עם עובד*.
- איבנסקי, זאב (1977) *הטרור האישי – הרעיון והמעש*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אייזנשטדט, שמואל נח (1967) *החברה הישראלית: רקע התפתחות ובעיות*. ירושלים: מאגנס.
- אייטמטוב, צ'ינגיס (1994) *והיום איננו כלה*. תל אביב: עם עובד.
- איילון, עמי (2018) *מהפכת הדפוס הערבי*. ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית ומאגנס.
- אנגלס, פרידריך (1884) [1940] *המשפחה והמדינה. מוצא המשפחה, המדינה והקניין הפרטי*. מרחביה: ספרית הפועלים.
- אקו, אומברטו (1987) *שם הווד*. תל אביב: זמורה ביתן.
- אשכנזי, אבי (2024), 'צלף שם אותי בין הכוונות. סא"ל (במיל.) איתמר איתם נפצע בעזה', *הארץ*, 26 במאי.
- אשכנזי, יעקב (2009) *אם הכנסיות כולן. כנסיית ירושלים מראשיתה ועד לכיבוש המוסלמי*. ירושלים: יד בן צבי.
- בולגאקוב, מיכאיל (1924) [2002] *הגווארדיה הלבנה*. תל אביב: עם עובד.
- בורוכוב, בר (1955) 'לשאלת ציון וטריטוריה', *כתבים*, כרך א', תל אביב: הקיבוץ המאוחד וספריית פועלים.
- בורלא, יהודה (1927) [1988] *כלי כוכב*. תל אביב: עם עובד.
- ביי, אסאד (1933) *דם ונפט במזרח*. תל אביב: מצפה.
- ביכלר, שמשון ויהונתן ניצן (2018) 'על ספרות ומחקר. ערבסקה'. *מונוגרפיה*.
- בירן, מיכל (2007) 'גלגוליו של צ'ינגיס ח'אן: בין מיתוס למציאות', *זמנים* 100: 56-71.
- בית הלחמי, חנה (2003) 'הפולמוס בנושא מילת נשים במצרים', *ממז*, 1 בספטמבר.
- בלאס, דניאל (2020) 'מהו יחס היהדות אל גויים?' *הידברות*, 10 בינואר. (hidabroot.org)
- בן מתתיהו, יוסף (2009) *תולדות מלחמות היהודים עם הרומאים*. בן-שמן: מודן.
- בן נון, יגאל (2017) *קיצור תולדות יהודה*. תל אביב: רסלינג.
- בן נון, יגאל (2023) *מתי הפכנו ליהודים, ואיך נוצרו הדתות המונותאיסטיות*. מודיעין: כנרת, זמורה, דביר.

- בן-ששון, חיים הלל (1977) *פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים*, תל אביב: עם עובד.
 בער, יצחק (1985) *מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל*, ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית.
- גאנסהוף, פרנסואה לואי (1985) *פיאודליזם*. תל אביב: זמורה ביתן.
 גולד, סטיבן ג'יי (1992) *אין מידה לאדם*. תל אביב: זמורה-ביתן.
 גולדציהר, יצחק יהודה (1951) *הרצאות על האיסלם*. ירושלים: ביאליק.
 גליאנו, אדוארדו (1972) *העורקים הפתוחים של אמריקה הלטינית*. תל אביב: מפרש.
 גרייבס, רוברט (1929) [1987] *שלום ולא להתראות*. תל אביב: זמורה ביתן.
 גרייבס, רוברט (1959) *גזת הזהב*. תל אביב: עם עובד.
 גרייבס, רוברט (2002) *האלה הלבנה. דקדוק היסטורי של מיתוס פיוטי*. תל אביב והוד השרון: משכל ואסטרולוג.
- ג'רייס, סברי (1966) *הערכים בישראל*. חיפה: אל-אתיחאד.
 דה-טוקוויל, אלכסיס (1840) [1970] *הדמוקרטיה באמריקה*. ירושלים: מוסד ביאליק.
 דיימונד, ג'ארד (2002) *רובים, חיידקים ופלדה. גורלותיהן של חברות אדם*. תל אביב: עם עובד.
- דיימונד, ג'ארד (2008) *התמוטטות. מדוע נפלו הציביליזציות הגדולות של העבר? האם זה יכול לקרות גם לנו?* תל אביב: מטר.
- דיימונד, ג'ארד (2015) *העולם עד אתמול. מה נוכל ללמוד מחברות מסורתיות?* תל אביב: עם עובד.
- דירי, וואריס (1998) *פרח במדבר*. בן שמן: מודן.
 דנין, עזרא (1987) *ציוני בכל תנאי*. ירושלים: קידום.
- האריס, מרווין (1980) *קאניבאליזם ומלכים. שורשי תרבויות*. תל אביב: ספרית פועלים.
 הובסבאום, אריק (2006) *לאומיות ולאומים מאז עידן המהפכה הצרפתית*. תל אביב: רסלינג.
 המאירי, אביגדור (1925) [1944] *תחת שמיים אדומים*. ירושלים: הכתב. תל אביב: מסדה.
 המאירי, אביגדור (1929) [1989] *השגעון הגדול*. תל אביב: מצפה, דביר.
 המאירי, אביגדור (1932) [1989] *כגיהנום של מטה*. תל אביב: מצפה, דביר.
 הרסגור, מיכאל (1984) *עידן האורות. מבוא לתולדות החברה המערב-אירופית במאה ה-18*. תל אביב: משרד הביטחון.
- הרצל, תיאודור (1961) *אלטנולנד: ארץ עתיקה-חדשה*. חיפה: חברה להוצאת ספרים.
 ואן דה לאר, ארנולד (2014) *על הסכין, תולדות הכירורגיה ב-28 ניתוחים יוצאי דופן*. ת"א: תכלת.
- ואן לון, הנריק ווילם (1943) *ספינות וספנים. כיצד חצו את שבעת הימים*. תל אביב: עם עובד.
- וובר, מקס (1904) [1984] *האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם*. תל אביב: עם עובד.
 ז'בוטינסקי, זאב (2007) *שמשון*. ירושלים: כתר.
- חוגי, ג'קי (2016) *91% מהנשים במצרים עברו מילה*. האם החקיקה תסייע למאבק במסורת? מעריב, 8 בספטמבר.

- חוראני, אלברט (1996) *היסטוריה של העמים הערביים*. תל אביב: דביר.
- טאהירי, אמיר (1985) *רוח-אללה. ח'ומייני והמהפכה האסלאמית*. תל אביב: עם עובד.
- טבת, שבתי (1980) *קנאת דוד. חיי דוד בן גוריון, כך ב. ירושלים: שוקן*.
- טוכמן, ברברה (1995) *ראי רחוק. המאה הארבע-עשרה הרת הפורענות*. תל אביב: דביר.
- יבין, שמואל (1964) *'כיבוש הארץ', בתוך יעקב ליוור (עורך) היסטוריה עכאית של ארץ ישראל בימי המקרא*. תל אביב: מערכות, ע"ע 59-78.
- ידין, יגאל (1972) *חצור, ראש כל הממלכות האלה*. תל אביב: מעריב.
- כהן, אלקנה (2024) *מספר אישי 7.10.2023*. ירושלים: סלע מאיר.
- כהן, גילי (2016) *'הרמטכ"ל ידון בסערת הרב הצבאי אייל קרים עקב דבריו על אונס וגיוס נשים', הארץ, 12 ביולי*.
- כהן, הלל (2000) *הנפקדים הנוכחים. הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948*. ירושלים: מכון ון ליר.
- כ"ץ, דוד (2001) *'הרפורמציה והשלכותיה', בתוך רן כהן (תרגום ועריכה מדעית) מרטין לותר, ארבעה חיבורים תיאולוגיים*. תל אביב: רמות.
- לה-גוף, ז'ק (1993) *ימי הביניים בשיאם 1054-1330*. תל אביב: דביר.
- לואיס, ברנרד (1984) *האסלם בהיסטוריה. רעיונות, אנשים ומאורעות במזרח התיכון*. תל אביב: זמורה ביתן.
- לואיס, ברנרד (2004) *מה השתבש? ההתנגשות בין האסלאם והמודרניות במזרח התיכון*. אור יהודה: דביר.
- לופר, רוברט (1996) *לידתה של אירופה*. תל אביב: דביר.
- לימור, אורה ויצחק חן (2003) *ראשיתה של אירופה. מערב אירופה בימי הביניים המוקדמים. כך ב: ממלכת הפרנקים*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- מאהלר, רפאל (1961) *החסידות וההשכלה בגליציה ובפולין הקונגרסאית במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, היסודות הסוציאליים והמדיניים*. מרחביה: ספרית הפועלים.
- מגד, נחום (1996) *האצטקים. מחנית השמש לחנינות שבורות*. תל אביב: דביר.
- מזר, בנימין (1962) *'ייסודה של ממלכת ארם ויחסיה עם ישראל', בתוך אברהם מלמט (עורך) בימי בית ראשון*. ירושלים: החברה לחקירות ארץ ישראל ועתיקותיה, ע"ע 132-157.
- מנשה, סופיה (2006) *הכנסייה הקתולית בימי הביניים. אידיאולוגיה ופוליטיקה*. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- ניצן, יהונתן ושמשון ביכלר (2007) *רווחי מלחמה, דיכידנדים של שלום*. חיפה: פרדס.
- ניצן, יהונתן ושמשון ביכלר (2022) *ההון ושברו*. חיפה: פרדס.
- ניצן, יהונתן ושמשון ביכלר (2023) *"המהפכה המשטרית" וקבוצות ההון הדומיננטיות*. נייר עבודה. ספטמבר: 1-19.
- סבירסקי, שלמה (2005) *מחיר היוהרה. הכיבוש. המחיר שישראל משלמת*. תל אביב: מפה.
- סינג, סיימון (2007) *המפץ הגדול*. תל אביב: ידיעות ספרים.
- סלין, לואי פרדיננד (1932) [1994] *מסע אל קצה הלילה*. כרכים א-ב. תל אביב: עם עובד.

- סמבורסקי, שמואל (1987) *חוקות שמים וארץ. הקוסמוס של היוונים*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- סעדאווי, נואל אס (1988) *מאחרי הרעלה. נשים בעולם הערבי*. רמת גן: מסדה.
- עג'מי, פואד (2013) *המרד בסוריה*. תל אביב: עם עובד.
- עלי, איאן חירסי (2008) *כופרת*. כנרת, זמורה ביתן דביר.
- פארינגטון, בנימין (1964) *המדע בימי קדם*. קיבוץ בארי: הקיבוץ המאוחד.
- פורטן, בצלאל ועדה ירדני (2020) *ממגדל סונה: תעודות לתולדות היהודים במצרים בתקופת פדס*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- פיליפס, תום (2019) *היסטוריה קצרה של האנושות*. או איך הצלחנו לדפוק את כל העסק. ראשון לציון: ידיעות אחרונות.
- פינקלשטיין, ישראל וניל אשר סילברמן (2003) *ראשית ישראל. ארכיאולוגיה, מקרא וזיכרון היסטורי*. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- פירן, אנרי (1975) *היסטוריה כלכלית וחברתית של אירופה בימי הביניים*. רמת גן: מסדה.
- פסט, יואכים (1986) *היטלר. דיוקנו של לא איש*. ירושלים: כתר.
- פרגוסון, ניל (2013) *ציביליזציה, המערב וכל השאר*. תל אביב: עם עובד.
- פרדריקסן, פאולה (2021) *כשהנוצרים היו יהודים. הדור הראשון*. ירושלים: מאגנס.
- פרנקפורט, ה., ה. א. פרנקפורט, ג'. א. וילסון, ות. יעקבסון (1967) *לפני היות הפילוסופיה. הרפתקת-הרוח של האדם הקדמון. מחקרים במחשבה הספקולטיבית במזרח הקדמון*. תל-אביב: יחדיו.
- פרנקפורט, הנרי (1967) *לידתה של הציביליזציה במזרח הקדום*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פרספילד, סטיבן (2012) *אחי לנשק*. תל אביב: אריה ניר.
- צוויג, ארנולד (1927) [1986] *הריב על הסמל גרישה*. תל אביב: זמורה ביתן.
- צוויג, ארנולד (1947) [1985] *הגרזן של ונדסבק*. תל אביב: זמורה ביתן.
- קוטיק, יחזקאל (2019) *מה שראיתי (זיכרונות יחזקאל קוטיק)* כרך א'. תל אביב: המרכז לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב.
- קויפמן, יחזקאל (1956) *הסיפור המקראי על כיבוש הארץ*. ירושלים: ביאליק.
- קולט, (1932) [2019] *הטהור והטמא*. תל אביב: אפרסמון.
- קונטנו, ז'ורד' (1964) *חיי יום באשור ובל*. תל אביב: עם הספר.
- קסטלר, ארתור (1940) [1983] *אפלה בצהרים*. מודיעין: זמורה ביתן.
- קסטלר, ארתור (1970) *יוהנס קפלר. האיש ופועלו*. תל אביב: דביר.
- קרמר, שמואל נוח (1960) *ההיסטוריה מתחילה בשומר*. מרחביה: ספרית פועלים.
- ראנד, איין (2012) *כמעין המתגבר*. אור יהודה: כנרת, זמורה ביתן, דביר.
- רבינוביץ, דני (1998) *אנתרופולוגיה והפלסטינים*. ירושלים: מכון ון ליר.
- רונאל, אסף (2019) *'תכשיטים מים סוף ולהבים מאנטוליה: ממצאים חדשים מעיירה קדומה*. ליד ירושלים, הארץ, 16 ביולי.
- רמרק, אריך מריה (1929) [1982] *במערב אין כל חדש*. תל אביב: זמורה ביתן.

- שגריר, איריס ודפנה אפרת (עורכות) (2003) *ראשיתה של אירופה, מערב אירופה בימי הביניים המוקדמים*. כרך ד', תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שחק, ישראל (2011) *היסטוריה יהודית, דת יהודית. משא של שלושת אלפים שנה*. תרגום והערות: עופרה ישועה-ליית, אחרית דבר: אלי אמינוב. תל-אביב: הוצאת ידידי פרופסור שחק.
- שפיגל, נעה (2024) 'הקצינים מזלזלים, הח"כים מדליפים', *הארץ*, 7 ביוני.
- שפירא, יצחק ויוסף אליצור (2008) *תורת המלך. דיני נפשות בין ישראל לעמים*. חברון: ישיבת עור יוסף חי.
- שרון, רועי (2023) *ואנקמה. סיפורו של הטרור היהודי*. מודיעין: כנרת, זמורה.
- ששון, ג'י (1994) *נסיכה. סיפורה האמיתי של נסיכה ערבייה*. אור יהודה: מעריב.
- Ynet (2011) 'לוב: אב רצח 3 בנותיו שנאנסו על ידי אנשי קדאפי', 30 באוגוסט.
- Ynet (2024) 'אפגניסטן קורסת, מנהיג הטליבן אמר לעם: לא נועדתם להרוויח כסף', 17 ביוני.

- Albright, William Foxwell (1943) 'The Gezer Calendar', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* (92, December): 16-26.
- Albritton, Robert (2009) *Let Them Eat Junk: How Capitalism Creates Hunger and Obesity*. London: Pluto Press.
- Almeer, Hashim H., Ali A. Almulla, Abdulelah A. Alugahwi, Mohamad Z. Alzaher, Mustafa Alshammasi, and Ritesh G. Menezes (2021) 'Female Genital Mutilation in Saudi Arabia: A Systematic Review', *Cureus* 13 (11, November): 1-9.
- Amin, Samir (1977) *Imperialism and Unequal Development*. N.Y: Monthly Review Press.
- Anderson, Perry (1974) *Lineages of the Absolutist State*. London: N.L.B.
- Anonymous (n.d.) 'Religion', *Gallup*.
- Anonymous (1998) 'The Trouble with Mergers, Cont'd', *The Economist*, November 28, p. 17.
- Anonymous (2012) 'Global Index of Religiosity and Atheism – 2012', *WIN-Gallup International*, July 27, pp. 1-25.
- Anonymous (2013) 'Margaret Thatcher: A Life in Quotes. Key Comments from Britain's First Female Prime Minister', *The Guardian*, 8 April.
- Anonymous (2015) 'Losing Our Religion? Two Thirds of People Still Claim to Be Religious', *Gallup International*, June 8.
- Anonymous (2024) 'How Religious Are Americans?' *Gallup*, March 29.
- Arian, Asher (2009) 'A Portrait of Israeli Jews Beliefs, Observance, and Values of Israeli Jews, 2009', *The Israel Democracy Institute*.

- Arrighi, Giovanni (1990) 'The Three Hegemonies of Historical Capitalism', *Review* 13 (3, Summer): 365-408.
- Ashkenazi, Hai (2020) 'Sometimes Defence is Just an Excuse: Fortification Walls of the Southern Levantine Early Bronze Age', *Cambridge Archaeological Journal* 30 (1): 45-67.
- Baines, Joseph (2013) 'Food Price Inflation as Redistribution: Towards a New Analysis of Corporate Power in the World Food System', *New Political Economy* 19 (1): 79-112.
- Baines, Joseph (2015) 'Fuel, Feed and the Corporate Restructuring of the Food Regime', *The Journal of Peasant Studies* 42 (2, March): 295-321.
- Baines, Joseph (2017) 'Accumulation through Food Crisis? Farmers, Commodity Traders and the Distributional Politics of Financialization', *Review of International Political Economy* 24 (3): 497-537.
- Barnet, Richard J (1980) *The Lean Years. Politics in the Age of Scarcity*. New York: Simon and Schuster.
- Baran, Paul. A., and Paul M. Sweezy (1966) *Monopoly Capital. An Essay on the American Economic and Social Order*. New York: Modern Reader Paperbacks.
- Bey, Essad (1932) *Blood and Oil in the Orient*, translated from the German by Elsa Talmey. New York: Simon and Schuster.
- Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2019) 'Making America Great Again', *Real-World Economics Review* (90, December 9): 2-12.
- Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2021) 'Dominant Capital and the Government', *Real-World Economics Review Blog*, October 5.
- Blair, John M. (1976) *The Control of Oil*. New York: Vintage Books.
- Bono, Salvatore (2010) 'Slaves in Italy: Maghrebi, Blacks, Slavs, Jews and Others (16th-19th Centuries)', *Mediterranea – ricerche storiche* 7 (19): 235-252.
- Bossy, John (1985) *Christianity in the West, 1400-1700*. Oxford: Oxford University Press.
- Bourdieu, Pierre (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Bowles, Samuel, and Herbert Gintis (1977) *Schooling in Capitalist America. Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books.
- Brittan Samuel (1975) 'The Economic Contradictions of Democracy', *British Journal of Political Science* 5 (2, April): 129-159.
- Castoriadis, Cornelius (1991) *Philosophy, Politics, Autonomy. Essays in Political Philosophy*, series edited by D. A. Curtis. New York and Oxford: Oxford University Press.

- Conrad, Sebastian (2012) *German Colonialism: A Short History*. New York: Cambridge University Press.
- Dahl, Robert A. (1957) 'The Concept of Power', *Behavioral Science* 2 (3): 201-2015.
- Davis, Robert (2001) 'Counting European Slaves on the Barbary Coast', *Past and Present* (172, August): 87-124.
- de Ste. Croix, Geoffrey Maurice (1988) 'Slavery and Other Forms of Unfree Labour', in Leonie Archer (ed.) *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*. London: Routledge, pp. 19-32.
- Debailleul, Corentin, Shimshon Bichler, and Jonathan Nitzan (2018) 'Theory and Praxis, Theory and Practice, Practical Theory', *Review of Capital as Power* 1 (3): 40-57.
- Delumeau, Jean (1977) *Catholicism Between Luther and Voltaire*. London: Burns and Oats.
- Delumeau, Jean (1990) *Sin and Fear*. New York: St. Martin.
- Derrida, Jacques (1982) *Margins of Philosophy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Downs, Anthony (1957) *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Dufour, Darna L., and Barbara A. Piperata (2018) 'Reflections on Nutrition in Biological Anthropology', *American Journal of Physical Anthropology* 165 (4, April): 855-864.
- Dunbar, R. I. M. (1992) 'Neocortex Size as a Constraint on Group Size in Primates', *Journal of Human Evolution* 22 (6, June): 469-493.
- Dutta, Shail Jai (2018) *Financialisation: A Primer*. Amsterdam: Transnational Institute.
- Ellerbe, Helen (1995) *The Dark Side of Christian History*. N.Y: Morningstar and Lark.
- Elon, Amos (2002) *The Pity of It All. A History of Jews in Germany 1743-1933*. N.Y: Holt and Company.
- Engler, Robert (1977) *The Brotherhood of Oil. Energy Policy and the Public Interest*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Finley, Moses (1973) *The Ancient Economy*. Berkeley: University of California Press.
- Fisher, Irving (1896) 'What is Capital?' *The Economic Journal* 6 (24, December) 509-534.
- Fisher, Irving (1907) *The Rate of Interest. Its Nature, Determination and Relation to Economic Phenomena*. New York: The Macmillan Company.
- Fisk, Robert (2010) 'The Crimewave that Shames the World', *Independent*, September 7.

- Fix, Blair (2022) 'Have we Passed Peak Capitalism?' *Real-World Economics Review* (102, December): 55-58.
- Foucault, Michel (1970) *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*. London and New York: Tavistock.
- Gereffi, Gary (1994), 'The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How US Retailers Shape Overseas Production Networks', in Gary Gerreffi and Miguel Korzeniewicz (eds.) *Commodity Chains and Global Capitalism*. Westport, CT: Greenwood Publishing Group, pp. 95-122.
- Gimbutas, Marija (1982) 'Old Europe in the Fifth Millennium B.C.: The European Situation on the Arrival of Indo-Europeans', in Edgar C. Polomé (ed.) *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia BC*. Ann Arbor: Karoma Publishers, pp. 1-60.
- Giveon, Raphael (1978) *The Stones of Sinai Speak*. Tokyo: Gakuseisha.
- Graham, Lloyd M. (1975) *Deceptions and Myths of the Bible*. NY: Citadel Press.
- Hall, Peter, and David Soskice (eds.) (2001) *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Hever, Shir (2010) *The Political Economy of Israel's Occupation*. London: Pluto.
- Hobson, John M. (2004) *The Eastern Origins of Western Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horowitz, Dan (1977) 'Is Israel a Garrison State?' *The Jerusalem Quarterly* (4, Summer): 58-75.
- Huntington, Samuel P. (1968) *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Huntington, Samuel P. (1975) 'The Crisis of Democracy: The United States', in Michel Crozier, Samuel P. Huntington, and Joji Watanuki (eds.) *The Crisis of Democracy*. New York: New York University Press.
- Huntington, Samuel P. (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Jacobsen, Thorkild (1943) 'Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia', *Journal of Near Eastern Studies* 2 (3, July): 159-172.
- Jammer, Max (1957) *Concepts of Force. A Study in the Foundations of Dynamics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kalecki, Michal (1964) [1972] 'The Fascism of Our Times', in *The Last Phase in the Transformation of Capitalism*. New York and London: Monthly Review Press, pp. 99-105.
- Kalecki, Michal (1967) [1972] 'Vietnam and U.S. Big Business', in *The Last Phase in the Transformation of Capitalism*. New York and London: Monthly Review Press, pp. 107-114.

- Kramer, Samuel Noah, (1940) *Lamentation Over the Destruction of Ur*. Chicago Ill.: The University of Chicago Press
- Krippner, Greta R. (2005) 'The Financialization of American Economy', *Socio-Economic Review* 3: 173-208.
- La Mettrie, Julien Offray de. (1996) *Machine Man and Other Writings*, translated and edited by Ann Thomson. Cambridge: Cambridge University Press.
- Larsen, Clark Spencer (2006) 'The Agricultural Revolution as Environmental Catastrophe: Implications for Health and Lifestyle in the Holocene', *Quaternary International* (150): 12-20.
- Lawder, David (2023) 'World Bank Sees Lower 2024 Oil Price, but Middle East War Could Cause Spike', *Reuters*, October 31.
- Lipset, Seymour. M. (1963) 'The Value Patterns of Democracy: A Case Study in Comparative Analysis', *American Sociological Review* 28 (4, August): 515-531.
- Liotard, Jean François (1984) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mann, Michael (1986) *The Sources of Social Power. Volume 1. A History of Power from the Beginning to A.D 1760*. Cambridge U.K. and New York: Cambridge University Press.
- Martin, Ulf (2019) 'The Autocatalytic Sprawl of Pseudorational Mastery', *Review of Capital as Power* 1 (4, May): 1-30.
- Moore, Barrington Jr. (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Mumford, Lewis (1967) *The Myth of the Machine. Technics and Human Development*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Mumford, Lewis (1970) *The Myth of the Machine. The Pentagon of Power*. New York: Harcourt, Brace Jovanovich, Inc.
- Naveh, Joseph (1987) *Early History of the Alphabet. An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography*, 2nd rev. ed. Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University.
- Nigg, Walter (1962) *The Heretics*, edited and translated by Richard and Clara Winston, 1st American ed. New York: Knopf.
- Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (1995) 'Bringing Capital Accumulation Back In: The Weapondollar-Petrodollar Coalition – Military Contractors, Oil Companies and Middle-East "Energy Conflicts"', *Review of International Political Economy* 2 (3): 446-515.
- Nitzan, Jonathan, and Shimshon, Bichler (2006) 'Cheap Wars', *The Economy of the Occupation. A Socioeconomic Bulletin* (10, September): 1-32.

- Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (2009) *Capital as Power. A Study of Order and Creorder*, RIPE Series in Global Political Economy. New York and London: Routledge.
- Olson, Mancur (1982) *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven: Yale University Press.
- Parsons, Talcott (1963) 'On the Concept of Political Power', *Proceedings of the American Philosophical Society* 107 (3, June): 232-262.
- Pew Research Center (2014) 'The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050: Muslims', April 2.
- Pew Research Center (2015) 'America's Changing Religious Landscape', May 12.
- Rostow, Walt W. (1956) 'The Take-Off Into Self-Sustained Growth', *The Economic Journal* 66 (261, March): 25-48.
- Rostow, Walt W. (1960) [1990] *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press
- Russell, Bertrand (1938) *Power. A New Social Analysis*. New York: W. W. Norton and Company.
- Russell, Jeffrey Burton (1968) *A History of Medieval Christianity. Prophecy & Order*. New York: T.Y. Crowell.
- Scheidel, Walter (2017) *The Great Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Scott, James, C. (2017) *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. New Haven: Yale University Press.
- Smith, Adam (1776) [1937] *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. New York: Modern Library.
- Sorokin, Pitirim A. (1957) *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law, and Social Relationships*. Boston: Porter Sargent Publishing.
- Starr, Tama (ed.) (1991) *The 'Natural Inferiority' of Women: Outrageous Pronouncements by Misguided Males*. New York: Poseidon Press.
- Stone, Merlin (1976) *When God was a Woman*. New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich Publishers.
- Tabari (1997) *The History of al-Tabari. Vol. VIII: The Victory of Islam*, translated and annotated by Michael Fishbein. Albany: State University of New York.
- Tanzer, Michael (1969) *The Energy Crisis: World Struggle for Power and Wealth*. New York: Monthly Review Press.
- Temin, Peter (2001) 'A Market Economy in Early Roman Empire', *The Journal of Roman Studies*, 91: 169-181.

- Tepper, Jonathan, and Denise Hearn (2019) *The Myth of Capitalism: Monopolies and the Death of Competition*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Turchin, Peter, and Sergey Gavrillets (2009) 'Evolution of Complex Hierarchical Societies', *Social Evolution & History* 8 (2): 167-198.
- Turner, Louis (1983) *Oil Companies in the International System*, 3rd ed. London and Winchester, Mass., USA: Royal Institute of International Affairs and Allen & Unwin.
- Veblen Thorstein (1923) [1967] *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times. The Case of America*. Boston: Beacon Press.
- Wallerstein, Immanuel (2004) *World-Systems Analysis. An Introduction*. Durham and London: Duke University Press.
- White, Leslie A. (1949) *The Science of Culture: A Study of Man and Civilization*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Whitehouse, Harvey, Pieter François, Patrick E. Savage, Thomas E. Currie, Kevin C. Feeney, Enrico Cioni, Rosalind Purcell, Robert M. Ross, Jennifer Larson, John Baines, Barend ter Haar, Alan Covey, and Peter Turchin (2019) 'Complex Societies Precede Moralizing Gods Throughout World History', *Nature* (568, March 20): 226-229.
- Wittfogel, Karl, A. (1957) *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. New Haven: Yale University Press.
- World Population Review (2024) 'Muslim Population by Country 2024'.
- Yergin, Daniel (1991) *The Prize. The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. New York: Simon and Schuster.